

1591 K91
BAХТИЯР ҚУРБАНБАЕВ

БЕРДАҚ
ҲАМ ӨЗБЕК
ӘДЕБИЯТЫ

8е(жк)

К91

Бахтияр ҚУРБАНБАЕВ

БЕРДАҚ
ҲАМ ӨЗБЕК
ӘДЕБИЯТЫ

796

ИҶКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1986

Б. Қурбанбаев, Бердақ ҳам өзбек әдебиаты. Некис.
«Қарақалпақстан», 1986. 164 бет.

Әдебиатлар дослығы—халықтар дослығы. Минек үш туғандық әдебиатлардың, соның ишінде өзбек-қарақалпақ әдебиатында өз-ара байланысын изертлеуші, тақырыптық екі елімізді Бахтияр Қурбанбаевтың бұл мийнети Бердақтың творчествосының изерленбей атырған әдмийетли мәселелерине бағынлаплады.

Бунда автор Бердақ творчествосының оригиналлығын, поворотларының, өзбек әдебиатының Бердақ творчествосына, сондай-ақ, Бердақ творчествосының өзбек совет әдебиатына болған тасири арқадан испатли делбилейди.

Кытан барлық әдебиатшылар, аспирантлар, сондай-ақ университеттиң филология факультетин муғаллимтери менен студентлерине де пайда келтиретуғынлығы сөзсиз.

Рецензентлер: филология илимлеринин докторы Э. А. ҚАРИМОВ
филология илимлеринин кандидатлары Т. МИРЗАЕВ, Х. ЭҒАМОВ,
А. ҚАРИМОВ.

1986
12 12 1986

К 460301000-089 148-86
М-357 (04)-86

ЭАН

Көп миллетли совет халқы өз турмысынын жомик-истлик-сиясий, социал ҳам мәдени таратуларында ерискен табыслары менен дүньяға кеңнен молым. Совет халқы жетиле жылға жақып фақыт ишинеде жер жүзиник тарийхий жолды үлкен жетискенлик менен бағын өтти: марксизм-ленинизмнің дақыйқый идеялары, В. И. Ленин тийкар салған Коммунистлик партия, тешине мың жылдық тарийхий дәуирде әмелге аспаған ұлы ислерди жүзеге келтирди. Улы Октябрьден басын совет халқы хожалық ҳам мәдени қурылыстың ең басы проблемаларын табысди түрде иске асыра алди ҳам көп миллетли мәмлекеттин жер жүзинде Тарахатшылық, азатдық, прогресс, бахытлы өмир-коммунизм үшін күрестин баслаушысы болды.

СССР раяқланған социализм мәмлекети. Ол ерискен үлкен руухий ҳам мәдени табыслардың бир-жүзден аслам миллетлерге тән болған, яғний ең әдүли мақсеттер жолында ұлы рус халқының ғамхорлық астында, ийиңге ийин тиесин коммунистлик өмирдің әнжамын пайда етиу үшін болған мийнеткерлердин арасындағы үлкен руухий бирлик, бузылмас дослық ҳам тууысқандық болып табылады. Совет халқының коммунистлик қурылыстың барлық таратуларында ҳәр тәрептеме ерискен жетискенликтери—бул бекем тууысқандықтың петижеси. КПСС тин тарийхий XXVII съездинин әдмийетли документтеринде бул жағдайлар, айрықша рияқланған социализм дәуирине келин совет адамларының жыл тарийхий бирлиги—совет халқының қолы жеткен табысы екенлиги атап өтледи.

Көп миллетли совет әдебиатының бирден-бир ажы-

рағамас белегі болған, миллий әдебиеттер өткен модернизм тарихындағы прогрессив идеялардың рауажлануы дауымы сипатында қабылданған, жаңа дәуірде қамал тауып, бұл рауажлануы жолында, шайыр Гафур Фулад айтқандай, «бир-бирине ұстап, бір-бирине иякир» болып, ұлыау социалисттик мәдениетимиздің қалыптасуына мүнәсіп үлес қосып киятыр, төркем сөздің маржандарын, ибрат аларлық үлгілерін деретпекте. Дәуірінде көп миллетли әдебиеттер арасындағы өз ара байланыстар, өз ара ғамхорлық дәр бір үлкен бе, кияш ме, миллий әдебиеттің рауажлануына тәсір еткіші оны тағы да баһытышы. Борқула өрлеудегі тийкаргы деректәни бири болып қалды.

В. И. Лениннің көркем әдебиет мәселесін шырарқа қатынас ҳаққындағы үлкен теориялық иякирлері миллий әдебиеттер мисалында творчестволық байланыс дәр өз ара тәсір проблемасы мәселелерин үйренуде марксисттик-ленисттик әдебиеттануы илими тийкарында иякир жүргизуде тийкаргы жол көрсеткеш жулдызы болып табылады. СССР дағы халықлар ҳәм миллетлер арасындағы буғымас асылық ҳәм тууысқандық тарихына көз тастау арқала ұсым тууысқандықтың көркем творчествоға тәсір еткіші, әдебиет ғамхорлық жетіксияндарын атап өту, әсерме-әйр дауым стил иякирлері бирлестік қудиретини кысы барығы заманатәй көп миллетли әдебиетимиздің рауажлануы жағдайы туурала да иякир жүргизуі деген сөз.

Оны анықлау үшін; биз ең дәслеп, өмиз, әдебиеттануы илими талапдарыға сүйенсе отырып иякир жүргизуіміз керек.

Соңғы жыллар совет әдебиеттануы илиминде көп миллетли совет халықлары әдебиетлары арасындағы әдебиет байланыстар ҳәм өз ара тәсір мәселесине, дәстүр ҳәм новаторлық сындық мәселелерге айрықша ийбар берилди келдикте. Соңықтап КПСС Орайлық Комитетиниң әдебиет ҳәм искусство ҳаққындағы қарар ҳәм көрсетпелерин, М. Горький атындағы жер жузлик әдебиет институты, КПСС Орайлық Комитет жанындағы жәмийетлик иякирлер Академиясы, СССР Жазыушылар Союзының ұсылшысы менен бұл мәселеге бағытлан өткерілген жыйналыстар, кенес, конференциялардың; орайлық газета ҳәм журнал бетлерінде

«Халықлар дослығы»-әдебиетлар дослығы ураны астында жериялынған көп ғана материалларды, миллий әдебиетлардағы өз ара байланыс ҳәм өз ара тәсір мәселелериниң теркипине бағышланған бир қатар коллективлик илимий изертлеулерди секе алыу орынды. Оларда ұсым проблеманың илимий-практикалық мәнеси, келешек перспективасы, жазыушы ҳәм шайырлардың творчестволық рауажлануы волюнтарисина тәсірди сыяқлы актуал мәселелери, марксисттик-ленисттик илимий позициядан турмы үйренілгенлиги, үлкен әмийетке ийе. Соңғы жылларда И. И. Агисенов¹, М. Б. Храпченко², Н. И. Конрад³, К. А. Зелениский⁴, Г. И. Ломдәле⁵, А. С. Бушмин⁶, М. Н. Пархомченко⁷, И. Г. Неупокоева⁸, Э. С. Кедрина⁹, Л. Г. Якименко¹⁰, З. Г. Османова¹¹, Г. Готелиадзе¹², А. Сайфуллаева¹³, М. К. Нурмухамедов¹⁴ сыяқлы совет әдебиеттануларының иякирлерінде әдебиет байланыс ҳәм өз ара тәсір проблемасының дәр қыйла тәсірлерди теориялық жарған иешили көрсетип берилди бұл бұл мийнетлер әдебиеттануы илиминде қосылған үлкен үлес болды.

Миллий әдебиетлардағы творчестволық байланыс ҳәм өз ара тәсір мәселеси өзбек әдебиеттануының да анықат орайында турмыта. Сондай-ақ соңғы он ер бес жыл араымында өзбек факторы, классикалық әдебиет ҳәм өзбек совет әдебиетаның соқымыздағы рус¹⁵, украин¹⁶, белорус¹⁷, қазақ¹⁸, тәжик¹⁹, түркмен²⁰ ұлыыр²¹ ҳәм басқа тууысқан әдебиетлер, сондай-ақ сырт са әдебиетлары²² мәнен өз ара байланыстарды тийкаргы объектиси етип алынған нағуый иякирлер келди. Қаңдиықтық ҳәм докторлық диссертациялар жақалды. Монография ҳәм итапшылар басалы шықты. Булар қосымса етип В. И. Зодина²³, М. Қошжанов²⁴, Т. Қисомов²⁵, Х. Абдуғаматов²⁶, С. Мамжанов²⁷, Ш. Шомухамедов²⁸, Г. Қариев²⁹, С. Шермухамедов³⁰, Мирзасев³¹, М. Юнусов³², О. Шарафудинов³³, Ш. Турдыев³⁴, Х. Мухаммаджоаев сыяқлы ышымзалардың өзбек әдебиетаның интернациональ байланысларына бағышланған әдебиет критикалық топаламлары³⁵ қосыл еспиласқ, миллий әдебиетлардағы өз ара байланыс ҳәм әдебиет тәсір проблемасының үлкен көлемде изертленип атырғанын дауғасы болармы.

Әлбетте бұл тәбийғий қәділес. Өзбек әдебиеті тарихый рауажлануындағы өз ара қарым-қатынастар

бул халықтың тарихы сыяқлы—өйлемги дубалыс болып табылады.

Бирақ, ұсынғы атап өтүү керек, өзбек әдебиятының гейлара тууысын әдебиятлар менен өз ара байланыстары усы уақытқа шекем толық үйренілмеген. Соның ишінде Хорезм ойпатында өйлемги дәуірлерден берли тарихый төғдрисе болып, сыбайлас жасап қияртғын, халық сөзи менен айтқанда, қыз алысып, қыз бериске кеўин-кеўтине, тили тилине, жары-жырына жақын өзбек хэм қарақалпақ халқының әдебияты арасындағы өз ара байланыстар тарихы еки республика баспасөзінде жарыланған гейлара мақалаларды санақта алмағанда,⁶ көлемли изертлес жұмысларының объекти болған емес. Деген менен бул тараудағы дәстелки изертлеулердің пайда болыуы 70-жылларға туура келеди.

Өзбек-қарақалпақ әдсбий байланыслары бойынша неседуге ылазым болған изертлеулер объекти оғанда кені өзбек-қарақалпақ фольклоры байланыслары, Уллы Октябрь революциясына шекемги дәуір хэм совет дәуіріндеги өзбек-қарақалпақ әдсбий байланыслары, еки халықтың мәдениетти тарихындағы айырым атақым сөз шеберлерини өз ара творчестволық байланыслары хэм тәсири мәселелери...

Бул мәселелер усы дәуирге шекем еки халық әдебиятындағы да жеткилик түрде изертленілмеген. «Бердақ хэм өзбек әдебияты» темасындағы изертлесімизге себеп болған тийкаргы түрткилердің бири, мише усылар:

Бул китапта биз тууысқан қарақалпақ халқының ожайып перзенти, мақташысы, классик әдебиятының тийкарын салыуына, демократ шаһыр Бердақ Гарагабий улы (1827—1900) творчествосы мысалында өзбек хэм қарақалпақ әдсбий байланысларының әуһийетли тәреплерин көрсетги беріуге дәрекет етсиміз.

Марксистик-ленинлик әдсбий тануу илимий болса усундай айырым алынған үлкен сөз шебериниң творчествосы мысалында да халықлар арасындағы мәдениет байланыстарды үйреніу мүмкин хэм зорүр ескенлиги тастыықтайды.

«Хэр қийлы халықлар хэм хэр түрли дәуірлерге ылайық әдсбиятларды, итибарға алынған жазыушылар творчествосы менен өз ара салыстырып үйреніу, олар

арасындағы өз ара байланысларды айтып өтүү, айырым алынған факт тийкарнада оның басқалар менен байланысын яки мүнасибетлерин және де теренрек тусини алыу зорүрлиги сыяқлы, оларды идеялық, проблемалық, темалық, жаһр хэм стилистикалық өзгешеликтери жағынан хэм типологиялық түрде улаўмаластырыу ушын керекли болған әдсбияттануға тоң изертлеулердің ең әуһийетли тәрепниң бири болып табылады»⁷.

Бердақтың творчествосы арқалы өзбек-қарақалпақ әдсбий байланыслары анализ тауымыз тусынан емес, әлбетте. Буына тийкаргы себеплериниң бири сонда, халық арасынан есип шыққан хэр бир уллы сөз шебери сол халық, миллет мвалли мәдениетти ерскен жеткекшиликтери өз бойына жомлеген талант болып табылады. Себеби хэр бир уллы талант ийеси, өз елдин перзенти сыпатында миллий дәстүрмен дөрейди. Бирақ ол тек ғана миллий тамырлардан азықтанып ғана қоймай, өште шекем хэм заманнас болған, географиялық масштаб жағынан жақын хэм узақ елдерге тоң прогрессив, улқымалық әдсбий традициялардан тәрепли яки бийгәрес тәсир тийкарнада еркетеди. Қақыйқы таланттың бәхисе, улқымасы сонда, ол традициялар арасында қалып қоймайды, ол творчестволық жол менен өз жолын; өз индивидуальдығын «жолын тебады», ол тек өз халқы арасында ғана емес, сондай-ақ басқа ел-журталарда да мәлим болады. Оның творчествосы тууысқан үлкелерде де өз дәстүрлерин табыды, хәтте жақын хэм басқа халықлар арасынан өсип шыққан жас күшлерге өз тәсири тийгизеди. Тутасқан, өзине тоң образда тәкирлериниң туриуы диалектикалық раўажланыудағы бул хәлийсе миллий әдсбиятлардағы өз ара хэм әдсбий тәсир процессини объектив законларының бири.

«Бердақ хэм өзбек әдебияты» темасы арқалы өзбек-қарақалпақ әдсбий байланысы мәселесин үйреніудің және де бир әуһийетли тәрепи бар. Бул жерде сондай бир соруу тууыу мүмкин: неге енди Бердақ бул мәселеге бас фигура ретинде танылған? Себеби, тууысқан қарақалпақ классик әдсбиятында Бердаққа шекем болған тарихый дәуірде Жийен жырау (XVIII әсир) Кунхожа (1799—1880), Әжинияз (1824—1878), сыяқлы болған сөз шеберлери бар ғой? Бердақ творчествосы бойынша үйреніліп атырған бул проблема

әдебиеттану илиминде қалай изертленген? Мине, усы сияқты тәбиғий сорауларға жауап беріңіз сөзсіз, біз изерлейтуғын мәселенің мазмұнын хәм актуалдығын анық беріңіз, анализдеуде теориялық жұмақ шығармада үлкен әҳміетке иіе.

Тірихкий ығалыматларға қарағанда, түркий халықлар тайпасына тән болған өзбек хәм қарқалпақ халықлары ең әйнегги дәуірлерден баслалақ бір-бирине жақын территориялық кенісетке жасап, өз ара социал-экономикалық, әдебий-мәдениі байланыста болып келетте. Феодалдық өмір бул халықлардың тығыз байланысы кеңіюне көп мүмкиншілік туудырып бермес де олар бір-биринің иешіе әсірлер дөуірінде дәретін келген мәдениі байлықтарынан мәлім дәрежеде рух алып отырады хәм бул байланыстар сыймалық характерде болса да XVIII әсирдин ақыры XIX әсирден баслап рәуажланыу жолына түсті.

XIX әсирге инекем өзбек әдебиаты ерсеке жетіскендіклер хәмгее болған. Лутфин, Нефайи, Бабур, Турдан, Машраб, Муким сындық бир неше атақты сөз зергерлеринің творчествосы Шығыс-батысқа мәлім еді. Қарақалпақ әдебиатында бул картинаны бираз басқашарақ формала көреміз. Бул халық ең әйнегги дәуірден баслап өзинің бай күйеки әдебий традициясына иіе еді. Сондай-ақ XIX әсирге дейінгі қарқалпақ әдебиаты Соғдыста Шығары жырғау, Асан қайғы хәм Жібейренше иешіе (XIV-XVI әсірлер), Жийең жырғау (XVIII әсір) сияқты белгилі сөз шеберлерине иіе болды. Ал XIX әсирге келіп қарқалпақ әдебиатында жазба әдебий традициялар бұрынғына қарғанда да кең қуаны жайды. Бул процес қарақалпақ халқы арасында өскі ержеткен талантлы шағырлар Құнхожа, Әжнәзиз Бердақ творчествосы арқалы әмелге әсерліліп отырды.

XIX әсір қарақалпақ жазба әдебиатының Құнхожа, Әжнәзиз хәм Бердақ сындық ықпаллары мәлім әдебиаты рәуажландырыға умтылды. Олар әйнегги хәм бай материалдарға иіе Шығыс классикалық поэзиясына, биринші рет өзбек фольклоры хәм классикалық әдебиатының прорессив, гуманисттик традицияларына сүйенді. Бул жағдай айрықша Әжнәзиз хәм Бердақтың творчествосында көне түседі. Әжнәзиз өз әдебиатына ең әйнегги Шығыс поэзиясына тән болған гәзіел

сияқты формаларды алып кирген болса, Бердақ мәлім әдебиатымыз белең өзбек әдебиаты дәстүрлерін өз творчествосында бир ноқтада жәмlestирген хәм әдебиаттың рәуажланыуында үлкен өзгеріс туудырыған, яғниғы оған тийкар салған, дәуірдин үлкен моватор сөз устем, демократ шайыр сынығына көзге тасланады.

Қарақалпақ халқының Уалы шайыры Бердақтың әдебий мйрасын әйнегги шығыс, соның ишінде өзбек классик әдебиаты традициялары менен тығыз байланыста алып изерлеуіміздин тийкарғы себеплеринің бири, мине, усында.

«Бердақ хәм өзбек әдебиаты» аспектинде изерлеу жүргізілуіміздин үшінші себеби сонған ибарат, себеби Бердақ революцияға дейінгі қарақалпақ әдебиатының ең ирн ықпалы, Билең белгилі сөз шебері қаншелли уалы талантлы болса ол өз творчествосында мәлім хәм сыртың традициялары соғдылик дәрежеде кең жәмlestирген билеуді хәм соның менен бирге үлкен индивидуаль талант иіеши болып жетілгенде.

Бул жерде белгилі талант иіелери, илим хәм мәдениет қайраткерлеринің Бердақ талантына берген бақалары менен өз шикримиқиди деңгемелен өтсек болады.

Шығыс Айматов—Белгилі қырым жазушының, Социалисттик Мейлен Қазақман, Денивал хәм Мамлекетлик сыйлықлардин лауреаты «Бердақ творчествосы тек қарақалпақ әдебиатында ғана емес, бақим, билин көп милетлик Уатанымыз әдебиаты тарихында үлкен орынды иіелейди.

«Қырымдық Алататуының шығары көп. Олардың биреулері билин басқалары оған да билин, халқымыз иіе, үлкен баллаң шоққаларды «туғ шоққиди иігилі «байрақ шоққиды» деп атайды, Бердақ таң көп милетлик тууғаққан әдебиаттық «бйік шығарынды» бир».

Н. Доғдариев Бердақ творчествосы ҳаққында «ислеткилик пикір жүргінуішилердин бири, филология иігилеринің докторы: «Бердақ қарақалпақ халқының уалы шайыры. Оның шығармалары тематикалық жақтан өтеда бай. Оның поэзиясында қарақалпақ халқының пүткіл бир әсір шийнегги сыйас-экономикалық жәмlestілік өмірін жарқын көрнеке тауып атыр».

3. С. Кедрина—филология илимдеринің докторы

Беруши атындағы ӨзССР Мемаскетлик сыйлыгынын лауреаты: «Қарақалпақ жазба әдебиятына тийкар салган Бердақ жаңа дәуірдин демократиялық көзқарасын рауажландырган ҳақиқый шығыс шайыры болып қалды»²⁷.

М. К. Нурмухамедов—Өзбекстан ССР илимлер академиясынын академиги: «Пушкин—рус халқы ушы. Шевченко—украина халқы ушы. Руставели—грузин халқы ушы. Мақтымқұлы—түрамен халқы ушы. Науаы өзбек халқы ушы. Абай қазақ халқы ушы. Қандай әдмийетке ибе болса, Бердақ—қарақалпақ халқы ушы да солай. Бердақтың творчествосы—қарақалпақ классикалық әдебиятынын ең бийик шыңы»²⁸.

И. Т. Сагитов—Өзбекстан илимлер академиясынын хабаршы ағзасы, филология илимдеринин докторы. ӨзССР ҳәм ҚҚАССР ғы хызмет көрсеткен илим тийраткери. Бердақ атындағы республикалық сыйлықтын лауреаты: «Уалы гуманист шайыр ҳәм ойшыл Бердақ қарақалпақ халқынын мақтаншын. Өзиниң халқынын идеялары, ҳүсыл поэзиясын менен Бердақ, Абай, Мақтымқұлы. Оғадий сыяқлы—Шығыс ойшылары, сөз шеберлери қатарында турады»²⁹.

Миртемир—Өзбекстан халық шайыры, Хымза атындағы ӨзССР ҳәм Бердақ атындағы республикалық сыйлықлардың лауреаты: «Бердақ шығармалары мениң ушына туысқан қарақалпақ халқынын өткен өспир өмирин анық көрнүге иканизат болған шарайна болды. Һәр қосымғанда бир жаңалық «Хуу» деп шырағатан дауыс узаққа жетусени авалды дүнья! Онын барлық қосымқалары ағыр турмыстың картинасы»³⁰.

М. Қошжанов—Өзбекстан илимлер академиясынын хабаршы ағзасы, филология илимдеринин докторы: «Бердақ тек қарақалпақ әдебиятында ғана емес, болқым Орта Азия әдебиятырын рауажлаауында да өз үлесин қосқан шийирлердин еси»³¹.

Уалы шайыр ҳаққындағы бундай көп ғана пикирлерди және де келтире бернү мүмкин. Бирақ тәп сондай баҳалардың көп яки азлығында емес. Онын әдмийети сонда: Бердақ өз усталары Жийен жырау, Күнхожа традицияларын дауақ стирди ҳәм оларды жаңа жақары басқышқа алып шықты, солай етип қарақалпақ реалистлик жазба әдебиятын тийкарын салыушылардын бири болып қалды. Алдымызға қойған мәсе-

лениң шенилиуинде Күнхожа, Әжиниязлардың емес, (биз олардың поэзиялық жетискиликтерин бийкар етскин емеспиз), демек Бердақ творчествосын тийкар етип алыуымыздын баслы себеби мине усында менен характерленеди.

Бердақ шайыр тек ғына совет заманында өз баҳаланыын тапты. Революцияға шексиз болған дәуірде қарақалпақ ҳәм өзбек халықлары арасында тек ауыскы яки қол жазба формасында таралып келген Бердақтың шығармалары Уалы Октябрь, Лениналик Коммунистлик партия ҳәм совет әдебияттануының күштайраты менен ғана жоқ болыудан сақлап қалыды ҳәм халық мәдени мийрасының жарқын бетлеринин бирине айналды.

Бердақтың шығармалары 40-жылларда ең бириширет өз тилинде басалып шықты.³² Әнес соннан кейин бақым ҳәм шайыр Бердақтың өмирди ҳәм творчествосы туурады дәстепки пикир жүргизулер жүзеге келди.³³ Айрықша, 50-жыллар Бердақтың өмир менен творчествосын, әдебий мийрасын марксистлик-ленистлик әдебияттану илим тийкарында үйрениу шайырдың қолемине тәп шығармаларды текестологиялық жақтан қайта көрнү шығыу ҳәм объекттин түрде баҳалау жолында ең әдмийетли басқым болды. Ақырында, Бердақ шығармаларынын дәстепки бағалауында бирақ толықтырылған, системаластырылған баспалары қарақалпақ ҳәм өзбек китап оқуушыларынын қолына барды жетти.³⁴ Иертлеулердин қолемине де бираз кешейди.³⁵ Солай етип, автономиялы республикада Бердақ тилиу тарауында тилиге иларанқ табыслар қолға киргизиле басыды. 60-70-жыллар аралығында Бердақтың социал-жамийетлик ҳәм философиялық элика ҳәм эстетикалық, тарихий ҳәм педагогикалық көзқарастары, поэтикалық шеберлиги А. Мурғазиевтың,³⁶ М. Тилеумуратовтың,³⁷ Ә. Әлеуитиниң³⁸ кандидатлық диссертациялары менен Ж. Базарбасы, Н. Жалақов, А. Пахратдинов, А. Каримов, Қ. Мақсетов, К. Мәмбетов, К. Худайбергенов сияқты илимпаазлардын қолемине тәп көп ғана илимий мақалаларда кең түрде иертлеуиниң тапты. Бул тараудағы иертлеулер ҳәзир де дауам етипте.

Ҳақыйый талант тек ғына өз халқынын арасында ғына емес, ҳәтте басқа туысқан елдерде де қызығушылықты ояты. Бердақ творчествосы мине, усындай

оз жолы, өз дауысына ийе болган творчествоның бири болды. Ол өзбек халқы арасында да бурыннан мәлим хэм әділ-и болды, халқымыз тәрбиелен қадирленбекте. Өзбек әдебиет танымында Бердақтың творчестволық искерлиги ҳаққында жазылган изертлеулер¹ туысқан қарақалпақ халқының ұлы перзентиниң өмири хэм творчествосын тийкары өзгешелиги менен өзбек халқына таныту, шайырдың шығармаларын пропагандалау, туысқанлық идеяларын жолға да беркелесу жағынан үлкен әҳдийетке ийе. Өзбек халқы Бердақтың творчествосы менен бурыннан таныс, деген менен 1951, 1956, 1968, 1978-жылларда Бердақтың шығармаларының өзбек тилинде басылған таралуы—өзбек халқының Бердақтың поэзиясына болган шекизи сүйишлигини және бир рет көрсетип берди.

1977-жылда қарақалпақ әдебиатының тийкарын салушы, демократ шайыр Бердақтың туысқанна 150 жыл толды. Өзбекстан Компартиясы Орайлық Комитети 1977-жыл февралыда бул әҳийетли сәһени республикалық масштабта көң түрде белгилесу ҳаққында арпаулы түрде қарар қабыл етті.² Буған байланысты республика баспа сөзи Бердақтың шығармаларын қарақалпақ рус-өзбек тилдерде басып шығарып китал оқушыларға усында³ өмири хэм творчествосын баян етиўин киталар басылды.⁴ «Бердақ ҳаққында сөз» атын қысқа метрикалы илқини массалық фильм дәрестиди. Нәһке қаласындағы тәзәл майданлардың биреўини Бердақтың сәһени қойды. Дәһмен ӨзССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының Н. Дәуқариев атындағы тирий, тил хэм әдебиет институтында (1977, октябрь), соннан ӨзССР Илимлер академиясының А. С. Пушкин атындағы тил хэм әдебиет институтында (1977, ноябрь) Бердақтың творчествосына бағышланған Илимий сессиялар өткерилди. Ұлы шайырдың бир ырым эсирлик тойына бағынлап Нәһке (1978, 27-февраль), Ташкент (1978, 2-март) Уағанымының пайтахты Москвада (1978, 12-май) салтанатлы юбилей кешелери басып өтті.⁵ Бунын басқа, республика тила сөзиде М. К. Нурмухамедов, В. И. Зоядов, И. Т. Саитов, М. К. Қошжалов, Х. И. Вождов, А. П. Әхирзақова, К. Худайбергенов сыяқлы илимшарларды Бердақтың өмири хэм творчестволық жолын көрсетип берилге бағынланған мақалалары жария-

ланды. Солай етип, Бердақтың өмиринин бир ырым эсирлик тойи салтанатлары көп миллетли әдебиетий байрамы, өзбек хэм қарақалпақ халықларының бузылмас достығының жарқын туғасына айналды.

Көрип өткенимиздей, автономиялы республика Бердақ танышылығында да, өзбек әдебиеттануында да шайыр хэм бақыс Бердақтың өмири хэм творчествосының дәрежесин көрсетип берилге бағынланған көлемли илер келдиен. Бул изертлеулердин әҳийетини байыр етпеген ҳақда биз мынадай жұмаққа келеми: усы уақытта шөкем Бердақтануыда дерствыген илерде Бердақтай үлкен талантты творчестволық эволюциясына тәсир еткен жағдайлар, айрықтай Бердақ хэм өзбек әдебиаты мүнәсиетти мәселелерин бул ҳаққында тейнара мақалаларды өспәк алмағанда⁶ жекшиликли түрде үйрәнген сөөс.

Деген менен, усы ийнеттин алмағы Бердақ хэм өзбек әдебиаты (Бердақ творчествосына өзбек филология менен классик әдебиатының тәсирин, өзбек совет поэзиясында Бердақ традициялары, Бердақ шығармаларының өзбекше аударылуы) проблемасын ортаға қоя отырып, бул мәселени шешилүнде эслериниң әҳийетли жәрдемдери менен ғәмдорларын аймаған өзбек-қарақалпақ илимшарлары М. К. Нурмухамедов, И. Т. Саитов, И. А. Султанов, Ю. Султанов, М. Қ. Қошжалов, Қ. М. Мақсетов, К. М. Мәмбетов хэм филология илимшарының кандидатлары В. Қаллмбетов, Ж. Хошениязов, Ж. Беснов, К. Алымбергенов жолдасларға сондай ақ Әурмет белгиси ордылы А. С. Пушкин атындағы тил-әдебиет институты, ӨзССР ИА Қарақалпақстан филиалы Н. Дәуқариев атындағы тил-әдебиет институты, Т. Г. Шевченко атындағы Нәһке мәмлөкәтлик университетти филология факультетиниң коллективие шекизи мүнәвәдершаршық билдиреди.

ОДЕБИЯТЛАР:

¹ Взаимодействие и взаимодвижение национальных литератур, М. изд. АН СССР, 1961; Социалистической реализм в литературе народов СССР, М. Изд. АН СССР, 1962; Взаимодействие литературы и фольклора, Душанбе, изд. АН Тадж. ССР, 1968; Пути развития этнонациональной советской литературы, Сб. статей, М. изд. «Наука», 1967; Проблема взаимодвижения и взаимобогащения литературы и искусства народов

СССР. М., изд. «Мысль» 1968; Жипсе единства М., «СП», 1974; Единство Сб. статей. М., ИЛД, 1975; Роль фольклора в развитии литературы народов СССР, М., «Наука», 1976; Единство, Книга третья. Сб. статей. М., изд. «СП», 1977; Взаимодействие литературы и художественная культура развитого социализма. М., Изд. «Наука», 1977.

² Анисимов, И. И. Национальные литературы и их взаимодействие. Современные проблемы реализма. М., 1977, сг 214-220.

³ Храпченко М. В. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1977.

⁴ Коррад Н. И. Запад и Восток, М., 1966, изд 2-е. 1972. Киев: Литература народов Востока и вопросы общего литературоведения. Ст. в сб.: «Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур» М., 1961.

⁵ Зелинский К. А. Октябрь и национальные литературы. М., 1967.

⁶ Ломидзе Г. И. Интернациональный пафос советской литературы. М., 1970. В повстан юного, М., изд. «СП», 1973. Ленинград и судьбы национальных литератур. Изд. 2-е М., «Современник», 1974. Чувство земной общности. М., изд. «СП», 1978.

⁷ Бутылин А. С. Прелесть в развитии литературы. Изд. 2-ое доп. Л., «Художественная литература», Ленинградское отделение, 1978.

⁸ Пархоменко М. Ленинская национальная политика и новые закономерности развития литературы народов СССР. См. в сб.: «Актуальные проблемы теории литературы и искусства» М., изд. «Мысль», 1972. Мисогнациональное единство советской литературы. М., «Прогресс» 1978.

⁹ Неусокова И. Г. Некоторые вопросы изучения взаимосвязей и взаимодействий национальных литератур. См. в сб.: «Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур» М., изд. АН СССР, 1961. Его же. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа М., «Наука», 1976.

¹⁰ Кедрица З. С. Новая историческая общность людей — советский народ и литература социалистического реализма. См. в сб.: «Истоки формирования и развитие социалистического реализма в литературе Советского Востока» Т., «Фан» 1976, стр. 37—48; Социалистический реализм и развитие мисогнациональной советской литературы. М., «Наука», 1977.

¹¹ Якименко Л. Г. Исторический оптимизм и гуманистический пафос советской лит-ры. См. в сб.: «Дорогой правды. Дорогой гуманизма», М., «ХЛ» 1978.

¹² Османова Л. Г. Взаимосвязи советской литературы и проблемы изображения личности. В кн. статей: «Взаимодействие литературы и художественная культура развитого социализма» М., изд. «Наука», 1977, сг. 82-106.

¹³ Гоголидадзе Г. Художественный перевод в лит. взаимосвязи М., изд. «Советский писатель» 1972.

¹⁴ Сейфуллаев А. Проблемы взаимодействия литературы. Изд. АН Тадж. ССР, Душанбе, 1978.

¹⁵ Нурмухамедов М. К. Адабиёт ва мафкура, Тошкент, Г. Гулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.

¹⁶ Расули М. М. К проблеме взаимовлияния и взаимообогащения русской и узбекской литературы. Изд. «Фан», Тошкент, 1978.

¹⁷ «Роль взаимосвязей и взаимообогащения в развитии литературы Узбекистана, Тошкент, 1974. Дж. Шарифов. Из истории периода в Узбекистане (дореволюционный период). Автореферат докторской диссертации. Т. 1968. Т. Хамидова. Из истории русско-узбекских литературных связей. А. Д. Т. 1974. Г. Рафурова. К проблеме взаимосвязей узбекской и русской литературы. Автореферат кандидатской диссертации. Тошкент, 1967. А. Ходжахмедов, Адабиёт ва мафкура тарихидан. Тошкент, «Фан», 1966. Ш. Тартаковски. Поэзия пуштон и весны. Тошкент, Изд. Литературы и искусства им. Г. Гулама, 1974. А. А. Климченко. Дуслук ва ҷамъат. Тошкент, «Фан», 1974. Хам т. б.

¹⁸ Аминтова М. А. Идейно-тематические взаимосвязи национальных литератур (на материале узбекско-узбекистанской литературы). Тошкент, АИД, 1974. А. А. Алекридин. Из истории узбекско-узбекистанских литературных связей (1885-1917). Тошкент, АИД, 1974.

¹⁹ Усманов Ш. Из истории узбекско-белорусских литературных взаимосвязей. Тошкент, АИД, 1974.

²⁰ Сенданов К. Достяк адедлер. «Жадуны». Алматы, 1978. М. Аметов ва кардон халқар адабиёти. Т. «Фан», 1977.

²¹ Рахимов Н. Р. Айни ямодга устозлар тасири. Тошкент, «Узбекистон» 1972; Р. Р. Муқимов. Узбек ва тоғал санъат тарихиданги асосий босқичлар. Самарқанд, 1973. Э. Подинов. Узбекнинг адабий алоқалари тарихидан. Тошкент, Г. Гулом номдаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. М. Бақиев. Узбекско-таджикские литературные связи в послевоенный период (1945—1970 на материале поэзии). Тошкент АИД, 1975.

²² Абдуллаев Х. Махтумули и узбекская литература. Ашхабад, АКД, 1968. Р. Иноромов. Из истории узбекско-туркменских литературных взаимосвязей. Тошкент, АИД, 1969. К. Курамбаев. Взаимовлияния литературы и творческое своеобразие художника. Тошкент, АКД, 1972.

²³ Қодирова Р. Улуг Октябр ва унвур адабиёт, Тошкент, «ФАН», 1971. Д. Рузиева. Тарихий Алишера Назов и творчество Абдураҳман Навоий (вопросу узбекско-туркменских литературных связей). Тошкент, АКД, 1974.

²⁴ Ю. Пулатов. Аспаргаз тухтаи хамроғил. Тошкент, «Узбекистон» 1974. И. Пейчев. Корни дружбы. Тошкент, Изд. Литературы и искусства им. Г. Гулама, 1978; Т. Невристов. Октябрь ва Эрон адабиёти. Тошкент, «Фан», 1977; К. Сулаймшова. Шейхлар Узбекистонда. Тошкент, «Фан» 1978.

²⁵ Лоқидов В. Қайтбахи баянлар тароналари. Г. Гулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1975. М. Муқимовов. Қалъ ва кифра. Г. Гулом номдаги Адабиёт

ва санъат напирёти Тошкент, 1978; Л. Кайумов. Кав-
донлар, Г. Гулом номидagi адабиёт ва санъат напирёти,
Тошкент, 1974 Меридианлардаги ушрашувлар. Г. Гулом но-
мидagi адабиёт ва санъат напирёти, 1978; С. Мамажонов.
Раислар ва охандлар. Г. Гулом номидagi адабиёт ва санъат
напирёти, Тошкент, 1978. Ш. Шомухамедов. Гулам-
низм-адабийиёти ёлони. Г. Гулом номидagi Адабиёт ва санъат
напирёти, Тошкент, 1978, С. Шермухамедов. Ш. Мир-
заев. Адабий дусталигимиз саҳифалари. Тошкент, Г. Гулом
номидagi Адабиёт ва санъат напирёти, Тошкент, 1975, М.
Юнусов. Бир вақт яшавилар. Г. Гулом номидagi адабиёт
ва санъат напирёти, Тошкент, 1974, Ш. Турдиев. Адабий
дусталигимиз тинида, «Ўзбекистон» нашриёти Тошкент, 1977,
Х. Муҳаммаджонжаев. Қарақалпақ тилида, Г. Гулом
номидagi Адабиёт ва санъат напирёти, Тошкент, 1976.

81 Жапаров Н. Ҳамза. Ҳамзада хам навоҳиллар
адабиёти «Эмудорлар» 1975. II-сан. Мадрухамедов Ф. Ада-
бий қароқчилик, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1976, 2-сан.
Йиле: «Ўзбек-қарақалпақ адабий алоқаларида дилар» Ўзбек-
номидagi ДДНН ва Б. Е. Ленин йиллик «Д. П. И. Фил-
долович қардошларга» ишлани боради, 199-том, Тошкент,
1977. Великий Ойибекнинг сонмақдистасево револуция и
Ўзбекистондаги аввалонсе литератураеуе спали, АИД, Тошкент,
1978; Худайбергалиев К. Адабий алоқаларимиз рива-
зиши, «Ўзбекистон маданияти», 1978-йил, 11-январь ҳам бас
қилар.

82 Булдукин А. С. Преемственность в развитии литера-
туры, Д. И. Д., «Наука», 1978, ст. 95.

83 Совет Қарақалпақстаны тиласети, 1978, 1-март.

84 Дәудқараев Н. Бердах шайри. КИПИЗ, Ёнекс,
1960.

85 Кедрига З. С. Э благодарю вымоя негомком, «Экима»,
1978, №8.

86 Нурмухамедов М. К. Бердах—великий поэт ка-
рақалпақстаного народа, Т. изд. «Фан», 1977.

87 Саитов Н. Т. Хауу дилмар, «Совет Ўзбекистон»,
1977, 16-декабрь.

88 Миртешир Аллом ҳақида сўз, «Совет Ўзбеки-
стон», 1978, 26-февраль.

89 Қўджонов М. Эмудорда дуоқилим поэт «Ўзбек-
стон маданияти» 1979, 24-март.

90 «Қарақалпақ халқ творчествоса» Тошкент, ҚКМБ,
1940—Бердах, Тошкент жийнақ, I том, ҚКМБ, Ёнекс, 1941.

91 Дарибаев М. Бердахнинг қосақаласи ҳақида, «Қишқ
Қарақалпақстан» газетаса, 1910-ж. №287, 290,
921. И. Саитов. Бердах ушли шайриот шайри. Ёнекс,
ККМБ, 1943. С. С. Бассин, Бердах—шайри Великий
поэт карақалпақстаного народа. Нукус, ККМБ, 1943.

Бердах адабий ишларини тонал системаластерей, баспа
сезде ҳам творчествосила тана өнешчилестеги анализлеуде
И. Саитов, Н. Дәудқараев, А. Мусаев, Ш. Хо-
жапашаев, А. Вегманов, А. Дабматов, К. Айтиш-
бетовларнинг хизметлери оғада итибарга азаларий болды.

92 Бердах Таптамалы шайармалярима, тошк— жийн

лага, Ёнекс, ҚКМБ, 1960; Бердах Таптамалы асарлар,
Тошкент, Задаркитр, 1961. (Ауларман Мирекшир). Бер-
дах Таптамалы асарлар, Тошкент, Урайннапирёти, 1961,
Бердахман Мирекшир. Бердах Таптамалы шайармаля-
ри. Ёнекс, ҚКМБ, 1956. «Қарақалпақ поэзиясининг антоло-
логияси» Ёнекс, ҚКМБ 1956. «Қарақалпақ поэзиясининг исто-
логияси» Т. Уздашаров, 1958.

93 Адаббегов К. Сетиши о жылы и творчество. Ёне-
кс, В. И. Гребневса, Поли, собр сон Нукус, КИПИЗ, 1950.
Саитов Н. Т. Бердах ушли шайриот шайри. «Қишқ
Қарақалпақстан» газ. 1930, № 138. Йиле: Қарақалпақ хал-
қини ушли дилмарот шайри. Ёнекс, ҚКМБ, 1950; Бер-
дахнинг «Айдо Беба» поэмасы ҳақида, «Қишқ Қарақал-
пақстан» газ. 1971, 19-сентябрь. Бердахнинг творчествоси Т.
АИД, 1958. Бердахнинг творчествоси, Мейрафал, Ёнекс,
ККМБ, 1959. М. К. Нурмухамедов. Г. Есеумратов.
Бердах қардоғидаги алам қалыбмалар, «Ишкел Қара-
қалпақстан» газ. 1971, 24-сентябрь. М. Мақсудов. Бердах хам
Бердахнинг «Қарақалпақ адабиёти хам искусствоси» журнал-
да, 1958, № 1. А. Нарикова. Бердах ҳақидаги ошанлар.
«Қишқ Қарақалпақстан» газ. 1977, 14-январь ҳам басқилар.

94 Муртазаев А. Дарган ахлак патлаш «Шайри-
намастун» Бердах, АИД, Нукус, 1967.

95 Ташмухамедов М. Творчество Бердах хам по-
этишиги историни карақалпақстан, АИД, Нукус, 1967.

96 Алиев У. Поэтическое наследие Бердах, АКД,
Т. 1974.

97 Сувайлий А. Қарақалпақ шайри Бердах. «Қишқ. Ўз-
бекистон» газ. 1950, 30-август. М. Хайруллаев. Қара-
қалпақ маданиятининг ифтихори. «Қишқ Ўзбекистон» 1956,
21-декабрь. А. Хайитов. Бердах «Ўзбекистон» 1956,
2-сентябрь. «Совет Ўзбекистон» маданияти узебк тилида,
Н. Д. Водунов. Бердахнинг ишларининг санъатини, Тошкент,
Медениет р. 1962.

98 «Совет Ўзбекистон» 1977, 7-февраль.

99 Бердах Таптамалы шайармалярима жийнагы, Ёнекс,
«Қарақалпақстан» баспаси, 1977. Бердах Ишларини
ахлак, Нукус, изд. «Қарақалпақстан», 1977. Бердах Иш-
ларини, Тошкент, изд. Дилмарот и искусство им. Дулмаи,
1977. Г. Бердах, Сайлама, Г. Гулом ноқилини Адабиёт ва
санъат напирёти, Тошкент, 1978.

100 Нурмухамедов М. К. Бердах—великий поэт ка-
рақалпақстаного народа, изд. «Фан», Тошкент, 1977. И. Са-
итов. Қарақалпақ халқини ушли шайри. «Қарақалпақ-
стан» баспаси, Ёнекс 1977; Великий поэт карақалпақ-
станого народа, Нукус, изд. «Қарақалпақстан», 1977. В. Курбан-
ов. Бердах шайри. Тошкент, «Фан» напирёти, 1977.
И. Урымбетов, О. Алиев. Бердахнинг «Ишларини»
адабий ошанлар қозғаралари, «Қарақалпақстан» баспаси,
Ёнекс, 1978.

101 Саитов Н. Т. Науия сееси, поэмасында Бердаху.
«Общественное развитие в Узбекистане» 1978, №1. Бердахнинг
150 жыллығида, «Эмудорлар», 1977, 12-сан. Бердах юбилейи,

«Ўзбекистон маданияти», 1978, 8 март, 150-бетте Бердақ.
«Литература» талта», 1978, 8 март ҳәм басқалар.

* Б. Қурбанова Бердақ ҳәм өзбек әдебияти бай-
лиғисиниң тейнара маселелерине, «Әмудар» №8, 1977.

Г Б А Л

ӨЗБЕК ӘДЕБИЯТИ ҲӘМ БЕРДАҚ

ӨМИР ТӘСИРЛЕРИ ҲӘМ ШАЙЫРНЫҢ ӨЗИНЕ ТӨН ӨЗГЕШЕЛИГИ

Жер жүзи әдебиятының раўажлашыўында ҳәр бир
мәдәни тарихында, жәмийетлик ҳәм мәдәний өмриде
өзиниң сезилерлик «белгилери» ҳақыйқый «из»лерин
қалдырган үлкен сөз шеберлери бар. Олар өзлериниң
өмир келтирмелери ҳәм творчестволарың барқудла ҳа-
рапайы халық тағдыри менен байланышта, ҳәр қандай
қандайда да халық дәрети, артыў-архивларына дәртлес
ури бир үндес бола алганлығы ушын да барқудла урлы.
Бундай сөз шеберлери ҳаққында тарихтан жула көп
белгил атларды мысал ретинде келтирип өтиў мүмкин:
Фирдаусий, Низамий, Науайи, Жәмий, Сағдий, Фи-
зғийи, Пушкин, Мақтумқулы, Лермонтов, Некрасов,
Абей, Толстой... Туўысқан қарақалық халқының пер-
зентли мақтанышы әдебиятында тийкарин салыўшысы.
Әлбетте шайыр Бердақты да жоқарыдағы атақлы сөз
шеберлери қатарына қосыўға болады.

Бердақ XIX әсирдин қыйын шәрәятларында Түрки-
яны үзгешендеги феодал ханлықларда социал сийсий-
лик мәдәний өзгеришлер болып атырған бир
дәуірде туринде кеширди ҳәм дәрәстийлик ис пенен
қурылды. Шайыр жетини үш жыл өмир сүрди...
Соның сәирден аслам өмирини он, әдиғди иске бығыш-
тыды. Соны әўладларға 20 миң қатардан аслам қосық,
онда жақын при эпикалық дөстәларды дәретини бизге
қалдырды.

Бердақ творчествосы өзиниң кейинги әўладлардын
әк дәрчем-әсеткенлик талғам талапларына ғана жу-

Ғап беріп қоймастан, олар үшін өз халқының жылнамасы болып та хызмет етеді.

Бердақ XIX ғасырда феодализмді қатнастардың төрелесуде дүниә масштабында айрықша секи дүниәде түп-тұмарынан өзгерту жолында ең әулиетли сиясий, жөмийетлик өзгерістер жүз берген жағдайда Хорезм территориясында. Хийуа хандығына қор төрелдеме қарсы болған қарақалпақ халқы арасында өси шықты. Бердақтың творчествосында ол жасалған тарихий дәуірдің жай, күндегилли өмір хадийемелерінен тарып со ири үлкем масштабтағы сиясий жөмийетлик жағдайлар реалисттик сәулемеліуін таныт:

Шайыр есім, қозы көргенің маған,
Көңіліңнің өзің билесің маған;
Зиян дүемелден сарғанып азам,
Болар ма деп жақты күңгер қалақ ұшар!

деп жазған шайырдың жүрек сөзлері қауқийқий тарихий фактар тийкарында алынғанды көрүүиңиз мүмкин.

Қарақалпақ халқы XIX ғасырда өзінде-ақ Хийуа хандығы хөмелдарларының аулымығына қарсы миллий азаттық ұшыт үл мәртебе (1827, 1855—56, 1858—59 ж. ж.) үлкем көтерініскер шығарды. Бул барқулла қарақалпақ басшылары, бай хәм феодалялары, бийлері үлкем хөмелдарлары арасында бирлик гүрестің алың программасы болып аталған, мийнеткен халықты өз элине ақырына шөкем орте алмағандығы себелін жөмийет қалыуға дубинакер болды нәтижеде халық көрпн келген азабы бүршиғыдан да бөсер күшейін кетті.

Өсиңнің ауыр картинасы қарақалпақ фольклорында, Жийен жырлау, Кунхожа, Әжшнә, Бердақ сияқты жазба әдебиет үлкелілері творчествосында өсице из қалдырды. Мысалы Жийен жырлаудың атақалы «Посқан ел» поэмасында қарақалпақ халқының қалмақ хәм қазақ хөмелдарының басқыншылығынан кейін Арал бойларына тарихий көшпн—қоныслауыуынан ауыр картиналары сүрелеліуің талса! Кунхожаның «Шөпанлары», «Қамтес», «Умтынастан», «Түйе екенсең», «Ел менен», «Балам», «Бай баласы» сияқты қосықлары халықтың ауыр мәнақатларға толы өмірін көрсетугің қатарларға толы. Өз дәуірінде әжайып лирик

шайыры Әжннәз Қосымбай улының «Бозатау», «Айырылса», «Керек», «Елдерім барды», «Шықты жаш сияқты қосық хәм поэмаларында халықтың дәрті-ақыулары шебер сүрелелініген. Олар менен бир сапта тура отырып, гөйыра жерлерде олар менен бир үлде болып Бердақ та қарақалпақ классикалық әдебиятының прогрессив дәстүрлерін өсице тап ұсыл менен рәуажландырды хәм оригинал шайыр сыпатында даңқ таратты.

Бердақтың өмірбаяны оның кәмбағал балықшы семьясынан шыққандығын көрсетеді. Жасайынан атаидан айырылып, жетем қалған шайыр көп жылларға шөкем өз өмірін байлар өсиңде хызмет көлеу менен өткереди. Дөселен өси мектепте сон медреседе оқып сауат ашарды. Ол жасларынан баслап импровизаторлық ұқып пенен қосық шығарғандығын шайырдың ұзақ ұақыт творчестволық элиенислеріне кейін сол дәуірдің белгилі шайыры Кунхожа менен творчестволық байланыс жасай бастағанын игнүй шайыр сөзі менен айтқанда; «бир ирым ай бирге жатып, жазған сөзлерің тыңлатып, көмпе жерлерін хәм оңлатып, қосық қауқым татыл» қайтады.

Тобыттан жарымлы қауызға иле болған шайыр халық бақсышылық өнеріне де үлкем кесулі қойды. Бул дәуірде «Шөрляр», «Қоблан», «Едиге» «Ер Шора», «Алиакыс», «Қурбанбек», «Қырк Қдыс» сияқты эпослар менен Шығыс халықлары арасында кен тарқалған «Ғариб ашық—Шөсетем», «Юкуп-Ахмед», «Гөрүлгә» «Саятхан—Хәмра» ұсаған лиро-эпикалық, ашықлық—қағарманлық дәстандар қарақалпақ бақсы-жырауларының тийкаргы репертуарына айланған еді. Бердақ болса өз халқы хәм қоныслап тууысқан халықтардың бул ауысқан мийрасларынан творчестволық тәсір, зылық алып отырды, хәм оларды өзі де йон пенен сүйіп жырлады. соның нәтижесінде қоныслап өзбек, түркмен, қазақ халықлары арасында бақсышылық хәм шайырлық өнері менен белгилі абыройға иле болды. Бул дөмек, Бердақ творчествосының халықтардың соның ишнде өзбек халқының ауысқан мийраслары менен де байланыс болды деген сөз.

Бирақ, тилеске қарсы, Бердақтың Орта Азиядағы қайсы қалаларда болғандығы, кимлер менен танысқан-

лығы ҳаққида аниқ бир тәрийхый фактик мағлұ-
матқа исе эмсеби. Солайда, бул мәсселе, тек шайыр-
дын әдебий мийрасларыны өзи тайкары әмшметле
дереклердин бир бөлм табылады. Себеби, шайыр жа-
ған жүрек сөзлеринде онын тәғдир, өмир баяны таба-
ланып жатырыҗты. Ишкirimизди дәлаллеу үшін шай-
ыр қәлемше тов болған гейлара шығармаларға пөзер
таслайық.

Орта Азиядағы түркий тиллес халықлардың (өзбек,
түркмен ҳәм т. б.) шайырлары творчествосында «Өми-
рим», «Күндерим» тининдеги биографик, өз өмирин ти-
никлестирүүши шығармалар жазыу традициясы кең
тарқалған. Бирақ Бердақ шөкөм болған қарақалпақ
шайырлары творчествосында бул жағдай ушырмайды.
Бердақ қарақалпақ классикалық әдебиятыда поэзия-
ның бул формасын ең дәслеп ушынады ҳәм оның ең
жақсы үлгилерин дөретеди. Бердақ өзиниң «Өмирим»
атлы темадағы автобиографиялық қосымда Шығыс
поэзиясы традициялары менен оғанда жақын таныс
скенешти билдиреди. Қосымда Бердақ өзи араланып,
көрген гейлара өзбек қалаларының атларын илге
алады:

Көрдим Хорезм, Бухарды,
Дәңди шыққан көп шөхәрди,
Көмлек менен шаш ағарды,
Оты арманда өмирим.

Шайыр «Излер едим» деген қосымда былай деп
жазады:

Бөдем десе бийшараны,
Төри өлсеши бұ жераны,
Мен ағарым Бухараны,
Луқманыды излер едим.

Халқым үшін салып нұшты,
Адығта занышпап өшти,
Араласам Урғешини,
Яранымды табар едим.

Бердақ бул қатарларында өзи жасап өмир сүрген
мәзилге жақын болған Хорезмди, Бухараны ҳәм «даң-
қы шыққан көп шөхәрди» геғзеллигин баян етеди. Бер-
дақ «даңқы шыққан шөхәрлер» деп, мүмкин, XIX әсир-

де Орта Азияда айырқша раўажланған Самарқанд,
Ташкент ямаса Қоқан сыяқлы қалаларды көзде тутып
айтқан бошығым да мүмкин. Бул билеміз. Бердақ ҳәм
бақым ҳәм шайыр еди. Бақым ҳәм жиярау халқы барқуу-
ла журт аралан, түрлестүрли жерлерди көзип, той-та-
машаларда өз дөнерин көрсетсе, ушы арқалы күн
кеширин бала-шаға баққан, өзлери сыяқлы белғиди бақ-
сылар менен творчестволық ушырасыулар өкерди, өз
персугуларын бөздә байытып барған. Бул жағдай
Бердақ творчествосында толық көзде тисләнеди. Бердақ
гейлара шығармаларында түркий халық дәстанлары,
қағархандыларының атларын келтирүү арқалы бул халық-
лардың фольклорында терен үйренип, суйип жырла-
ғанын аңдатып етеди:

Горькуи бектой ер еди,
Қатарға досың нар сан
Толы журтқа деркер еди,
Шейт өзди Приазар бий?

Баянсен отти дуньядан
Горькуибек сүрди дурпан,
Өмалда ютти олар ҳәм,
Кеткел қайғач көлген емсе?

Бердақмың жасаған дәуиринде өзбек, қарақалпақ,
түркмен ҳәм басқа туғысқан халықлар ирасында халық
китталары кең тарқалған еди. Қарақалпақ халқы
арасының шыққан айырмы сауғалы адамлар яғни
«Киссахан»лар ҳәр қыйлы той-мерекелерде «Тайыр
Зухра», «Бахрам-Гуландом», «Киссаюу анбия» сыяқлы
турмыс, ыниқ-романтикалық, яки диний мифология-
лық эпикалық шығармаларды өкни берер еди.

Бердақ дәуириниң сауғалы, прогрессив адамы бол-
ғандығы көп ғана шығармалардан да хабардар өкел-
лиң «Айралық» редифли қосымда былай тәрийл-
ленеди:

Айболықтың дәбири жаман,
Бүринде Бахрам, Гуландом,
Басымда ҳәр күн айрызаван,
Бүләр айралық-айралық?

Бул қосымқ Бердақтың өзбек фольклорынан көп
Үлги алғандығынан дәрек береди.

Өзбек халық поэзиясында ашық-машиқлар дөртт, яки мейнеткеш инсанның заман ауырмалығына наразылығы «Айралық», яғни «айралық-айралық» сияқты редифтеги шығармалар арқалы айтылатуына жағдайлар көп ұшырайды. Бул қасиет өзбек халық дастанларына да тән болып, айырым дастанлардың қақармандарының төддир, рухый-психологиялық характерін ашып берүүшн факторға айналған. Сондай-ақ, халқымыз арасында көп тарқалған «Борунғы заманның бир бөлегі «Зулфизар ҳәм Әбулхас» дастанында бас қақарманың өз қызына айтқан сөзлери де «айралық-айралық» редифти қатарларыда сүүретленеди. Салыстырып көрейик:

Бердақтың қосылында:

Айралықтың жөбирі өтер,
Өлмесе бар нәубет жөгер
Көбүлмесе дөрт қызып көтер?
Заман айралық-айралық!

«Зулфизар ҳәм Әбулхас» да:

Машманшық завод етар,
Қып бүтпа қамалда етар,
Бу дил ярыс қалап отар,
Заман айралық-айралық!

Анализлеп қарағанымызда, Бердақтың қосығы менен халық дастанында келтирилген қатарлар кеуі де өзине топ оригинал өзгешелікке ие. Дастанда Ершазар бағман тилинен на перспективне меҳир-мухаббат, заман қысқетиспен ауыр жағдайға түшип турғанын баянлапса, Бердақтың қосығында тийкары мотив сол дәуірге кеулі толмаған халық атышын мейнет айтыу рухы сүүретленеди.

«Айралық-айралық» мотивіндеги шығармаларға қарап мынадай мәселеге де тоқтал өтүүге тууар келеди. Бердақтың «Ақмақ патша» дастанының басланқы мынадай қатарлар бар:

Қошма дүбәс алғанда,
Ақдыра бетке барғанда,
Бир қиссалы ояғында
Бир ұақыя билеп едим!

Бир жылдар ойлап жүрген соң,
Мәңгелі заманда билген соң,
Мәшһәм елше келген соң,
Бул қиссаға кеулі бөлем!

Бердақ соншап кейін дастандағы ұақыяларды сүүретлеуге өтин кетеди: ғарры хан өлгеннен кейін тахтқа жас миғраскор отырады. Ол ҳүкми сурин бурданы жағша да бетер зулымшығын халыққа өткереді... Қисса үзметтин ишнде дәррәда жақын жыл алады. Оның тийкары мақсеті сонда: оншап тек ул бала туулығы керек, егер қыз туўса хаялды баласы менен көшип өтирүүди ойлайды. Бағдағы туққан келиншек Зулду қыз туўды... Дастанның ақырында патша өз қызына «ашық» болып қалады.

Түркий халықлар дастаншылық традицияларында түрсөк, жоқарыдағы сымқым, өз қызларына иштық болып қилан уламаса образлар, гейпара сюжеттер жағынан бир-бирине уқаса скеватин көреми. Мысалы: «Арзығұл» дастанында баян етилген патша да «ақмақ патша» дағдай өз хаялына ул туўып берүүди шөрт етип қояды егер, олай болмаса халышын басып кесип алыўды айтады. Патшаның хожалығында қыз тууылады. Бирақ меҳрибан адамлардың ғамхорлығы менен қыз да ҳәм оның анасы да амси алып қалынады. Патшаның қызы Арзығұл Ершазар бағманшы хожалығына ержөтеди. Әнес, уш ұақытта патша оны көрип, өз қызына «ашық» болып қалады... Мүмкин Бердақ «Ақдыра бетке барғанда» «Арзығұл» дастанының хазманына уқсап кететуғын бир әнсаһаны сүмгеһа ҳәм шийырдығы сөзи менен айтқанда «көп жыллар онаш жүрген соң» сөзан баям бир жерлері уқсап кететуғын жақа оригинал дөсеткен болыўы мүмкин. Себеби, «Феодаллық жәмийеттең қара сөз бенен байланышылық сол жәмийеттин талиялары менен көркем сүүретлеу дәлиһне туўры келген рәушһте өлгерни биратуғын дәстүрлик сюжетлер дөретуі ушы айырықшы характерли»¹⁰

Бул жерде биз «Ақмақ патша» пәмасында феодаллық жәмийетке тән мораллық жақтан бузылған адамлардың тип, көркем сөз арқалы шөбер оригинал түрде сүүретлеп берилгендигин тийкар етпектин шөксиниз. Бирақ Бердаққа шөксем қарақаллық классик шайырлары творчествосында жоқарыдағы сюжеттер ушырамағаны

себебли ол өзбек фольклоры дәстурларинен жақын азық алған деп айтыўға тийкар бир деп ойлаймыз. Бұл болса өз тегинде «Ақуық патшанын киреңсүни» де гейлара әдебиятшлар тәрипинен «Бердақ айтқан гәйлар» оның заманындағы өз душманлары, феодак класс ўәкиллерин маскаралаў ушын талқан хүйлесен деген пикирлерди тийкарсыз екенлигин көрсетип турады. Себеби өз дәуиринде ең күшли сатиралық ҳәм юмористлик шығармалары, үлкен эпикалык поэтополири арқалы эксплуататор класс ўәкиллерин анусында ниқара стесен шайыр «Ақмақ патша» им жазуўдан да қорқуўи мүмкин емес.

Екиншинди Бердақтың ишариче менен өзбек халық қосықлары арасында формалық жақындықтың болуўы да тәбийғий. Шкирмалар тастийықлаў ушын фактлар келтирип өтемиз. Бердақтың әдәбий мийрасында «Алты қыз» деген ҳазил қосығы бар. Өзбек халық қосықлары арасында да «алты» саны менен баслануўшы, ҳаял-қараллар тәрипинде бағынланған ҳазил термелер ушарсада Мисалы, Хорезм халық термелеринен «Алты халфезини айырып бағаларди Бердақтың қосығы менен салыстырып көрейик:

«Алты халфа»

Алты халфа бир Ойна,
Узуклары қыша-қыша,
Борды толлар сиза-сиза,
Эла балям олти халфа.¹¹

«Алты қыз»:

Бирини қызы Махида,
Ай жуақ айдин зыда,
Иёл жүрмеўиза деп ишеда,
Атарбага минген еси.¹²

Еки қосықта да сүүретлеў объектн стил алынған жеке адимин портрети, олардын характерине тон өзгешеликлер ашық берилген. Өзбек халық қосығында бәнттин ақырында барқала бир түрли редиף қайталанады. Бердақтың қосығында арбага минген қызлардын көриниси баан етилиўден тийкары мазмунға дыққат аударылады. Қосық тек қызларды тәриплеў емес, бәлким, шығарманын тийкаргы қаҳармань Қосымбет

таздың қолайлы ҳәрекетлерин күлките алуў да тийкаргы мәқсет болғанлығы аңдатылады.

«Алты» саны менен баслануўын өзбек халық қосықлары («Тугўна», «Ферғана халық қосықлары») толқамасында да бар. Мисал ретинде гейлара үзидилер келтирип өтемиз.

Алти қизиниң ишеди олтиг Анор,
Нәри омадек кизиндан тоқлас толар,
Ишеди омадек кизиндан ўтеп беранг,
Эз тегинишле ишеди аўғалым довар.¹³

Алти қизиниң ишеди олтиг Турсаи,
Чини билан сук туксанг тиниб турсин,
Чини билан таирсанг, иши берайин,
Бәгин билан қадрсанг, бетинг қурсин.¹⁴

Ушума алганда, Бердақ лирикалары ҳәм өзбек халық қосықлары мазмунлық жақтан бир-биринен айырылмай тура да, оларды бир-бирине жақынластырган моментлер де бар екенлигин көремиз. Бердақтың поэзиясы ҳәм өзбек фольклорының үлгилерин салыстыруў арқалы қарақаллық шайырларының творчествосы кең қудан жийи раўажланып, өз әдебиятында оригинал талаў салығында есип жетисийде өзбек халық поэтикалық творчествосының айырықша сезилерлик пәтийжеси бир екенлигин көремиз. Буган себеп болған жағдайлардың өзгешеликтери туўрамы сөз қозғаранымызда, мәселениң және бир тәрипине итибар берип өтиўге туўра келеди.

Әлбетте тәрийқый жағдайлардың қолайсызлығы себебли қарақаллық төменги яғний Хорезм ҳәм жоқары-Бухара, Зарафини алаби, Ташкент, Ферғана ҳәм басқа жерлердеги қарақалпақларға белинип кеткен. «Төменги» ҳәм «жоқарыдағы» қарақаллық халықлары арасында XIX әсирде барып-келиў, туўған-туўысқалық қатнаслаў күшли дағам еткен. Екиге белинип кеткен халық бақчы, жыраў, қыссахан ҳәм шайырлардың творчествосы да «төменги» ҳәм «жоқары» қарақалпақлардың уилай модениятин раўажландырыўда үлкен әҳмиетке ийе болды. Әсиресе, Хорезм журты менен Бухара қарақалпақлары арасындағы фольклорлық әдәбий байланыслары оғад күшли болып, Бухара фольклорына өзбек фольклоры айырықша тәсир көрсеткенлигиниң ақыбетинен бұл тараўда ол оғад алға

жеткен еді.¹⁴ Л. С. Толстованың мағалұматына қарағанда, XX ғасырда басылған-ақ Бухара қарақалпақтарының Әжипиялыдың «Қыз Менеш пенен айтысы», «Бозатай шығармалары дәм Бердақтың «Шежіресі» мәлім болған еді.¹⁵

Бердақ өзінің «Муғса бақсыға» қосымында атаққа қарадалпақ бақсы дәм жыраулары Халмурат, Шайқо, Қабил сияқтылар менен бірге өз замандалары болған жигирмаға жақын бақсы жыраудың атлары тигізіледі. Олар арасында Бердақ тәрәпін менен айтқанда, «Айтқан жерде тұясы бақсы» болған Жуманияр дәм Қурбан бақсы, «өзен уаты» Құлмамбет дәм «сазымық» Халмурат, «Сөз ийесі, бақсылар досты» Әжипиялы, «сазлан көре сөзі жақсы» Саеке, «сөз дәм сөзінде нәтиже аз» болған Дурысберген дәм Бектияз сияқты Бердаққа заманпаз бақсылар бар. Шайыр шығармасында оларға тон қасиеттер, жетіксіздік пен кемшіліктерінің анық айтып беріп, шайыр жасап тұрған дәм дәстүршілік еткен дәуір «төменгі» қарақалпақ бақсылары қақпында белгілі мағалұматтары иемсіз.

Бердақ жасаған XIX ғасырдың екінші жарымын «жоқары» қарақалпақтар араласып жасаған Бухара айырмаларында, сондай-ақ Самарқанд тәрәптерінің Нурата, Булыштыр сияқты жерлерде өзбек бақсыларының Нурата, Қорған дәм Буауыз тур достаншылық мектебі талант иелері үлкен құзымет көрсетті. (Талакемир, Султан көзпір, Құлсағед Жолман, ... Бора Молда Обидқадір, Жуманбүбид, Жасақ дәм соңында Эргаш, Фозил, Ислам шайыр дәм басқа) белгілі фахриялықтардың Ходы Зарифов көрпін дәстәншылық мектебін басқа ел-сұлтаттар таланттары менен өз ари қатары өз мәселесіне айырықша тоқтап, төмендегілерді тастап қойықандай айтқан еді: «Қорған қишталында дәстәншылық традициясы күшлі рәушете уақ дәуім еткен. Бұл әдебиі традициялардың тәсірл қарақалпақтар ішекке жетті. Қарақалпақ халқы шайырларының атығына қарағанда, қарақалпақ достанларының бақсы қандасы Нурата достаншыларынан тәлім алған Нурбұлла жырау, Нурата район халық шайырларының Тарина есіткен соң, Төрткүлден Нуратаға келіп тәлім алған»¹⁶ Демек, бақсы дәм шайыр Бердақ өзінің тейлары қосықтарында «Хорезм-Бухара гездім» «адам

шыққан көп шәхерді көрдім» деп тақыбықтығына оғанда дұрыс. Ол XIX ғасырда қарақалпақ халық дәстәншылары дәм бақсылары мектебінің белгілі үлкен сыматында «жоқары» қарақалпақтар жағында, олар менен араласып өмір сүрген өзбек халық бақсы дәстәншылары жағында болып, олардың репертуарларындағы эпосларды үйреніп алған болығы мүмкін. Тіпесіне қарсы, бұған байланысын биографиялық мағалұматтар әдебиеттануында мәлім болмаса да, Бердақтың әдебиі мұрасы, шайыр творчествосы менен өзбек фольклоры арасында тәсірленуі процессі болғанын анық.

Бердаққа ішек болған қарақалпақ әдебиетінде «шежіре», яғни өміні әуладлар қақпында тарихий мағалұматтар хариқтердегі шығармалар деретіні болмады. Өзбек классикалық әдебиетінде, әсіресе XIX ғасырдың екінші жарымында, яғни Бердақ творчествосы үлкен жасаған дәуірлерде Абдуғазы Бұхадірханның «Шажахан турк», «Шажахан таркима», Мунис Хорезмий дәм Мухаммад Ризо Әрфиязбек ұлы Оғадийдің «Фирдавсуд нәбеле», «Зубедатут таврих», «Жомеул-хоқоти Султаний», «Ривауд-лавл», «Улшани давлат» шығармалары соңырақ Биешийдің «Шажахан Хорезмшоҳид» сияқты шығармалары мәлім болды еді. Хорезмде пайда болған бұл шығармаларда тіпесіні туркі халықтарында келіп шығуы, халық өміріндегі ең әділетшілік ұяқтарлар, Хорезм тахтында хушайылық еткен үстем күнесте Фәхрияларның өміріне байланысты фактлар бақи етілген.

Бердақ қарақалпақ әдебиетінде бірінші рет, өз заманынан тарихий келіп шығуы қақпында «Шежіре» атлы дәстәншіл деретін. Бердақ бұл шығарманы деретіңде Абдуғазы, Мунис, Оғадийлардың «шежіре» деретіңдегі көкіршібелерін үйренген, өзбек тарихы дәм творчестволық түрде өзілетірген, соңын менен бірге қарақалпақ әдебиетін және бір орғиналы мағалұматтары шығарма менен байытқан. Хорезмий тарихнамалар, таркесм сөз шеберлері дереткен «шежірелер» менен Бердақтың «Шежіре» сн арасындағы усаалық тек ата-алаларының жақындығында емес, иінік мағалұматтың қаслығында да; өмірдің барлығында да Хорезм қамағалындағы халықтардың келіп шығуына дәм мәм-

лекетін басқарған хұққұдарлардың өміріне байланысты ұақыялар, халық дәуірдегі қәдінеселер баян етіледі. Оның парқы мынада, хорезмді агартушылар дәреткен шежіредер проза түрінде дәретілген болса, Бердақтың «Шежіре»сі басқанда, қосық пенен баян етілген. Ең әхміетінен сонда, Бердақтың «Шежіре»сінде тек қарақалмақ халқының көп әсірлені тарихнамдағы әхміетіні ұақыялар тарих етіліні ганд қалыпстан, өзбек халқы менен бирге өткерген ауыр турмыста, ски халық тарихы төпел-тең тилге алынады. Бердақтың «Шежіре» дастанымыа бұл өзгешеліні шығармамы өзбек, қарақалмақ халқы тарихыны үйреніуде дішмизаларға әхміетіні материал сыпатында қызмет етіп келіуге себеп болды.¹⁸

Бердақ та «Шежіре»ні дәретіу жолында гейбар мағлыматларды өз өтмшлерінен алды, бірақ онд дәуір хәм өмір менен байланыстырды, идеялық-эстетикалық мақсетін баянлау үшін халық рауаятлары фольклор материаларын шығармамы арқауы етіп алды хәм ақырында күшлі поэтикалық нағам хәм ақыл, даналықты бир топқаға бірлестірін өз «Шежіре»сін дәретті.

Бердақ «Шежіре»сінні хорезмді тарихшылар сөз шеберлері дәреткен шежіре түшіндегі шығармалар менен усадыққа хәм өзине тән өзгешелікке иле болыуы биз үшін үлкен әхміетке иле. Себебі бұл Бердақтың творчествосынның қәлпдәсіпінде Шығыс классиктерінің, соның ишінде Феруздиснің, Низамидің, Саадидің, Алағамш, Науайылардың үлкен творчестволық әсірлі болғалығын көрсетіп турады.

Егерде, өзбек әдебияты хәм Бердақ хұқында сөз болған да, биринші рет ұлды өзбек шайыры Әлішшер Науайы трагедияларының Бердақ творчествосындағы рауажлануы мәселесіне итибар бермен келіу мүмкін емес.

Өзбек әдебиятының тийкарғы салыушылардың бири, ұлды Әлішшер Науайы өзінні шырасы менен түркмен, тәжик, қазак, қырғыз, қарақалмақ хәм басқа халықлар арасында сөз жетісе үлкен айырайлы шықартерін таныт.

Академик М. К. Пурмухамедовтың темелдегі пікірін оғанда характерлі: «Орта Азия хәм Қазақста халықларының мәдені өмір жолындағы өз-ара бай-

ланылары үлкен елі—деп жақыды әдебият ізертлеуші.—Осиябыр революциясына исекем Орта Азия халықтарының ауыр тарихыны жағдайда жасалуына, үсем класслардың прогрессив сиясатқа қырсы боларалығына қарамастан, Қазақста хәм Орта Азияның беліні ақыл ой ийселері бир-бирине қатты тәсір етті. Абырқина, ұлды өзбек шайыры хәм ойымы Әлішшер Науайының бұл тараудағы қосқан үлесі оғанда ұалты.¹⁹

Шығыста өзбек әдебиятының тийкарғы салыушысы Әлішшер Науайының қымбатлы, асқан гуманистлик ой пікірлері менен сугарылған өлімес «хұауазы»нан мәлес атып, оны өзлеріне «ыр», устаз деп билген сөз шеберлері көп. Бұл дәстүрлер ауладан-ауладағы етні тарқалған хәм бирлала дәсларын талқан, Қарақалмақ елінде өмір сүргіні «хұауаз» лардан рух алған сөз шеберлерінің бири демократ шайыр Бердақ еді.

Бердақ өзінні атақын шығармасы «Нәлср едім» қосында былай дейді:

Чар пистапта тура қашты,
Науайыдан сұбат алтым,
Фәузідан дүрлер шаштың,
Дәулаһларды нәлср едім.²⁰

Жоғарыдағы қатарлардың өзі-ақ Бердақтың өзбек шайыры Әлішшер Науайыға, сондан-ақ өзбек классик дәстүріне қай дәрежеде әхміет беріп қарағанын біз көріуге билды. Буннан биз Әлішшер Науайы Бердақтың дәстүліне ұстазы болғандығын көреміз.

Бердақ беліні «Ақмақ патша» дастанының кири-ау бөлімінде былай деп жақыды:

Алла қареткен харыды,
Сөзін Сүйш, Мираллоң,
Нәхш едімдік, берілеп,
Дуам бәрі өткен өкіл.²¹

Науайы өз заманын «азан-яқареткен» тегейді, сол өкіліне ке өмірнен жүтүмді жасамақшы болады. Сүйш, Сүйш.—Хуеліні Байқара патша, Әлішшер Науайы—Мираллоң-шайыр өмірлеріне тегей болып дұнйадан өтіп, бұл аулымдық заманы оларға жол берген жоқ, бірақ олардың басынан туісет, халық басынан ғам

айырмаса да, олардан ҳақиқат мөңги өмир сүр-тувни шығармалар қалды. Бердақ достан арқали өзи-не Миралдин өхирин тилгендей болады.

Изертлеуимиз сондай бир мәселени келтирип шығара-ды: демек, Бердақ ушан Пауайи устаз болған екен, Бердақ өз поэзиясында уллы өзбек шайыры традиция-ларын дағам еттиргенлиги недересе көринеді? Бердақ Науайи дәстүрлерин қандай дәрежеде творчестволық түрде рабажландыра алды?

Соны айтыуымал керек, биз бұл жерде Бердақ поэзиясын тек өзбек әдебияты менен байланыстыруу арқали ондан өзіне тең оригинал талант ийбес экенли-гин бейбар етпекши болып, бұл сөз шеберлигін қара-қалың классикалық әдебияттыңы ролін түсірмекши емеспіз. Өткен замандағы әдебиятлардың көп ғана ири пәхкерлері сияқты Бердақ та атақты сөз шебер-лері творчествасы менен таныс болған, дәуириниң прогрессив азаматы сығайтыла ҳәм уса дәуір жаң-дидарларына қарап, көп тила диний, прогрессив, реал-истик ики реакция, феодал клерикалық көз қарас-ларға ийб болған сөз шеберлериниң шығармалары менен де жақты таныс болған. Бірақ көркем әдебият та ең заманбетли, актуал мәселелери туманшым ҳақый-қатлық ҳәм халықшылық традициялары бойынша үл-кен көркем сөз шеберлері менен беккем бир пози-цияда тура алды.

Әдебият изертлеу тарауында Әлийшер Науайиниң сөз шеберлигиниң Бердақ творчествосыни өткен тәсирл-и ҳақыйндағы жазылған ғойлама иелер бар. Бундай ма-қалаларда Науайиниң сөз усталығыниң Бердақ поэзиясына тәсирлн бар екенлиги ҳаққында пикир жү-ргизиледи. Екинши бир әдебиятшылар да бар, олар Бердақтың «Излер сәдим» қосығындағы қатарларға намалап, «Бердақтың творчествосыни Науайи менен байланыстырауын басқа дәлиллер табылған емес» деп тастыйықайды. Ал үшіншислери болса тушпа-туыры «Бердақтың шығармалары Науайиниң поэзия сына тек идеялық жақтан жақын» деген бир тәреп-демелн пикирди айтады.²²

Сырттан қарағанда, жоқарыдағы пикирлердиң барлығы тийкарандай болып көринуи мүмкин. Неге Бердақтың қосықлары ҳәм достанлары тек 8 ҳәм 11 буынлы бармақ усылында жазылған? Ол өзбек ха-

дық қосықлары сияқты қарапайым, түпшикли, терек-дәм қонымы?

Пауайи тийкарында аруз усылында қәлем тер-беткен. Жапырық жағынан алып қарағанда, Бердақ поэзиясы да Науайиниң поэзиясы сияқты форма-дың жақтан ҳәр қыйлы экенлигин көремиз. Науайи ғаззел, мухаммес, мусаддес, рубайи, қытла сияқты бир қанша қосық формаларында жазған болса, бар-мақ усылындағы усындай қосық ҳәм поэмалар Бердақ поэзиясында да бар.

Бұл шығармалар Науайи поэзиясындағы фор-малық өзгерислерди ғана еске түсирип қоймастан, идеялық көркем жақынлықты да еске түсирип тура-ды. Бұл демек, Науайи ҳәм Бердақ поэзиясы бир-би-риге тек форм тәрепинен ғана усағым қоймай, ма-зманы бойынша да жүдә жақынласады деген сөз. Бұл усағалықты биз Бердақтың «Халық ушан» қосығынап көриуимизге болады. Оригиналда 260 қатардан иба-рат болып, бұл шығармада уллы өзбек шайыры Әлий-шер Науайиниң белгилн «Одақи арасанг демағли ода-қи, сикли йүк халқ тамидан ғамн» афоризмын поэ-тик әлиграф етпн алыуы мүмкин:

Йишт болсаң асылдағай туылған,
Хызмет етил удайна халық ушан,
Йишт болсаң арыстадай туылған,
Қаша ҳәсе қара бастып тамақ ушан.²³

Қосықтың соңғы бөитлериндеги жоқарыдағы пикир-көңирлестерилнп, теренлестерилнп барылады ҳәм шы-ғыр Әлийшер Науайи поэзияты сияқты, өз заманаста-рын «халық дорнн», «халық ғамн» жолында мийлет-етпуге шақырады:

Иетресеп ырағат хызметлер етсең,
Елтип сиптесе ғайры елге көтсең,
Душманын ҳәр қанша балана жетсең,
Аманла хызметте халық ушан.²⁴

Науайи сөзлериндеги ҳәм Бердақтың қосығындағы «халық», «халыққа хызмет» деген сөзлер усы феодал-лық жәмийетте жасан өмир сүрип атырған барлық адамларға тон емес. Олар тек мийасекши, қарапайым халық табысына мийасып, оны мәңгери жолында ҳақый менен мийлет еткен, өз миллетиниң ир-намы-

сы ушын түреске, зарур жагдайларда адамгершилик-
тип барлық ырымдарын өз орнында жумсай алауғын
адамдарды ғана «халық» қатарына кіргізеді. Бер-
дақты ойынша «халық» «манлай терісін нан тап-
қан», «қол қабартқан», «арысаладай» күшті сол-
халық, ел-сәт мәдениесі жан аймай сарын қылған, за-
манға миынсын болған, амалық қамбағалық, қазыу,
салық сыяқлы халықтың мойнына түскен ауыр гүлпе-
лерге мөрлеріне қарсы шығып отырған, керек, па-
йызларда милдет, ел-сәт, ана-журтың азатыңғы
жолында қан төгіуге тйын адамлар. Шайыр, міне,
усы адамдарды дослыққн бірлікке шақырады, халық-
тың күші оның дослығы деп біледі:

Дослық пенен хәр бир иске тақ тұраң,
Жап аймай ел-журт ушын не қыласң.
Тайтасанойн халық иске қол ұрсаң,
Сонда кеңің дұғым өсер халық ушын.²¹

Бердақ өз шығармасында заманындағы эксплуататор класс Өкілдерін «халық» қатарына кіргізбесе-
тен, қосықта оларды «душпан», «жамандар», «наморт»,
«спасиқ», «бөрі» сыяқлы атлар менен атайды, оларға
төп қасиеттерди антитеза жәрдемінде қайта-қайта
айтыу арқалы өзінің сийси-эстетикалық ийестігі
анығырақ баянлап берді:

Жаңсы адам жағар ийірін жапшып,
Икемен адам болр қиыла қанша,
Қол сазалар және семің қанша,
Таманларды шұрт жек көдер пейін ушын.²²

Шайыр өз елінің, заманының алдыны перзенті сы-
патында сүйсінілікті аңқарады, идеялық, хақы-
қатлық ушын түресті. Бірақ Бердақ жасап тұрған
социалдық-жәмиеетлік турмыс оның арзы-арманла-
рын несе асырғуы ықпалит бермеді. Сонықтан дә-
уір шайырды жүретін мұданы өртеді. Бердақ
өмірде тыныштық, абадатылық, теңлік хәм еркіндік
болғуыне тілеген еді. Бірақ оның арманлары иске ас-
пады. Сөзи менен иен бір болған шайыр халық ал-
дындағы өне усы арманлары менен мақтанады:

Бердшұрат қайыратты ізледің,
Мұдәм оңиң тұрғы дүар гөзделдң,

Науфалардың қорыдай сөзді сөзледің,
Ипап тәңірде берің бәрхә халық ушын.²³

Бердақ өз қосымқары менен ұлы өзбек ұстазының
«халық» хақындағы пикирін өзіне төп ұсыла, халық
ушын жағыны тартып, оның мазмұнын және тер-
сірек түрде дәуірдің конкрет жағдайына байланыс-
ты сүзбелеп бере алған өзгешелік Бердақтың
қосымасына тйінсілі болды. Шайырдың социал-жәмиеетлік
дирижабының ең жақсы үлгілері болған «Өмірдем»,
«Жассырақ», «Болған емес», «Қалмады» сыяқлы қо-
сымқарынан да бунн көріуге болады.

Әлішйер Науфайы өзінің бір қанша шығармала-
рында писаның ар-намысын аяққа таслап жүрген
өбдәгіндерди сыға алып, адамгершілікті жоқары
бауалайды. Мысалы:

Мәхр әнн күрүзедің, амло мәхрбоне топпадің,
Мен бәсе илдім фидо оромилоне топпадің,
Ған билә жошпаға етім, ғамгусоре күрүзедің,
Хәвр илн дидхаста бұлам дүйсөтоне топпадің.²⁴

Я м а с а:

Ишма қылдым бир пафоси, поз жафосиң күрүзедің,
Күрүзедің өз мәхр, ишиң дарду балосиң күрүзедің,
Дилка бошиниң фидо қалдым, бошин қасдига,
Хәз тарардиң өз туман, түйиң жафосиң күрүзедің,
Ишма қылған аялди мәхру мухаббат дошдиң,
Хәр пафига өз жафо ошиң жафосиң күрүзедің.²⁵

Бердақ та Әлішйер Науфайы ғаззелдеріне төп бол-
ғат дәуірден, замандағы жаман адамдардан сақлануы
қосымқары өз шығармаларына арқау стип алған хал-
ды өзінің жеке басының кешірімдеріне, өз тәғдирі са-
бақтарынан кейін шыққан халда пикир жүргізеді.

Дегенге белдм не кордиги?
Қайғы-қосысөрте ләл жүрдим,
Ада болмас иште дегім,
Хәң ишн көзиң салған емес.²⁶

Я м а с а:

Хәр бир сөзгә қайылы зар,
Ада берсем ишнн жапар,

Хар соғымни бир мави бар,
Өзюнде ысақ болмады.³

Әлийшер Науайы хәм Бердақтың шығармалары анализлесенде мына парсе малим болады: еки шайыр да өз шығармалары арқалы өзлери жасап, творчество дереткен өмирдиң типик образларын конкрет түрде байлаған. Еки сөз шеберлерниң шығармалары да, барып турған оригинал, толмағы менен шығарманың ҳақиқий үлгиси. Бердақтың шеберлиги сонда, ол устазының дәстүрлерин қарақалпақ поэзиясына жақсы сиңирип, конкрет дәуір менен үзлексіз байланысты жолларын, найда өтеди хәм Науайы тридичиларын творчестволық түрде раўажландырады.

Әлийшер Науайының газеллеринде хәм дастанларында («Хамса» дүркининде) «әдил патша» ҳаққындағы көз қараслардың ҳүким сүрсетлиги мәлим. Бұл жағынан Бердақ өз дәуірінде, яғни XIX әсир перзентлеринде пикир жүргизип, «Бұл дүнья дүнья болғаны, патша әдил болған емес» деген пикиран жүзеге келтиреді, бұл жағдай Бердақтың жәмийетлик-филюсофиялық көзқарасы өзиниң устазынан бир басқыш алы кеткенлигин көрсетеді.

Бердақтың творчествосында және бир дәстүрге қарай пәзер тасалық. Белгилі шығыс классиклериниң творчествосына тон белгилі бир редидте шығармаларға мухаммес байлы традициясы бурзынан белгилі Бердақ газел жазыпты, бирәк өзиниң рейнара шығармаларында, яғни «қосмқ»ларында шығыс шайырлары арасында кең тарқалған бұл дәстүрлерге де бой ұрады. Әлийшер Науайы лирикасында «ақибет» реидиан газел бар:

Оқини әл өлино бегона бұлди оқибат,
Хәдрийиң беҳудилим афсона бұлди оқибат,
Ақду доһин доһиян ургуд мугуд янғай журй,
Ул париваш ҳақира депоза бұлди оқибат.

Қағра қағра шодиле ашанки соғим ысақде,
Бары джерон қушларға доза бұлди оқибат,
Бергади ул ҳус тания тап буәу дүниәладур,
Алшақ уи бизниң района бұлди оқибат.³³

Бұл газел-лирикалық поэзияның үлкен үлгиси. Шайыр ол арқалы лирик қағарман жүресиндеги яр-

мадубға болған шексиз мудәббат сезимдерин байлап, өз мадубубқан үдеге ола күтеди. Бирақ «ақибетте» ол күшли шыққ менен күткен ушырасыбудың елеске айналғаны ҳаққында ызалапшы жазыды.

Науайының кейиң өмир сүрлн творчество менен тутылланған шайырлар творчествосында айырықша шыққ-мудәббат газелсине мухаммес байланған яки гол арқалы сүрретленген өйдик, социал өмирге байланыстырағаны кпий сиясий үнге айналдырғанғы көрсеміз. Мысалы, өз дәуірінде эксплуатацияға, дин-шариат режелерине қарсы бас көтерген, оны аса шеберлик менен ошқаралаған өзбек шайыры Машрабның творчествосы (1640 -1711) бунша жарқын үлгиси. Машраб әдебий мифрасында «ақибет» реидиан еки ғана газели болып, оларды бириншиси шыққ-литик характерде. Әлийшер Науайының жоғарыда биз көрин өткен газелсине уқсас сезим туйымаларын уқтырады:

Найвайып, дилдерим бегона бұлдим оқибат,
Юл гама ҳасрат бинап ҳәмхона бұлдим оқибат.

Бұл жүдеме ҳасратиди сағат әтөлкәй бир замат,
Хәдир жоқидиң иғиң ыстама бұлдим оқибат.³⁴

Кейинши газелде тийкәринда басқа бир картинашы көрсеміз. Шайыр ол арқалы өси гуға болған феодализм өмирдиң инсан арыўларын пушқа шығарғанының үлгисин шеберлик менен сүрретлеп береді:

Қиди бу тариқ фалак рассон дәрмен оқибат,
Бозу бұдим бұлди өзир ерға жасоп оқибат.

Туссан замур қутулмайдур гәриб болмап менн,
Көмин қандарды дәрди-қиди париваш оқибат.

Өмире билмам кәсирә алтадур бұл мотамин,
Ғамди үтег бұлмади дәрәкәгә дәрмен оқибат.³⁵

Хәтә. Әлийшер Науайы хәм Машраб газелдерин бұл жерде неге еске алып атырмыз? Бұны еске алыуымызда себеби мынау. Бердақтың әдебий мифрасында да «Ақибет» деген темади қосық бар. Иәрт-деһиңиз соны көрсетеди, ол арзуда емес, болким, 8 бұйымы бармақ өлшемн менен жазылған болса да, өзиниң идеялық-көрнемалик өзгешелігін жағынан Әлий-

шер Науайы дэм Машрабтың традицияларын халықтың конкрет турмысы менен байланыстыруудың үлги-си болып көрнеди:

Заман иштик замат болды?
Аяары болған аядабет,
Көуллерге көбгы толды,
Кайгы тардаған аядабет.²¹

Әлийшер Науайы дэм Машрабтың «аркыбет» реди-фи ли газзелдерине яр, хикмуб джжрани дхэм ушырасыу ҳаққында сөз етмесе, Бердақтың қосығында үлкен әҳмиетке ийе, мораллық, социал-жәмийетлик мәселелер ҳаққындағы шайырдың ойлара қаралайым халық тү-синлерлик дәрежеде баянланылады. Бердақтың қосы-гы көбирек дидиктикалық характерге ийе болады:

Хымет еткен халық ушын ет,
Зиндәр ишартыге буржа бет,
Жамапхан яш аударға мет,
Қарасы аудар аядабет.

Жамапханға хымет еткен,
Достың ашарында көретесен,
Көинге иста сүйресең,
Ис уайран болар аядабет.²²

Бердақ дүнья дәм заман ҳаққында жүрген «қы-тықла» жүрген, сондай-ақ тек ғана шайырға ғана емес, балким, усы дәуірде оғанда көп мийнеткешлерди ойландырын жүрген мәселелерди Әлийшер Науайы поэзиясына, әсиресе, ол арқалы Шығыс поэзиясындағы традициялық көркем сүүретлеу режелерине сүйен-ген жағдайда көркемлігиги күшил белгиле қосықты дә-рестеди. Шайырдың демократиялық сезим-туйғылары шығармада кен түрде сүүрстелп бериледи: ол халық ушын сондай қонымы дхэм түсиникли форма:

Небир саудалар көшпидим,
Көлемнен саудар ушырдым,
Ғапылда каруал көшпидим,
Бозар ма енди аядабет?²³

Демек, Бердақ Шығыс поэзиясына тән көркем сүүретлеу формаларын қарақалпақ поэзиясына баты-алып кирди, бул өз газелінде Бердақ творчествосының

фирма менен мазмуны жағынан байып-толысыуына, сондай етип индивидуаль таланттын қәлипдесуине се-беи болды.

Бердаққа нискем болған қарақалпақ классикалық әдебиятында реалистик эпикалық достанлар дәретлен-ген емес еди. Бул жаһрдик аяда болыуы дхэм ошнд ожабайн үлгилериниң дерстануи Бердақтың атына байланысмы болды. Дурис, Бердаққа нискем болған дәуірде қарақалпақ классикалық әдебиятында Жийен жаһардың «Шоқат ел», Әжинияздың «Бозатау» ли-рикалық поэмалары ғана мәлим болғанылығын көре-миз. Набада оларға тән өлшем менен Бердақтың творчествосына көз таслар ескенби, әдебиятың О. Хә-ниметов оғанда дурис атап өткендей, «Бердақтың «Халық ушын», «Өмирим», «Мизер едик», «Болған емес» сияқли көлеми 250-300 қатардан артық болған қосықларын да «лирикалық поэма» жаһрына киргизу мүкши». Бирақ сөз бул жерде Бердақтың творчест-восында өник достанниқлық традицияларының аяда болыуы ҳаққында баратыр.

Әлийшер Науайының «Хамса»сына кирген ожабайн достанлар усы уақытқа шекем Шығыс хэм Батыстың шеһрлеринә үлкен азық берип киятыр. Қарақалпақ шайыры Бердақ та өз дәуиринде прогрессив адамик сипатында Науайы достанларын надам алғиылығы тибийый нәрсе. Бердақ бул достанниқлық традиция-ларға творчестволық түрде қатар жасап қарақалпақ халық турмысындағы ең әҳмиетли тарихый уақыт-лар ҳаққында «Амангелди», «Ернazar бий», «Айдос бий» сияқли достанларды, халықтың мораллық өмир, социаллық турмысы туурамы «Ақмақ литна», «Рау-дан» достанларын дәретти. «Раушан» поэмасындағы Раушан, «Ақмақ патшазадиги Гүлмн, Гүлзар, Лиар, «Амангелди» асиг Ахангелди, «Ернazar бий» достанни-дағы Ернazar бий сияқли образлар Әлийшер Науайы достанларынның бас қақармилары сияқли үлкен мо-раллық өзгешлиги, халық миллий азатлық дхэм еркин-лиги, яр-намасы, бахыт, ҳақыйқатлық ушын түрес жолында жан зямған, романтик арманлар тийкар-мында дәреттиген реалистик образлар еди. Бердақтың әдебиятыдағы новатордығы, достанниқлықтағы өзине тән өзгешлиги соннан ибарат, ол қарақалпақ әдебиятында ең әйбемги дәуірдеги өз халқының басынан ке-

шырған турмысы қаққында ықлас пенен баян етіуші лиро-эпик, тарихый-өлебій дастандардың идеялық көркемдігі жағынан сен жақсы үлгілеріне тийікар еалды.

Бириншіден, тарихый шәрият өзбек-қарақалпақ халықтарының сен өйемгі дәуірлерден баслап-ақ өз ара қарым-қатнасықты бірге жасуы зәрурағин келтирп шығарды. Бул болса өз тегеңде бул халықлардың мәдениатының жақынласуына, бір-бірлесіп рухый азық алыуына дәм байып баруына себепші болды. Бердақ мына, сол екі халық реала турмыс кешірип атырған дәуірде, әйемсен ылым хәм мәдениатын одағы болған, дүниға Брузий, Муси Хорезмий, Чагиний ұстаған алмулар менен Хафиз, Хайдар, Хорезмий, Мухоммед Салих, Обулгази, Равнах, Роҳим Нисолтий, Агдалиб, Мувис, Абуадий сияқы үлкен сөз шеберлерин келтирген Хорезм ойпағында тууыды хәм турмыс кешірдн. Улығма Бердақ творчествосына өзбек фольклоры менен классик әдебиятының тәсири қаққында лириклериниңди усыйлайына баянлай келип, төмендегіше жуумаққа келемин:

Кешишпаса Бердақ творчествосы қарақалпақ халқының көп әсердик тарихый раўажланыў жағдайынан дегенен фольклор хәм Жийи-жырау, Кунхожи сияқы жазба әдебият үкіллерин творчествосы традицияларының ибаратын даўамы болып мыйданға келди. Ол соны менен бирге XIX әсирдеги қарықалпақ әдебиятын жоқары басқыңда жетеріде айрықшы үлес қосты. Бердақ өзиниң жоқары таланты менен өзиниң белгилі көркем сөз шебери болып ғана қалнастап, бир тарихый шәрият турмыс кеширген өзбек, түркмен, қазақ халықларын арасында шайыр хәм бақса сияқты үлкен дәуір тарыту менен биргелікте кеширген өмір сондай-ақ XIX әсирдеги Хорезм әдебий орталығы қарақалпақ халқына хәм соң калды арасында жетисип шыққан Кунхожи, Әжинияз, Бердақ сияқы талантлар ушын сөздерди тәсир жасаған болығы өчпесі. Буын Бердақ творчествосы менен өзбек прогрессив фольклоры, әдебияты айырм үлгілериниң өз ара жақындығы дәлеллест турды.

Үшіншіден, Бердақ творчествосы менен өзбек әдебиятының өз ара байланыс, тәсири мәселелериниң биринші тегекте оны: Шаўайы творчествосын үлгі тур

қаққында көринде. Ал «Шежире» дастаны бойса шығарыстағы жылынаманылық дастан традициясының Бердақ творчествосындағы жоқарғы көринис болып табылады.

Төртиншіден, Бердақ Шығыс, соның ишине өзбек поэзиясында қай дәрежеде үйренбесип, тәсирленбесин көркем творчествода өзине тән қаўазға, стилге, почерке иле новатор шайыр болып қалды хәм әдебиятта терең тазқушы, идеялық-көркемдік дәрежесін күшлі монументал шығармалар дәретип берди.

ГЕАЛИСТИК ОМІР—БЕРДАҚТЫҢ СУУРЕТЛЕГІНДЕ

Түркістан, Хорезм мұнағын менед,
Бес келе, тәпәлдәк әуірәни өлим.

Бердақ.

Хәр қандай, ұлды көркем сөз ийесі өз халқының ишине шайыры ғана болып қалнастап, басқа халықлар турмысы хәм, турмысына байланыссы мәселелер, сыяқ проблемалар, улығма адам «дәртлер» қаққында дәуір кәлемде, прогрессив позицияларда да ишар дүрринушун творчестве адамы сыпатында. Бердақ та өзиниң өлмес шығармалары арқылы тек ғана халқының халқынның тәдирине ғана емес, балқим, XIX әсирдеги феодалық Орта Азия ушын тиіс жағдай хәм сыяқ обраллар дәретип берген көркем сөз ийесі.

Бердақтың әдебий мұрасына көз таслағанымызда, сондай бир өзине тән өзгешеліктерди көремин; шайырдың ишарасында өмір дәзеті, шықы-мұдәббат, сунушлық мотивлары көп сөз стилген шығармалар өтеді сен. Соғал-жөнийстанк турмыс, халықтың XIX әсирдеги турмысы менен байланысы болған үлкен мәселелери Бердақтың поэзиясының тийкары белегин күрәйды. Бул жағына қарағанда, Бердақтың лирикасының өзине бурлыны Кунхожи хәм Әжинияз творчествосынан, хәте шайыр менен бир жағдайда жасап көрсең жағалы қоғам туғасқан халықлар, әсиресе өзбек сөз шеберлер, демократ ағартыушылары творчествосынан айырлыны турды.

Бул лириканиңди шайырдың әдебий мұрасы тийкарында дәлеллеуге хәркет етесим.

XVIII асирдин ақырында қарақалпақ халқы өзбек халқы менен бир қыялы тарихий жағдайда жасай бастады. Хийуа халларының парламентар қий дәрежесде усы жерде жасаушы өзбек мийнеткешлери ушын миннет болса, қарақалпақ халқы ушын да мәжбүрий еди. Халықтың қол астындағы өзбек мийнеткешлери еки жақлама: жергиликли хэм хан хэмедидларының аулымшыны астында жасаса, қарақалпақ халқы гириптар болган социал жағдай онан да айырырақ еди. Хийуа халларының келестіушілик сыйсагы, ауыр салықлар хэм қазыулар, миллий сәнү дәстүрлери қарақалпақ халқының бойын тиклеуге имканият бермеди.

Бердақтың творчествосы усындай тарихий жағдайларға байланысты еди. Сол себелли оның творчествосында Хийуа халқындагы өзбек, түркмен, қазақ, қарақалпақ халықлары ушын бир болган уақытлар, яғни «социал жағдайлар тиник түрде өз орнын тапты».

Бердақтың лирикасының тийкарында қарақалпақ мийнеткеш халық керентлериниң тағдири, мийнеткеш исаннның басынан кеширгенлери, арзыу-арманлары, талынуыулары турады. Шайыр турмыс уақыларында, әнс, усы қарақалпақ исан көз-қарасын қарайды, оған өз тилсин билдиреди. Шайыр өзін жасаған социал хэм жәмийетлик турмыс картиналарын толмақ сызды, турмыста жүз берген реал шылыққа өкүнүшаны исендируге ҳәрекет етеди. Солай етип, шайыр тәғдири мийнеткеш қарақалпақ халқы, сондай-ақ Хорезм қарамағында хан тәрсинен ешилп жасаған өзбек, түркмен хэм басқа халықлардың турмысында ажыратмас бир белегі сыяғында сүүретленди. Бердақтың «Халық ушы», «Болған емес», «Салық», «Бийыл», «Жаз келер ме?», «Заман», «Қалмады», «Көрлиди», «Өмирим» сыяқлы лирикалық шығармалары усы жағынан оғада харәктерди.

Лирикалар иш, бирдалар тоқ,
Тоқ адамның қайтасы жоқ,
Ан адының уйғасы жоқ,
Оны тоқлар билген емес.³⁴

Бердақ лирикасының ең жақсы үлгилери болып севиланган усы «Болған емес» қосығында шайыр жасап турған дүнья хэм заман образлары реал сүүрет-

ленилген. Оларда классық жәмийетке тән «ан»лар— мийнеткеш халық хэм «тоқ» лар—феодаллар арасындағы айырмашылық, өмиринде мағаса болмайтуғын қарама-қарсылықлар шын рәуиште өз орнын тапқан. Бердақ барлық шығармаларында шексиз азан-көрген қарақалпақ халықтың позициясында турады:

Бердикурат, тықсап сөзинди көрпел,
Дүние сондағындам изиди көрпел,
Қайғы икпей териптасы қол берпел,
Сода ис өкпегин меңдилер ушын.³⁵

Шайыр, әнн мийнеткеш халық арасынан шыққанлығы себелли, ханлар хэм ағалық, бий сыяқлы жергиликли хэмселдардың аяусыз эксплуатациясына дуушар етилген мийнеткеш халықтың мәңслерин гөзлейди, халық дәртин өз дәрти деп биледи. Бердақтың лирикасында тән ең әҳмиетли тәрепи сол, шайырдың тилсин менен халықтың төдиритип бирлиги арасындағы байланысты айырып турмушы белгилери кериябейди. Лирикалық қағарман— шайыр «мени» арқалы шығармаларында халық образы менен бир үлес болып келеди.

Миле, Бердақтың «Салық» деген қосығы бар. Салық—феодаллық жәмийетте мийнеткештер басына түскен ауыр еулеттин бири. Бердақ өзиниң бир қашыа қосық хэм поэмаларында салық деген апаттың өзін жасаған замандары орны, азыны, ақыбетин ҳаққында, күйлини дәрт илсин жазады:

Аз емесдер, қарақалпақ топ,
Май дүни дег, иеп дүни дег,
Пучараны әмеллар жеп
Мыңлы бийлар қылап екен.³⁶

Бердақ өзиниң «Салық» деген қосығында ҳақмыңдай өмирди хэм оның ақыбетлерин көркем сөз шеберинде сүүретлесп береди:

Былтырғыдан бийыл заман,
Налай талай болды заман,
Ғорл-көсер қалмай аман,
Он тилалар келди салық.³⁷

1 Салық өндирүшчилер—халыққа бийуғна азал берип

халықтың ауқалың экономикалық жақтан төмендеген. Олар салық өндиріуге қумар, кемпиде тең жартысына шерік болатұғынлар. Шайыр олардың қасла көрін ауысыз ашқара етеди:

Буны салды Нұрымбет «жан»,
Бүйырды деп аталық хан,
Халық пессын деп нешеме деп сан,
Ол тилалаң келди салық.¹⁵

Бердақ өз шығармаларында мийнеткеш халық ауқалының оғада ауыр екендігін, ол бір дәрттен айырылмай екінің дәртке тап болатұғынын анықтан-ашық айтып береді. Халық ғамын із ғамы деп билген шайыр коммалағ бийшараларға майырым кези менеп қарайды, ашынады, қайыр сақауатты нисан ретінде көрнеді:

Мағар хеш топ ешегим бар,
Сатың берермен бір баяр,
Әттең жарна, аш Ерназар,
Оған дәйиң болды салық.

Ол қақпадың пәрессе жоқ,
Емес тағы қарны тоқ,
Халалың бір тауығы жоқ,
Албыраты оны салайқ.¹⁶

Салық тек аш жалаңаш Ерназарға емес, бәлкім, сол сияқты коммалағ бийшараларды зар қақсаты, тейпара хожылыңдарды, қауықатында да, бийшаралық жағдайына алып келді. Шайыр қалтасында «қара тийін» қаламаған мийнеткештердің тұрмысының анық образдарын көркем сөз шебері ретінде сұфретлеп береді:

Үйінде бар жетім баллар,
Тымақ тап деп зар ылыстар,
Еңдесе әлеп қанды иястар,
Жүде қытып болды салық.¹⁷

Шайырдың батырлығы сонда, бұл шығармада ол салық жәбірине шерік болмаған пайдакүсім, ел намын тартып алған феодалларға дін шөрият иелеріне қарсы қаты наразылығын билдиреді. Бундй жағдайда эксплуататор класс зөкилдерінің суу жүқиас хибелдерін әшкаралайды. Ол «Мөр ұсалаған Бақауат-

дін», «Шалым лаққы» «ала ат үстінде тәрділйп жүрген Елмурат», «адамларды ауып мұртты таулап жүрген Мын басы», қурап ашып «халықты сорған» ийшараларға салық жоқлығын да нап етеди.

Бердақ «Байыт» қосығында Мамы Октябрь төрйхй революциясына шекем Хорезм әтиралында жасаған халықлардың тұрмысы үшін ортақ болған ауыр тұрмыстың картинасын тилик түрде сұфретлеп береді. Бурқынған асау Әмбүлдері Хорезм өзгисін суу менен тәйибиі етиү менен бирге уси оазистегі өзбек, тұрақсыз, қарақалпақтарға көп ғана қайғы менен қорқынып алып келди. Әмбүлдің малай, бурқынған суы аққан қанал хәм жиплар жыл өтпей уйма басып қалады. Жашлар хәр жылы қазылым тазаланғын тұрлымаса келсе жылды бәхәрде дийхан керегішис суу ише алмайды. Бердақ жасаған үлкедегі үлкеи киши барлық сууғарыу шақабылары қамыушы мийнеткеш халықтың мойнына жүкленіп қытың сууығы хәм ызғырығында ауыр мийнети арқалы қазылар еди. Белсенділер жер етеди. Феодаллар қазыуға қатнаспайды. Қазыулы қазауғың тек ғана мийнеткеш халық еди.¹⁸

Хан хәм жергиліккі хәмселдарлар мийнеткешлерді қазыуға айдаған менен оларға жықсы ис жағдайларын туғдырмас еді, керісінше, салық жолы менеп шыққан жийналған «суу ыды», «түтин туы», «қазыу ыды» деп алып өзлерінің кергіне жұмсайтуғын еди. Жөде де бәхәр келіуі менеп жашлардан аққан суудың тийкарғы хожяны болып та алады. Суу байлар менен диншидлердің жерлерінен ауысып қалғаннан кейін ғана коммалағаларға тийер еди. Буы Бердақтың «Байыт» деген қосығының дәреуіне алып келди.

Мұрашлар алды тиланы,
Айтты олай-биділағы,
Қалбай ызыдатп салмағы,
Суу тақ-тарис болды байыт.

Иерлеріңиз болып ала,
Өсеткіс атып жедик таля,
Мұрап болып еңкей саят,
Қыс азықсыз қалдық байыт.¹⁹

Көріні отырғанымыздай, мұрашлардың арқайшылығын дийханшық барлық арзыу-ормандары жоққа шығады. Қыс үшін жетерлік азық-ауқат ғамланбаған

жылдары ашаршылық баспаны кетеді. Халық турмысындағы бұндай ауыр жағдайларда да шайыр, яғни эпикалық қағарман мийнеткеш халық арасында тұрады. олардың дәртине шерік болады. Бердақтың шайыр, ысап сыпативындағы мийнеткешлиги, ұллылығы өзіне тәнлиги усында:

Басалдайды баса тартып,
Бөлемдері шошаң қатып,
Нұттан ұятып паны сатып,
Қыянынамақ болды бызыл.⁸

«Бийбүресті түрсаңа үстине ийт қабады» дегендей, суу болмай дийханшылық рақажлабай тұрған ұақытта, атыздағы бар егіннің үстине тағы бір аба—шегіртке және, жаңа иіскен егіндерді доңыздар ойран етіп кететугы еді. «Лытап өлді неше адам, суыққа да бермей шыдам» деп қыяланып жазды. Мийнеткеш халық ашаршылықтан ауыр, машақатты жолдарын басыған кеңирип атырған ұақытта ол тағы қауыпта айдалады. Шайырдың көркем сөздегі шеберлігі сонда ол, мине, усы жағдайларда үстем класслар төрешінің саялған, төмен ауаға ғриитар стилген мийнет адамдарының өмірі сүүретленеді, усы ауыр мийнет адамларының типтік образларын нағыз іскенімлі дәрежеде байылап береді:

Ылаиды алды шақана,
Тағымды көмекші тақпана,
Урды мұрап, ақты қаны,
Сондай қыраны болды бийнет.

Адамлар жүр жалад аяқ,
Халы онда қалай болмап,
Мұрап сонда ұнды таяқ,
Ауыр істер болды бызыл.⁹

Демек, дийханлар турмысына бағышланған шығармалары арқылы Бердақ XIX ғасырдағы Хорезм жұртындағы мийнеткешлер үшін типтік болған социалдық турмыстың жарқын образларын «Салмақ» хэм «Бийшыл» қосықтары арқалы өзіне тән көркем образларды ұлымаалестыра асаған.

Халық-қызлар теңлігін жырлау, оның хуқықтарының ақты егіншілерге қарсы қорқақтай гүресуі Бердақтың лирикасына ылайық болған егіншілер жағдайларының бири. Хуқықсыздық, теңсізлік, бахытсыз

өмір, пүткіл Орта Азиядағы сыықты XIX ғасыр феодал Хайуа халығындағы типтік жағдай еді. Өзбек түркімен, қарақалпақ қызлары сунушылық хуқықынан айырылып ғана қойыстан үлкен көп ақшаларға «сатылауғы» еді. Бердақ өзіне іскемін дәуірдегі: қарақалпақ хэм тууысқан халықлар әдебиеттарындағы халық-қызларға тән мәселеліні прогрессив дәстүрлердің қор итият пенен дауым етірдің хэм бул тарауда «Келин», «Ойлаблы», «Кердім», «Айралық» сыықты бір қандаш шығармаларын дәрттеді.

Бердақтың «Келин» атлы қосығы шайырдың көз жасалары еск болып аққан, келді ғамға толы келінге қосып айтұу менен питеді. Шайыр поэтикалық шеберлік дәстүретіне сүйенген халда дәстеп халдың ақын портретін жасап береді:

Шайыр қара, бетің аяпақ,
Қуыды қиритқ, тояқ додақ,
Песте мұрын, аузы обмақ,
Келбет шығың келген келин.¹⁰

Бул қосық арқалы шайыр қарақалпақ келиншегінің ғазалдығын ел-жұртқа мақтамақшы емес. Ол келиншектің басына Түскен ауыр хэм машақатты дәудаларды хэм қысқын жүргенде жасырмын жатқан ишкі ауыр дәртті айттықын. Себеби, бул ғазал, «жүзлері он бес күнлік айлай», «тал шыбыңтай изілік», «тішп ийиран, ақылы пүтін», «қинжік тисілі»¹¹ болғаны менен жүрегің егген ауыр дәрт оны қатты қынайды. Келиншек өз сүйен адамға емес, «елді құрған» малды сатылмақта.

Шайыр келиншектен батыр болыұды, өз тағдири үшін гүресуіңді, егерде, зәрур болса мәртлік хэм ерлік көрсетуі керек екенлігін талап етеді:

Усы бастап еніп талды,
Биреу үшін жүрме жалады,
Ертересте теңемді топ,
Матағайықта тұрма келин.¹²

Бердақтың «Келин» қосығында алға қойған идеялар «Ойлаблы» деген қосығында және де іскенімлі түрде жаңғырады. Демек, Бердақ халық-қызлардың еркіндігін тууыраы шығармалары арқалы да Хорезм саясында ғана емес, хәттегі, пүткіл Орта Азия халық-қа-

ры ушы да көркөм сөз шебери ретинде жоқарм ба-
халы.

Бердақ тек ғана социал-жәмийеттик өмірди лирика-
лық шығармалары арқалы ғана емес, ири эпикалық
поэмалары арқалы да қарақалпақ халқыни өзбек хал-
қы менен тәдирлес сыпатында сүүретлеуді объект
етип алған шайыр.

Бердақтың «Амангелди», «Ерназар бий» поэмалары
да қарақалпақ халқының өзбек халқы менен бирге
болған турмасын сүүретлеу менен характерленеди.
Мысалы, «Амангелди» поэмасында сөз стилеуғиңи Жа-
қылар Қоқан ханыағы территориясында хан сара-
йында болып өтеди. Поэманың тийкаргы конфликті де
қарақалпақ халқының өз ауыққлары түрес мотивине
қурылады. бир төрент ханықтың үстемдиги,
екинши жақтап қарақалпақ халқының мәлерин жақ-
лаушы ханық сардарлары. Бул стихияны түреслерде
қайықатында, ханық сардарлары жөнинеке ушырай-
ды. бирак халық арасынан жөне оның исин дауым
сттирүүшлер жетисип, олардың изин басын келе бер-
еди. Поэманың мазмуны төмендегитше: Қоқан ханы
Музаффар өз қармағындағы қарақалпақ халқынан
өзине қыз берүүди сораиды. Хүкимдардың бул талабы
тийкарында халыққа унамайды. Қарақалпақтар хү-
кимдары Асан аталық ханына алаына барып ханы
қарақалпақлар өз қызларын бермейтуғиңиңи қорық-
пай айтады. Төрендеген хан Асанди дарға астырады.
Әне, уш пайытга қарақалпақ халқы өш шығуға атла-
нады. Халық арасынан шыққан әржүрек Амангелди өз
төрепартлары менен Қоқан ханының сарайына хүжим
етип, ханын гелесин кесип алып келеди. Бердақ өз
замантасыарын Амангелдидай әр жүрек болуўға, хал-
лық иед, миллий бирлиги ҳәм ар-намысын қорғап қы-
лыққа шақырады.

Амангелдидай болмаға,
Барып ханып қан аймаға,
Гельде кесип, жан алмаға,
Қай Бирнишқ шыма қолды²⁸

деп сорау таслайды. шайыр.

Бердақтың «Ерназар бий» поэмасы туўралы уш
ны айтыўымыз мүмкин. Игер, Бердақ «Амангелди»
шығармасында өз халқының өтминине саяхат етип

оны көркөм сөз фантазиямен, көркемлик сүүретлеу қу-
ды арқалы тарийхий фактлер тийкарында талық
етип сүүретлеп берген болса, «Ерназар бий» поэма-
сында сол басқана картинаны көремин. Буның таркы
«Ерназар бий» поэмасында сүүретленген тарийхий
адам Ерназар; оның басшылығында 1858-59-жыллар-
да көтерилген «Қоңират көтерилиси» менен шайыр
өзине белгилі ҳәм бул уақыллардың жиңлы қатнасуў-
нымен белген еди. Уш себепли бул поэмада шайыр
көркем сүүретлеуден гөре тарийхий жағдай, фактық
фактлар биринин планда турады. Бердақ «Ерназар
бий» поэмасында бас қаҳарман Ерназар образы арқа-
лы өз дәўириниң прогрессивлик идеяларын иске аса-
рады. Миллий еркинлик жолында жыныш пиде өткп-
шпа қаҳарман тулғасын, оның қаҳарманлық қызмет-
лерин зор көркөм шеберлик арқалы бийлап берди.

Бердақтың социаллық темадағы қосықлары ҳәм
эпика поэтиолары бизге төмендегитше жуўаяқ жасауға
мүмкиншилик туўғызып береди: Бердақ шығарма-
лары XIX әсирдеги Хорезм сазисе ҳәм оазистеги өзбек
ҳәм қарақалпақ халықларының турмысы ушын уақы-
малық әдвийетке ифе болған нағыз өмир мәселелерин
көтереди. Хәр қыйла жағрағи шығармалары арқалы
өз қарақалпақ дийхань ики шаруалары ушын ғана
емес, бөлкәм, өзбек дийханлары, Хиўа ханларының
ақшасы дунмалығы кетимда сыянт жасаған бердақ
ийнеткелерге тән турмыстық айырлығы көрестип
бергенге әжеңи шығармаларды дөретти. Оймызша,
Бердақтың шығармаларының өзбек халқы арасында
өзини, халқымыз ушын сүйиңи шайыр болып қала-
уынан ҳәм әдилүшениңиң тийкары да усында.

ӨМІР БИРЛИГИ, ТВОРЧЕСТВОЛЫҚ ҮНЕСЛИК

Хәр қандай көркөм сөз шебериниң творчеством
үрәкәласинде, оның өине тән өзгешелиги, творчест-
воаның идеялық-көркемлик дәрәжесини анықлау ушын,
ед дәклет сөз көркөм сөз шеберин өзи жасаған дәўир,
орамы ҳәм мекан менен, сол мәкәнда жасаған заман-
тасылары творчествосы менен тигиз байланыста, са-
нықтырмалы рафиште үйренеп мақул.

Уш көз-қарастан Бердақ ҳәм оның менен бир за-
манда жасап, дөретүүшilik өнер менен шұғылланған

өзбек классикалық сөз шеберлерінің творчествосына бір нөзет қалтап өтуі, одетте, оринды.

Бердақ өз елі, сондай-ақ қоныслас өзбек, қазақ, түркмен, мийнеткендері арасында бақсы дәм шайыр сыпатында қолына дуубтар алып даңқ шығарып, халықтың төңірінде жалынды қосықтары арқалы бақи еткен. XIX ғасырдың екінші ярмында Түркістан үлкесінде де прогрессивлік жәмийетлик-снсий жақтан көтерилді бей ұрвхықта еді. Бирәк эле бул тарихый өрлді елкіш: Бераақ өмир сурит хәм қосық дәреткен Әхүдөрия бойларына жаңа ғана жетип киятырған еді. Сман қарамастан, Бердақтың творчествосы турмыстың аўыр сабақларыны нәтижесинде қәлинетте, шайырды лирикасындағы майда, тәр, турмыслық социал-темааларды орнына жәмийетлик-снсий жақтан әхмийетди шығармалар орын ала баслайды. Бурын мийнеткен халықтың аўыр күнделік турмысын «Салық», «Быйық», «Қелин», «Гениз балығын беркеди» сыяқлы қосықтар арқалы сүүретлеп берген Бердақтың творчествосында жәмийетлик-снсий өмир, феодаллық тәртіптерге наразылық, ағартыушылық, демократиялық талаптар алға қойылған «Болан емес», «Халық ушы», «Жақсырақ», «Заманда», «Дәуран» сыяқлы идеялық-көркемлик жақтан жетилген шығармалар орын ала баслайды.

Бердақ жасап, творчество дәреткен тарихый жадайда қоныс ХийҒада, сондай-ақ Түркистан үлкесіндеги ең при модесий орайларың бири Қоқанда хәм басқа да шәһәрлерде феодал-клерикалық әдебиятқа қарама-қарсы турған реалистик, материаллық позицияларда бекем турған прогрессив әдебий творчестволық жемислер демократиялық хәм ағартыушылықтық раубажлануында әдебиат Уәкиллери үлкеси хымет көресткен еди. Мәселен, XIX ғасырдың екінші ярмында ХийҒа халығы орайында атақты шайыр, тарихый, аўдырмашы хәм мәмлекет иесери Мухаммад Ризо Әлиевбек улы Оғаҳий (1809—1874), Камил Хоразий (1825—1899), Мухаммад Расул Пилуғанияз улы Мырза (1839—1922), Өзсез Отар улы (1884—1919), Мухаммад Юсупбек улы Банний (1859—1923) сыяқлы бир қанша талант ийслери поэзия дәреткен болса Қоқанда Мухаммад Аман Мырзахожя улы Мұдрийий (1850—1903), Зокржан Холмухаммед улы Фур

қат (1853—1900), Завқий (1853—1921) сыяқлы ағартыушы шайырлар туреснсийлик рух пенен сүүтирилған шығармалары арқалы феодаллық дәуірдің хәмелдерин аяусыз өшкарадади, адамгершилик хәм инсанлықты жоқары көтерди, халық арасында ағартыушылық идеяларын зор күш пенен раубажландырды. Терең әнгеран, халық жүрегиндеги дәртиг билдирип турған, халықшыл хәм реалистик шығармалар арқалы дәртиг билдирди. Әдебиет тарихының молык, бунаый бағдалық ушкн хән хәм дәуирлер—эксилулятор класс Уәкиллери дин шәртия адамларының қурығына сүүтир болған творчествосы хорланған, тутқын хәм ұрын соғму жазаларына гириптар снгатен көркем сөз шеберлери оғанда көп еди.

Бирәк эксилулятор класс Уәкиллери прогрессив билдирдағы сөз усталарың қалайша тежестирген менен, Бераақ айтқанда, шайырлар дәреткен модесий беллиқларды «иттибарға» алмаған менен, оларды бул шолдан қантара алмады. Керисинше, XIX ғасырда жасап творчество дәреткен шайырлар бир-бирин геми кәлинетде қууатлады, рухий хәм материаллық жақтан көдет берди. Мәселен, Оғаҳийдин ислерин бир еске аламыз: Атақты тарихый хәм улым Әлийшар Науаһидан кейинги дәуірде өзбек классикалық әдебиятының жарық жулдызы сынды жарқыраған шайыр Оғаҳий ХийҒа халығының мәмлекетлик ислерине қатвасиди. Халықтың бас мираби дәржеге алынған менен оған халықтық хәр тәрәпкеме бағынышлы болған қарақалпақ халқының экономикалық хәм модесий өмиринен бийхабар болып қалыуы өрмисез еди. Сондай-ақ ол өзиниң «Рис-уд-давлат» шығармасында Бердақтың «Айдос бий» поэмасында тилге алынған Ғақиярлыққа дәрқанды жазса, «Гүлшани дакыят» шығармасында Бердақтың «Бриазар бий» поэмасында сүүретлеп берген тарихый Ғақиярларды бағалайды.» Оғаҳий өз шығармаларында қарақалпақ халқына, сондай-ақ бул халық арасынан өсип шыққан жәмбасшылардың ислеринде өз көз-қарасын билдирип өтсиди. Бул турғын ӨзССР Илимлер Академиясының дәрқияғат ағзасы В. И. Заһидов былай деп атап өтсиди: «Оғаҳий айтады... адамлар биртесе, үлкн күнне айналды. Айдесин

басшылығында халық көтерилисін бағытлап ша-
йыр мынадай әжайы қатарларды жазды:

Агар дәм ұлса-уақпй бир маконга,
Бүдур албатта оташтоқ пайда,
Ва гар хар-соридаи йиғмаста нагга,
Бүдур тадриги ила тўфон хунайдо.³⁴

Бул қатарларда Оғажидин ҳақийқий инсан хәм
шайыр сыпатында қарақалпақ халқында аўыр социал-
лық өсишүшүдишке шайдаий өз фарсизилги ушын
Хийўа халқына қарсы азатлық түресин қолдан-
қууатли турғалшығын көреми. Бирақ мәселениң
сыйиши тарение дийқат аўдарсақ ол өзини «Риех-уд-
далла», «Гулшани давлат» шикараларинда сарай
тарийхшысы сыпатында өз ҳужжанына қарсы хий сия-
сатын қоллап-қууатлағи болады. Бул жерде өз-өзи-
нен буны ке менси түсқидириўиши мүмкин?» деген
саўал келип шығатуғына анық.

Бириншиден Оғажий өз жоқарыда аты аталғди шы-
ғармаларының кирис бөлиминде атип өкенисидей оның
тарийхий жылнамаларында Хийўа халқығы жазылған
болып, онда автордың субъектин ишир-ойлары баян
стиў қидаған стилди, хий тапсырмасы менен басын
тоғарлар ушын зорур болған ўақырлар ғана сүүрет-
ленеди мына, сондықтада Оғажий «аған жабирине
ушын» өзини прогрессив идеяларны анық айтыўға
жүрекшибеди.

Екиншиден Оғажий жаңа ғана творчестволық жақ-
тан төлесен қиярған жас жигит ўақтында аттан жи-
ғылып майыш болып қалады. Бус болса оны турмыс-
тан бираз узидастарын, айырым фактилерде анықлау
мүмкиншилигине бираз шеклеп тисийды. Бундай
(қарақалпақ халқында Айдо бий, Ерларар ағы көз
басылығындағы көтерилсидери снықди) фактилер
оған аўдырмашы, тарийхшы болғанлақтан да сарай
ҳужжетлери арқлы ғана келип түсин туруыи эти-
мал. Деген менен, елс де анықийўды талап етеди.

Бердақтың творчестоси, икс сондай тарийхий соци-
ал-жәмийетлик орталықтан дерстесен болып табы-
лады. Сондықтан да оның априкалары өзбек игартыў
шылары менен демократиялық әдебият ўоқиллерини
творчестосына идеялық тематикалық жақтан үнлес.
Мәселен, Бердақ «Болған емес» деген қосығында фео-
даллық өмирдиң образларын былайша баянлап береди:

Қарақалпық халық болғалы,
Халық атағын алғалы,
Жақ—тағала иол салғалы,
Бир теңдикти алған емес.

Яғни:

Биралар жүде зор болды,
Биралар жүде хор болды,
Лашыңға күрған, оғоз болды,
Торың дөш ием үзген емес.³⁵

Хорсман таланты шайыр Қамлы Хорсэмийдиң тө-
хесидеи қатарлары Бердақтың қосығына көп жағынан
бир үнлес идеяларды ашытаўыи жағынан дыққатты
тартады:

Бўлиб жолси эвранги, жақалат жуқало,
Урдиар олай кро зўси жалолат жуқало,
Кўн итбй ривашимай, етмай улс дилига,
Билмадилар даке оини адолат жуқало.

Көшпел, тутса не тоғ парған шылтада мақом,
Топилар касыди позатда сидорат жуқало.³⁷

Оғажидин тарийхшылық дәстүрлерин даўам еттир-
ген болсаи шайыр Баяий халықтың жаўлымына
берсе халықтың наразылығын баянлап былай жазды:

Мулки кўп болса, ағы бас, өз қирғаныңди не еме,
Мустафидлар дивридан беҳе-умон ўади мақом.³⁸

Бердақтың «Болған емес» қосымында алға қойыл-
ған халықтың ойлдар өзбек шайырлары Қамлы Хорс-
эмий қосығындағы «Улс додига етмасан» тек өздерин
ойлаўтуғын жаўлы адамлар жаққындағы наразылық
шиқирлер менен, Баяий қосығының жалғалы наразы-
лық сөзим туйғылары менен, сөзсиз ұлыўмалық ха-
рактерге икс, бирақ ҳар бир сөз шебери өзине тәп
ушын да дерстүшүшлик етеди. Әдүйетти сонда, Бердақ
өз доўирини мәдешият хәм агартыў мұнымық хәм
ўағмызлықтың онағы болған халықтың орайы Хийўа-
дан соншама узақта жасаса да өз доўириниң илгери
адамларының бири болып жетисти, жәмийетлик-со-
циал өмирден наразылық ойларын хорсэмий қалемлес-

лери дәрежесиндә айырым мәселелердә алардан да зиятырақ етпәй алыа.

Мине, шайырдың «Көринди» қосығы. Шығармада қарақалпақ халқының басына кешіріп атырған аяшылды турмыс картиналары дәуірдің ең әхмістелік жәмийеттік-саяси проблемаларына байланысты шеберлік пенен баға етеди:

Бұл дүнья құрылып көз көтпес жердә,
Айтағға дәл шетпәй тармақс шердә.
Ашылғаста аяшыл көңілдер елдә,
Жер бети аздай маған төрәндә.²⁹

Шайыр XIX әсирдин турмысында «көринген» нәрселер тек солар ғана емес. Бердақтың көз қарасында, оның өзі жасаған дүнья көзіне «мазар», «қара зиндә», «қара дүман», хан хәм оның хәмселдерлары, ата-лық бай молдалар «шайтан» «бер», «жылай-шяна», олардың иелі «шәтәжесна», дәуірдің соңы «сйран» болып көрінген хәм шайыр қосығының ақырында жылдай жуумаққа келеди:

Әлауәт жоқ бәтәпәтшә ханларға,
Хеш күәл дәк гәрип, лақыр нисарға.
Билер шыққан бул оғасыз дүньяда,
Хәр бәтәт кәсипе алған көриндә.³⁰

Бердақтың өзіне тәп сүзретлеу ұсылы, көркем шеберлиги жағынан «Жаз келер ме?» қосығы айрықша көзге тасланады. «Жаз» бунда реаллық символлық мәніске ийе. Шайыр усы қосығы арқалы тыйқарғы айтпақшы болған мақсеті мийнеткешлер ұшын жарқын көлесек, баяхтылы өмир ексилігін көрсетеди:

Шанымды алды сйран сүзүк,
Илаа көлмесей болды сүзүк,
Өкүрнше көрген көрпәк,
Пүрәраға жаз келер ме?³¹

Дұрыс, Бердақ өз шығармаларында ашықтан-ашық қойған «Жаз келер ме?» деген сорауға анық бир жууап бермейди. Буған тастыйықдәу яғна бийкар етпә жууабын шайырдан талап етпә оғара орыссыз. Себеби Бердақ елө өзін жасап турған дәуірдің сол замананың перзенті еди. Усындй ағыр заманда тұрып «Жаз келер ме?» деген сораудың батыл қойылуының

өзі үлкен әдмийетке ийе, оны аспаққа алыу мақсетке жууабық.

Феодализм жәмийетиндә хил-қызлардың соншама кемелденгенлиги, хуқққларның жоқ етилгенлиги молдә. Әдебиетимыздың рауажлануы тарихына көз таслап Әлишер Науайыдан соңғы дәуірлердә творчество дерткен сөз ийелериниң творчествосында бұл мәселе булай дәрежеде дүңдәк орайда турғанын биледи. Усы жағынан Бердақтың творчествосына көз таслағандамыз, «Көринди» «Келәтә», «Олағанба», «Заманда» сығлық қосықлары хәм әпикалық поэтналары хил-қызлардың ерлер менен қайсы жағынан дәтәт хуқққлығын хуқққдағы прогрессивдәк идеялар алға қойылағанлығының түүсы боламыз. XIX әсирдеги әпбек классикалық әдебиеті үкүлелери сондай-ақ сол дәуірдеги қарықалпақ шайырларында ир, шықпа-мұдаббат туурады. Шығармалар көп болса да, олардың ерә хуққққы хуққққдығы сөз етилген шығармалары дерлик көрмеймиз. Бердақтың әсирес усы мәсәледә бираз ығы көткелігін хәм өзіне тәп талант ийесі ексилігіндә новаторлық көрсекілігін атап өткелі орынды.

Қыя жуаулар ерәк дәуран сүрмедә,
Шалпа күәл, текә менеп сүрмедә,
Шәриәт ден оларға жол бермедә,
Хәрағи қылағат қаным заманда.³²

Сәйра хәм юмор—феодализм жәмийетиндә жасап творчество дерткен демократ хәм ағартушылар ұшын дә бердәтә хуққққаттықты илдәу, мийнеткеш халықтың мәлиерин қорғауда күшлі саяси құрал болып келди. Хәр бир халық тарихында, әсирес усы халықта өмір хәм турмыс жағдайларын сатиралық хәм юмористик шығармалар арқалы нағыз сүзретлес сөз шеберлери оғара көп. Бердақ та XIX әсирдеги қарақалпақ халқы турмысын реалистик сатиралық хәм юмористик («Сықмар өкә», «Қарамас», «Өгизик», «Хожак») шығармалары арқалы жарқын сүзретлес берс алған сөз ийесі.

Мине шайырдың «Жақсырақ» қосығын алып қарайық. Бул қосық реалистик ийеші сатиралық планда жазылған шығарма болып, шайырдың социал-жәмийетлик критикасының ед күшлі үлгілериниң бирі болып

есиланады. Бул қосықта шайыр қарақалпақ халқының күндөлiк турмысын былай жәмiйттегiн гейнара пайдакүнем адамдардың оғанда көп адам екенiлiгiн саясий жақтан өткiр сөз бенсi паш етедi. Мәселен:

Орынбет, Нурлыбет, Жалал, Сулайман,
Сипар, Мырза, Арзы, Биләбет—паш,
Халықтың жанаш сөзгiн тiлеп бiлiмiн,
Бәрiнен бiздiң бiр тiлей шақырды.

Анау отырышты Құлмурат, Мұса,
Кейiн хеш атармас, қырақ шайы жұтса,
Жалдылақта бақис, нурлы күн тұтса,
Оғшiмдi алмасас өлен жайсары.⁸²

Бердақ творчествосындағы сатиралық қөм юмористiк шығармалар тематикасы, сiңгi алыу объектi етiп алынған адам яки предмет көз қарасынан, яки гейнара шығармалар өзiнiң үзiмдi жағынан XIX әсiрде жасал творчество дереткен белгiлi өзбек шығарлары Муқимий, Зайүдiй, Әүс Отар ұлы сыяқлы сөз шеберлерiнiң творчествосы менсi ұнас келедi.

Бердақтың творчествосында да, Муқимий творчествосында да гейнара бiр қыйым темада жазылған шығармалар ұтырын турмуы характерлi. Мысалы, Бердақтың «Сықмар екен», «Тойда» қосықтарында жергiлiк байлардың сықмарлығы сына алынады. Бул төлерге киретуғын гейнара адамлар каммарал, бiй шаралардың той-мерекелерiнде терс шығын отыры алады, өзлери ел-журтқа той бергенде тошын аударып күйiш алып, халық тiлi менен айтқанда «ой-нат-құлын елге яс бермейдi». Муқимийдiң қөлемiн тийiсiл белен «Той Иқон багча» сатиралық қосының мазмұмы да Бердақтың қосықтарына көп ұқсас кетедi. Екi шығарманың бас объектi «Той берiу» мәселесi. Екi қосықтың «қақарман»лары бiр түрде тәрбиаланып өскен адамлар: Өзи тоқ, бiй хожалығына шыққан, өмiрде «ғөрдийи» жүретуғын адамлар сөзi де, өле өлгенiш сықмар, шығымсыз адам. Олардың «той» берiудегi мақсети де «той» бөнеси менсi сә журты жыйнап, жәмiйетте жөзе абмай арттырып.

Бердақтың «Сықмар екен» сатирасының қақарманы «кышықтай көзлерiн жумған» жалқау Алымбай жүз көп ауылдардан мийман шақырды, бiрақ келген қөпiкларға, әсиресс камбағаларға «ой бес ара» таба

тартады. Муқимийдiң «Той» сатирасының қақарманы Тархенттегi хожайының көрестпесiн қөм тiлегi бiр дiнша «жоқарынан- төменнен» бiр неше адамды шақырып, аты «той» өткерсдi. Ол Алымбайдай «сақый емес», бiрақ ислетел қалығын Алымбайдiкiнен де асып түссе түседi де, қасла оннан кем емес.

Бердақ:

Шайырма үйге адам,
Тамы кеңес деп адылды,
Жиберип алақ тамамы,
Көзде тигiп тұрып емен.⁸³

Муқимий:

Салам ақысқа эски дастурхон,
Күйдi сыйла қаби неча мөл мон,
Бирсiн юмшогу бирм қотелен,
Бери беске, бери мөвор отган,
Егт нима күйалди туыра мон,
Күшчалар тошш, сийдирур дандон.⁸⁴

Бердақ:

Эйишкi ұсылай сартқа,
Цокаларын елм «көзартты»,
Өмбес ара, табақ тартты,
Несибө сол болған сәл.

Биртеңи күн шөме берди,
Жүзсиден гөке берди,
Көптен зора шис берди,
Мейш сөздей болған емен.⁸⁵

Муқимий:

Сүзди ош бiз анкода ут ишилди,
Кетди өшiңе күйрб халы хушиди,
Ош мисош табақда күз өши,
Бурмане күш, турунчадан тоши,
Бир өнiз әлди олдалар ишти,
Иңди диннақ табақ уш зилти,
Фотиха ишди ила үңиди түрүб,
Бездилар түйиш уйға ош көкүрүб.⁸⁶

Биз бул жерде Бердақ Муқимийдан, яки Муқимий Бердақтаң тасирленген деген пикирден аулақпыз.

Оларнинг қосиқларидаги уқасалық себеби сонда, еки сөз шебери де сонда жомийетлик жагдайлары бир болганлыгы себепли турмыстагы уқас кубилыслар ҳаққында шикр жүргизеди. Еки сөз шебери де турмыс ҳаққына ығығын келти шықат қалад, өзине тәп сгил, өзине тәп көркем сүүзетелүү усыллары, творчестволық тәжиррибеге тийкарланған жагдайда оригинал шығарма дереткен Талант ҳәм шеберлик дәрелелериниң жақмылын да оларды, мине, сондай жуу-мақларға келтире алып келеди. Бундай үлессикли Бердақтың «Өзгизим», «Палақлаған», «Шығарым» сыяқлы юмористик қосиқлары ҳәм Муқимийдин «Ат», «Атым», «Блай», «Печ тәрийини», «Арбан» сыяқлы юмористик шығармаларын салыстырүү арқалы және де айқынырақ сезиу мүмкин.

Демек, турмысалық биллик, бир түрли социал-жомийетлик жагдайлар Бердақтың поэзиясында ҳәм XIX әсирдеги өзбек классикалық әдебиятының белгилі ўақилтериниң творчествосында улыўмалық темаларда шығармалар деретиуне алып келди. Олар бир-биринен бийхабар болса да, темалық ҳәм мизмуилық жақтан бир бирине жақын болған шығармалар дерети.

Бердақ атетет емес еди. Буд қайси өзи жасап шығарма дереткен социал-жомийетлик жагдайларға байланышы. Бириқ оның әдебий мийрасы дин-шарият ўақиллериниң ҳәр түрли ҳәркетелерин қиты ишкаралаған шығармалары оғада кеп. Ол өзиниң «Керинди», «Ойланба», «Хожам», «Терисқийтқан» усағын қосиқларында шайыр мийнискеш халық қанын сүлестей сорып атырған пайдакүнем адамлар: ийнан, молла сыяқлылардын ермесиз ҳәркетелерин психологилық көркег жартиналар арқалы наш етеди. Буд дәўир өзбек демократиялық әдебияты ўақиллериниң творчествосына көз тасласақ, Муқимий, Фурқат, Зауқий сыяқлы шайырлардын творчествосында да өзлерин «өзүйи» деп санап жүрген пайдакүнемлерди қылықларын батыл ишқира етип таслағанын көремиз. Бириқ, усы дәўирде Хорезм халығының орайы—Хийўада жасап творчество дереткен Оғайш, Баяни, Камил, Суўфий сыяқлы шайырлардын творчествосында бундай өзгешеликтерди табыу қыйын. Бунан әлбетте жомийетлик синий себеплери бар. Бизинше, Бердақ бундай әдебий

ертилықтан алыста, улыўма дин-шариятқа онна ықлас қылаған бир халық арасында жасап творчество дереткен. Усы дәўирде қарақалпақлар ҳәм түркменлер арасында «ис» көрсеткен шарият ўақиллериниң көби Хийўа, Бухарада «әлим» алған моллалар еди. Буның дәстүр ретинде Бердақтың «Хожам» сатирасынан бир күйсет келтиремиз:

Хожамларни мин бар ма?
Карақалпақлар куча бар ма?
Шек көрсе жи-и бар ма?
Ешек суанет өткеш хожам?⁴⁹

Шығармада тилге алынған «хижраны» сырттан келген ҳәм қарақалпақлардын мийншыа түскен пайдакүнем адам Шайыр оларды зийезе сынга алады. Бердақтың сатиралық неси өз өзгешине жол берил, «шайырларға усаған Хийўаның хан» ларының қылмысларын оғада көп шығармаларында баппап паш етүүниң шикерги себебиниң және бир жағы—бул санда қараныш қарақалпақ халқының қолан-қуўатлауы, деп билүү шек. Мабада Бердақтың творчествосында ханға қарсы дин-шарият ўақиллерине қарсы дәўислар Хив ҳәм оның төрдәларарының қулағына иштығаннан болса, не жағдай болатуғын өз-өзинен белгилі. Әдебият тарийхында ханларды ҳәм шарият ўақиллерин сынга алып жобир көрген сөз шеберлер аз емес. Мысалы, Бердақтың кейин творчество сахнасына кирп келген ажайып өзбек демократ шайыры, атартыўшы Әўез Отар улы төгдирин еске алайық.

Әўезге шекем болған Хорезм өзисиндеги демократ шайырлар арасында ол сыяқлы хан ҳәм оның ҳәмелдарлары сондай-ақ дин-шарият ўақиллери менен ҳаққыйи бол байтан «гурсеке» кириске көркем сөз ийелери мезим емес. Әўез Отар улының «Халық», «Сыйайларға», «Улаималарға», «Шайық», «Жоқ болды» сыяқлы газзеллеринде», «Биреўлер ҳаққында», «Сыйайы», «Иштин ба йҳәм хан ҳаққында», «Түрли адамлар ҳаққында» деп аталған китиғларында Бердақ туўа болған, өз шығармаларында сынга алған Хийўа халықары ҳәм дин арбаларына колел айттыўды жаўдырды. Бундн сезиме хан Әўезди «жили» деп дағазалап ҳәм жуз қамшы десе хазасыла буйырды. Бунд менен шекленбесте Ваба ийнан қәбиристанына

киселденген ҳалда жиберди. Өзез усы Ұақытта енді
ғана жиғирма бақарди көрген жигит еди...

Өзез Отар улы Бердақтың творчествосы менен та-
ныс болғаны, мәлим емес. Бердаққа жақын образлар-
ды дөрткен Өзез Отар улы қарақалпақты атақлы
шайыр хәм бақсы—Бердақтың ҳауазасын еситпеген
болыуы мүмкин емесейт сөзледи.

Хорезмде жасап творчество дөрткен бул еки сөз
шебериниң әмир хәм творчестволық концепциялары
шығармаларының идеялық-тематикалық барысы бир
бирине сғыда жақын, Өзездин «Халық» деген қосым-
ғалып көриник. Өзез хәм Бердақ сыяқлы қаратайы
халықтың муны мундаған, жалпылы қатарларды на-
риотлық хәм халықты сүйгүшлик сезимлерин баян-
етеди:

Иуд жақон мулоада биздек ошбу бетора халы,
Булы таги бирла бүлеи бағри, юз динг пори халы.

(«Халық»)

Яки:

Фидойи халық Ұлсаи тизда талла,
Бүлбү күрбол ала рудә равоним,

Гар Ұлсам дарбадар малуибуар учул,
Будур мақуди қалби ностароник...

(«Фидайи халқы»).

Жәмийетлик әмир, социаллық тенсизлик, Хорезм
өазиси ушғын ғана емес, бәлким, пүткил феодаллик
үлкелери ушғын характерди болған турмы картинала-
ры Бердақ хәм Өзез Отар улының қосықларында бир
үлеслик жолки табады:

Бердақ:

Биразлар жүда зәр болды,
Биразлар жүда хор болды,
Лашығыа құрған тор болды,
Торды депт ики үзген емес.²⁷

Өзез:

Бироллар шад булмас, ий биролар,
Бироларни тар ытмас арса ношад.

Бироллар зору талнок олам нора,
Бироллар булганда барху пидра.

Бироларни, Аваз, шад ытмас хеч шад,
Бироларни қыруу жемн ғұла шад.²⁸

Жоқарыда биз Өзез Отар улының Хорезмде жа-
сап творчество дөрткен демократ сөз шебери арасында
биринчилерде болып дии шорияттың оңбаған жа-
раныс, пшзам режелерине қарсы бас көтергенлигин,
ағысына иши еткенлигин, ақырында эксплуататор класс-
лар терсисиниң жездәленушылығын айтқан едик. Бул
жағымнан да Бердақ хәм Өзез поэзиясы арасында үлсү-
шлик барлығына бийларық қарауға болиады:

Бердақ:

Халыи билмей, әрбир әйтти «адамлар»,
Адамларды алдап, бархә «олдалар»,
Сүйи, ишқан, адуу және молдалар,
Көзлерине шайтан ичли көриди.²⁹

Бироз:

Әнисәдгани шифон малда,
Ғезига шерну, гаха дилда,
Рашид күрмет бу бадтоминша,
Хачи ағати, әрүр құдониг,
Исселдин Ұнға дох отибуар,
Билмам бунә илм амол әнибур.³⁰

Дии шорият Ғакиллери қатты ошқара еттиди. Еки
Ғайырдың мақсети иғиқ хәм бир. - Феодаллық жо-
минетлик құрит-қәтери алдында турын, өз көкірегин
хан хәм оның хәмсолдрлары дии-шорият ийелериниң
қолбике қалқип еткен бул сөз шеберлериниң би-
тырылы менен поэтикалық ишберингине тәсийи қалма-
уымыз мүмкин емес. Өзез, Отар улынан Бердақтың
творчествосы менен таныс, яки биітанис екенлиги ту-
рады мағлұматларға ише емеспиз, бул тараўда илс-
әйбәттер деўам етпекте. Бирақ Өзез Отар тининдеги
Хорезмди демократ өзбек шайырларындағы ерлік,

тешиқшилик, анықтаган аниқ айтыудағы жетіскенліклердің тийкары таыры олар жасаган басынан кеширген, социал-экономикалық турмысқа барын та қалса, екінші жағынан, қарақалпақ журтында бу жағынан атақ шығарған Қурбонжа, Әжнания хэм әсересе, Бердақтың шы поэзиясына барыл тириликте. Анық фактлер толық болмаса да, шайырлардың творчествосын салыстыруу арқалы, пикиримизди қарақалпақ өзбек әдебий байланысы хэм өз-ара тосырануу жолының бул өкеле көрибес» тәрепине айтыктуу орынлы.

Солай етип, өз дәуирини жоқары идеялары менен илене алған Бердақ социалдық турмыс, жәмийетлик сиясий өмир картиналары туурайы өзине тән бахалар шығармалар-тикарарланбас образлар дәретти. Демократ шайыр сыпатында ол дәреткен идеялар XIX әсрдин екінші арямында жасап поэзия дәреткен қонысы өзбек сөз шеберлерини ортага қойған прогрессив мотиверине сай келди. Таңланған теманың үйлеслиги тапарна сүүретлеу объектлериниң уыўмайлығы эстетикалық принциптериниң жақындығы салыстырууда жақын хэм анық көринеди хэм Бердақтың таланттығы өзине тән өзгешеликтерди белгиле берди. Бердақтың творчествосын Ферғана оазисинде жасап қосық дәреткен Мүкмиий, Фурқат, Завқий сияқты демократ шайырлардың творчествосы менен салыстыруу арқалы оның творчествосындагы сатиралық хэм юмористлик табылардың өзине тән оригинал екенлигин, сол дәуирде өзбек демократ шайырлары дәреткен көркем шығармалар менен бир үйлес екенлиги анықлады. Бердақтың творчествосын Хорезм оазисинде, жасын творчество дәреткен Калпы, Валиий, Сүүфийлардың творчестволары менен қатарма-қатар қойуу арқалы талант шеберлик дәреткелериниң бир-бирине жақын болуу сөз шеберлериниң Хийўа хандыгындағы феодаллашууға байланыссы уыўмайлыққа ийе болған көз-расиярын салыстырып, Бердақтың хорезмли шайырларға қарағанда, тийкарында бир адым алға кеткенлигиниң гүнасы болды. Қақсыйқатында да, Бердақтың койди ол баслап берген адамгершилик традицияларын бир үйлеслик рухын белгиле өзбек демократ шайыры Әуез Отар улуу творчествос тийкарында айттық.

Усы банты жуўмақлағанда, мындай пикирлерге көришлик табиий нәрсе:

Бириншиде, Бердақтың творчествосының қәлипсләсүү хэм оригинал талаат сыпатында раўажлашқуында тууысқан халықлар, бириншиде, өзбек фольклоры, классикалық әдебиятының белгиле ўәкиллериниң творчествосы үлкен тәсир қоретти. Бирақ, Бердақ тек дәстүрлерге ғана шекленип қалмастан қарақалпақ классикалық әдебиятында өзине тән стилге, сүүретлеу принциптерине ийе болған новатор сөз шебери дәреткенге кәтерилди. Социал-жәмийетлик априкация хэм әдебиетлик полотнолардың жақсы үлгилерин дәретүү арқалы қарақалпақ жазба әдебиятын бир басқишқа жоқары көтерди хэм оның тийкарын салыўшылардың бири болды.

Екиншиде, Бердақ өзиниң қосық хэм поэмаларында өзбек халқының турмысына тән типик картиналарды сүүретлеу объекти етип алды. Өзбек қарақалпақ халықлары менен бирге бастан кеширген өмир сабақларын хэм шайыр картиналары оған идеялық-көркемлик жақын жоқары шығармалар дәретүүге мүмкиншилик туўды.

Үчтиншиде, Бердақтың шығармалары оның менен бир жағдайда жасап творчество дәреткен өзбек сөз шеберлериниң творчествосы менен тематикалық хэм мазмунлық жағынан салыстыруу қарақалпақ шайыры творчествосының өз заманласлары творчествосына жетил анықлығы, тейпара жерлерде алға кеткенлиги дәретилди. Буның ең әҳмиетлиги сол, бир қыйлы социал-жәмийетлик жағдайда Бердақ хэм өзбек шайырлары творчествосында уыўмын бир мазмундағы шығармалар дәретилүүиниң, Бердақтың творчествосын үйлес-жастеуінің хэм оның творчествосының өзбек әдеби уыш да әҳмиетлиги болып қалуына тийкар болды.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бердақ. Таңлаўым шығармаларының толық жыйнағы. ЦГМБ. Нөмре 1960. 38-бет. (Бушпақ кейитиң мысқалар усы теманың алынады. Автор).

2. Қазақшаң халқының XIX әсрдеги ең дыйын төғдири тармақлар совет ызықшысы Төлелбергән Қанышевтергоп-

Беким бурлишан ҳаёридің буйрығна қары болып, өзине табы 700 уағы қарадалақты жыйнап, Беккем қала салып отырған еді. Бирақ ол хан газабана сазауар болған еді».

Қарақ: Қ. Мунирова, Мунис Оғажий ҳәм Балшидий тарихий асарлары. УзФД, даярлети, Т. 1960, 70-бет.

⁶⁵ В. Зоҳидов Узбек әдәбияти тарихида, УаССР. Давлат Сәдий әдабиет нашриәти, 1961, 156—157-бет.

⁶⁶ Бердақ, Таңдаулы шығармаларының толық жыйнағы. ҚКМБ. Нөкис — 1950, 48—49 бетлер.

⁶⁷ Комила Девон, Т. Ф. Ғулум номндағы Алабиет на саһнат нашриәти, 1973, 155-бет.

⁶⁸ Ю. Юсупов, Хоразм шоирлари, Т. Ф. Ғулум номндағы Адабиет на саһнат нашриәти, 1967, 96-бет.

⁶⁹ Бердақ, Таңдаулы шығармаларының толық жыйнағы. ҚКМБ. Нөкис — 1950, 56-бет.

⁷⁰ Сонда, 57-бет.

⁷¹ Сонда, 72-бет.

⁷² Сонда, 106-бет.

⁷³ Сонда, 60-бет.

⁷⁴ Сонда, 41-бет.

⁷⁵ Сонда, 179-бет.

⁷⁶ Муқимий, Асарлар, Т. Ф. Ғулум номндағы Алабиет на саһнат нашриәти, 375-бет, 1974.

⁷⁷ Бердақ, Таңдаулы шығармаларының толық жыйнағы. ҚКМБ. Нөкис — 1950, 78-бет.

⁷⁸ Муқимий, Асарлар, 375-бет.

⁷⁹ Бердақ, Таңдаулы шығармаларының толық жыйнағы. ҚКМБ. Нөкис — 1950, 188-бет.

⁸⁰ Аваз, Таңдаулы асарлар, Тошкент, УаССР. Давлат нашриәти, 1956, 17-бет.

⁸¹ Сонда, 31-бет.

⁸² Бердақ, Таңдаулы шығармаларының жыйнағы. Нөкис — 1950, 49-бет.

⁸³ Аваз, Таңдаулы асарлар, 28-бет.

⁸⁴ Бердақ, Таңдаулы шығармаларының толық жыйнағы. ҚКМБ. Нөкис — 1950, 36-бет.

⁸⁵ Аваз, Таңдаулы асарлар, 46-бет.

ӨЗБЕК ӘДЕБИЯТЫНДА БЕРДАҚ ТРАДИЦИЯЛАРЫ

ӘДЕБИЙ МИҢРАС ҲӘМ ДӘУИР

Тарихий өтмиштин аўыр жағдайларында жасап турғандығына қарамастан, өзиниң творчестволық концепциясына жоқары халықшылықты, пәк адамгершиликті бас бағдар этип алған ҳәм булар арқалы ел журтның тағдири менен ширеклес болған уақы сәз зергерлериниң әдебий миҗрасы Уақы Октябрь социалистлик революциясынан кейинги дәуирлерде де өзини сүйиқшилерин тапты. Олардың өлмес традициялары мәңиге жасай береді ҳәм бул традициялар көркем сөздин келесек аўладларын жаңа ишкерге қарай басылды. Минс усы көзқарастан Бердақ творчествосын, оның өмиршиң әдебий миҗрасларының, традицияларының өзбек поэзиясындағы раўажланыўына нәзер тастаў дийқатқа миҗсар.

Бердақ аўладларға зор терең форма ҳәм мазмун жағынан оғада оригинал болған әдебий миҗрас қалдырып кеткен шайыр. Бердақтың өзине тәп болған социал-жәмийетлик сиясий лирикасы, сатиралық ҳәм юморлық, дидактикалық ҳәм ағартыўшылық мазмундағы шығармалары, кең планлы эпикалық ҳәм лиро-эпикалық поэмалары XIX әсирдеги қарақалық классик әдебиятында оғада үлес әҳмийетке ийе қубылс болды.

Егер де биз Бердақ шайырдың шығармаларын аналайлап қарасақ, онда Хорезм ханларының шексиз зұлмлығы астында езилди мийнет этип атырған халық турмышынын аўыр жағдайы анық көрсетиледи, оның қосықларында анықайы мийнеткөш халықтың азатлыққа

болған талпыныстары жарқын өмірге деген арзыу-орманлары жырланады.

Бердақтың творчествосы пайырдың ожайып талатыны сәйкес өзіне тән оригинал: хәм кең көлемде болыуы менен характерли. Шайыр өз шығармаларында қарақалпақ халқының ең ақтуал сиясий-жәмийетлик, мәдениет хәм рухий проблемаларын өз ғақтында оғанда дәл хәм батилдықпен көтерип шықты. Шайыр феодалдық жәмийеттегі адам мейлетиңи аяқ асты етіліп атырағалығын, халықтың турмысының оғанда төмен дәрежеде өскендігін, дәйал-қылдардың дұрықсызлығын көрсетти хәм оларға қаран паразитлық билдирип отырды, еркинликте азатлықты жырлады. Бердақ өзи жасаған сиясий-жәмийетлик шеберин жарыл, өз өзинин идеялик-эстетикалық дәрежесін жоқары шығармалары арқалы демократиялық рухтағы турмыс программасын басы етті.

Бердақ пүткил өмір бойы өз халқының төгдіри менен арзыу-орманларын оғанда көркем өпкүайы халды миссасына түсінгилди хәм қызылы анық идеялық-көркемлик дәрежесін жоқары қосық қатарлары арқалы жырлады. Бірақ феодалистлик жәмийетте жасын турмыс кеширген хәм шығармалар дәреткен өз замандалары сияқты жоқары класс үкілдері тәрәпинен қуғынға ұшырады, шайырдың илдам хәм творчество еркинлігі біраз шекленді. Мисалы, ол өзинин қосымша төмендегіне жазған еді:

Хәр бир өзім жыйғалар,
Айна берсең илік мағар,
Сөзіңде бергенде аавар,
Өзіңде азың болмағар.

Бердақтың арзыу-орманлары орынданды. В. И. Лениннің өлімес идеялары, Коммунистлик партияның ғамхорлығы хәм Улғы Октябрь социалистлик революциясының жеңісі әсірлер бойы феодалтын қулықта жәбир көрген қарақалпақ халқы хәм сол сияқты жүзлеген мейлеттерди маңқи азатлыққа, еркинликке, бахытлы турмысқа алып келді.

Бүгінгі ҚҚАССРы—СССР халықларының бекем бузылмас дос хәм туысқан бір семьясын рияжылап атырған. Әмің бойында күннен-күнге коммунистлик келешекке дәуиж алып атырған үлке. Социалист-

лик турмыс салты басын өткен 60 жылдан аслам ғақыт ишинде қарақалпақ халқы ұзақ әсірлер бастан кеширген қолоннал турмыстың дәсіреттерин ылақтырын туссады. Қарақалпақтан Ленинлик партияның туысқан, дос рус хәм басқа да туысқан халықлардың жәрдемі нәтижесинде санааты, ауыл хожалығы илим хәм мәдениеті гүлдеп раяжланғын атырған үлкеге айналды. Демек, Бердақ өзини пүткил творчествосында ириян еткен арзыулар—қарақалпақ халқының бүгінгі турмысында күделіктік ишынсаңқа айналды. Пахташылықта, жаң қосымсы өзбеклерден қалыспайтуғын, сирәуағалықта дос хәм туысқан қалақ хәм түркмен халықлары менен, балиқшылықта туысқан Балық бойы республикаларындағы кәсіпкерлер менен бийіксіз белдесе алуының азамат қарақалпақ халқының бүгінгі күні пүткил дүнья таныды.

Бердақ өз заманындағы мәснелі жағдайды оғанда тәнәлігін, айрықша шайыр, бақсы-жырау сияқты сол дәуірдің икусисин адалларының айығетиниң аяқ асты етіліуі аққында қатты ренжіп менен жазған еді:

Бердамурат менни өзім,
Күнхоралың берди пөзім,
Өлтирм Олжияңдың соғиң,
Олар хәм над болған едім?

Бердақ тийкар салған қарақалпақ әдебиаты Улғы Октябрьден кейінгі оғанда қысқа ғақыт ишинде ожайып табыларға ершти. Бердақ традицияларын дауым етіріушілер хәм раяжландырушілар болған—өлімизге белгилі шайырлар, прозаиклер хәм драматургтерди бір ише аўдаллары өси жетистің. А. Мұсаев, С. Мажитов, А. Дәбболов, С. Нұрмахбетов, Ж. Аймурзаевтар сияқты қарақалпақ совет әдебиатының туңғыш үкілдерин хәм И. Юсупов, Т. Жумамуратов, Б. Қайыңсаров, Т. Сейтжанов, Х. Сейтов, М. Сейтжанов, Т. Мәуратов сияқты кейінгі аўлал шайырлар да Бердақты өз устазы деп есилайды хәм оның традицияларын дауым етіріп, жаңа заманға сәйкес раяжландырып атыр.

Шайыр Аббас Дибболов (1898-1970) өзиниң «Бердақ» деп аталған қосымсында улғы шайырға болған сезимдерин төмендегіне билдирди:

Бўлиб болып сайрап жаңа адамга.
Бир пай шерек болды таза заманга,
Жетиншекер даңғыл жайыл жаңаган,
Көзи анылады талмас болып Бердақтың.

Саҳрада сүйрети гүл-гүл жаялды,
Кыран кезин тоймас, мырзи қанбады,
Шөкирти деп айтсаңызда болады,
Халық мынаар көрсө бизди Бердақтың.³

Бүгүнгі қарақалпақ поэзиясының талантты ұжымы,
белгілі шайыр И. Юсупов өзиниа бір төртягінде
белгай деп жазды:

Мен—сйбрид сабыз пәлден көгерген,
Пушкин менен Наўайының шаңынан,
Мен—таза кәп—сәп жүректә өслеген,
Мен—Бердақтың жалғыз тамшы қанынан.⁴

Бердақтың өмири ҳам творчествосы оның өмиршен
өлмес поэзиясы ҳазирги қарақалпақ шайырлары ушы
йош ҳам илхам, оқыу ҳам үйрену, шынығу мектеби
болып қалды.

Бердақ традицияларыныа қарақалпақ совет оде
биятында раўажлануы мәселелери И. Дәўқарасв, М. Н.
Нурмухамедов, И. Сағытов, Қ. Мақсұтов, С. Ахме
тов, К. Мәмбетов ҳам басқа да әдебиятшылардың мий
нетлеринде көрсетилген ҳам ынып берилген. Бул тарау
дағы зертлеудин көлеми ҳам олардың илимий-теория
лық төрсинлиги және де даўам стпекте. Әсбette, бул
тәбийғий көрсө деп ойлаймыз. Шайыр ҳам бақсы Бер
дақтың творчествосы бүгинги күнлерин тек гана қара
қалпақ халқына емес, ал СССР дағы басқа да туўықан
халықларға, соның менен бирге өзбек халқына, оның
талантлы дәретиўшлерине де қәдрили ҳам қымбат
лы. Бул мәселелерди үйренуи ҳам анализлө өзбек ҳам
қарақалпақ әдебиятлары арасындағы өз-ара байланыс
лардың социалистик жәмийет шараятында жаңа бас
қышқа көтерилгенлигин оның форма, мазмун жағынан
байғанылығын көрсетип береди.

Изертлөсүлер ҳам фактлер соны көрсетеди қарақал
пақ халқының улды шайыры Бердақ дәреткен ажайып
шығармалар өзбек халқына көп ўақыллардан берди
белгили. Шайырдың өлмес шығармалары дәретилгенсө
берли бир әсирден аслам ўақыт ишинде бул поэзия өзи

дин мәллий өдсбий шеғараларын жарын өтип, Орта
Азия ҳам Қазақстан территориясында бирге турмыс ке
пирди атырған өзбек, түркия, қазақ ҳам басқа халық
лар арасына кешпен тарқалды. Усы жерде белгили өзбек
жазыўшы, Өзбекстан ССР Илимлер Академиясынын
академиги К. Явснинн төмсологи өзелерги келтирип
өтлу орнылы. «Бердақ ски үлкен саҳра —Қарақум ҳам
Қызылақум тутасып атырған жерде жайласқан, қум
тәбениклерги төрт төрсинне қоршап алған Қарақалпақ
өзинин шеғараларына кеңейттирип жиберди». Қажыйқ
тында да, Бердақ өзинин жаңлы поэзиясы менен қара
қалпақ халқын оның бай ҳам гүлденген одебиятын жи
қан ҳам узақ халықларға тавытты, ҳазирде тавытты
өтир.

Миллий әдебиятлардағы өз-ара байланыс ҳам төсир
проблемасы конкрет фактлер тийкарында, белгили ҳам
вескимли дәлийлерден келип шыға атырып пикир бил
дириўлерди талап етеди. Усы көзқарастан Бердақ поэ
зиясынын өзбек халқынын арасында тирқалму мәс
елесине дыққат аўдарып өтлу орнылы.

Белгили болғанындай-ақ Бердақ шығармалары Ул
ды Октябрьге шекемги дәўирде халық бақем, жиара
лар төрсиннен жирыланған, соның менен бирге қолжаз
ба түрлинде тарқалған. Бердақ шығармаларынын өзбек
халқынын арасына тарқалуўы да усындай характерге
ийе. Бизы бир характерли болған фактлерге дыққат
аўдарыйық. Бердақ өзинин белгили «Келин» деп ата
ған қосығында өз дәўиринин сн алдынын қатарлы пи
кир, ақыл-ой ийеси сыпатында феодализм жәмийетте
жәшил турмушына қарамастан жайл-қызлардың азаты
лы, оларын еркинлиги, ҳадал муҳаббат мәселелери
смықлы прогрессив идеяларды көтериш шықты. Белгили
болыкворист, илимпас, профессор, Х. Разақов жиына
ған ҳам баслығы таярлаған «Гүлёр» (Ферғана халық
қосықлары) деп аталған топламды⁵ «Қыйнона қасиҳити»
өтле өзбек халық қосығы орын алған. Ферғанадан
жазыл алынған бул қосық өзинин барлық идеялық-эс
тетикалық өзгемелиги менен, форма ҳам мазмун жағы
нан да қарақалпақ шайыры Бердақтың «Келин» қосығы
на оғанда жақын. Пикиривиздин дәлийи сыпатында,
Бердақтың ҳам өзбек халық қосығынын қатарларын
салыстырып көрейик:

«Келин» қосығиында:

Қасың қара, бәдиң назик,
Оң қолында талға жүзін,
Ғайратыңды бүгін көрдің,
Құнылда идиң келин!

Өзбек халық қосығиында:

Икки юзиги ништан олма,
Ноз эгнб қарғиз сурамла.
Ишдан ҳеч будиң товлам,
Чиройишан, журинг келин!

Бунда Бердақтың қосығиынан хәм өзбек халық қосығиынан алынған қатарлар бир-бирине оғада уқсас. Бердақтың «Келин» шығармасының өзбекше аудармасы (Миртемириши) өзбек халық қосығиы менен оғада жақын. Жәле де мысаллар келтирейік:

Нарисрайды жұми айдай,
Туғын әнб; сөңг қандай,
Сөди ийбрен, тилиң наздай,
Бериятатың арсың келин.

Юзиги би беш күлек айдай,
Қайрыла қолларш; өйлек,
Минайлатан гуног тойдек,
Ирнитаб ұйлама келин.

Бердақтың қосығиы өрнигиында да хәм өзбекше аудармада да 15 бөлеткен, өзбек халық қосығиы болса 4 бөлеткен ыбарат. Олардың айырмашылығы сонда, Бердақтың қосығиы ларик қауыршының өз заманына кеңініске болған ұшынысы, шақырық сикатында жазылған болса, ал өзбек халық қосығиы қайиенененн келгине насияты формасында жанапа усалда жырланды. Биз өз мишкеттеримиздин биринде «буа қосығиы» Бердақ шығармасының төсеринде, шана менен кейінги жылларда улмуға халық төрененен дәрситлегендігиги айта отырып еле намәлимдирек бир бөлжәуде оғата таслап, «буа қосық Бердақ шығармалары» өзбек тилине аударылғаннан кейін, дәрежелітен болмуы мүмкинәлисин айтқан едик?

Бизин кейінги изертлеулеримиз соны көрсетеледі. Ферғанадан жазып алынған өзбек халық қосығиы хәлігі

ти дәуирге искем қарақалпақ шайыры Бердақтың «Келин» шығармасының тасиринде; оның халық қосығиы варианты ұшыатында жетпн келген.

Әдебиет тарихиында, әсіресе түркий халықлардың әдебиетинде әелинде бир авторға тийисли дөстан яма-са басқа эпослық шығармалардың халық арасында бир неше вариантларынын лайда болып турыуы неғизат ұшырағалы. Бердақтың жоқарыдағы қосығиының өзбек халық арасындағы варианты ҳаққында да усипдәй пәкирге келүү мүмкин. Буа құбылыстың социал-демокротик турмыс менен байланысы төренлери де бир.

Бизге қарақалпақ халқынан тийкаргы бөлетги Хорезм өсиетлигиында жасайтуғынлығы белгиди. Бирәк қарақалпақлардың белгиди бир бөлетги XVIII әсирден берип Орта Азия территориясындағы басқа да халықлар менен бирге араласып жасип келтир. Мысалы, этнограф Д. Толстовның «Хорезм өсиетлиги тийқаридығы қарақалпақлар» деп аталған мишкетиндеги келтирилген мәдәниәтларға қарғиында, қарақалпақ халқының айарым бөлелери Өзбекстанның түрли областларында өзбек халық менен бирликте турмыс келтирип келмекте. (Қарғиы: 1926-жылға есап бойынша) Өзбекстан ССР-иында 26563 қарақалпақ бир. Соғын Анджеп округине тийисли Анджеп, Балықшы, Избасқан, Қарат, Наманган, Нерин, Шахрихан районларында 14043 қарақалпақ, Ферғана округине тийисли Бувайда, Келин, Марғулан, Чуст районларында 4177, Кенәк районында 5938, Хорезм округинде 1305, Зарфишан округиниң Хатирин районында 170, Самарқанд округиниң Бувайгыр, Митан, Пенарық районларында 290, Ташкент округинде 37 қарақалпақ есалқа алынған. Буларға тийқары қарақалпақ рулары Қазақстан, Түркиямената, Урал хәм Астрахань өтираптарында да жасайды.

Әеуек, буршанан беккем ұрығиымық, барыс-келіс үрдишяларында иіс болған қарақалпақ халқының рөкили болған шайыр хәм бақы Бердақ шығармасын Ферғана облатына тарқалдығы хәм усипти уқсис-барақ әзине тән өзбек халық қосығиы вариантшына дүниға келүүн тобийиғы хәм ызымам деп есан-ландыуы керек.

Буннан кейін шығатуғын жуумақ соннан ыбарат,

өзбек ҳам қарақалпақ халықтарының оғада туғандық жақын ҳам бирликтиги уқсап турмысы тууысқан халықлар ҳам эдебияттарының да уқсап белгилерин пайдалатти, бир-биринен творчестволық түрде өзлестіріуге, тасирленіуге, усылар арқалы еки халықтың да мылдиі мәдениетиниң байл. рақиберлесип, творчестволық жақын есип барыуына мүмкиншилик туўдырды.

Қарақалпақ халқының мақтанышы, бақысы ҳам шайыры Бердақтың көп қырлы, өзине тән оригинал һәм творчествосы өзбек халық бақысылары ҳам өзбек совет поэзиясының белгилі ўәкиллери, халық шайырларының творчествосына да унамды тәсир жасады. Белгилі өзбек халық бақысы Ислам шайыр Назар улы (1872—1953) төмендегисе факты келтирди:

«Мен 34 жасларымда (яғни 1904 жылы —Б. Қ.) Қамашы районында Чаңдыр ауылында (Қашқадарыя областы—Б. Қ.) Абдурахман шайыр бизлер жақын келип пахта егуіши байларға жалланып ислер еди. Ол көбирек пахта теріуге шақпақ еди. Мен бир неше ай оның менен бирге болдым. Оның ауылына мен де бардым. Бул шайыр достан айтыўды жақсы билмейтуғын еди. Ол көбирек термелерди қосық етип айтар еди.

Мен онын қарақалпақтың белгилі халық шайыры Бердақтың термелерин үйренип алдым ҳам той жыйындарда кебише соларды айтып бердим. Онын термелеринде сол замандағы үстем классе ўәкиллерин қаты әшкаралаған еди. Мен ол термелер Бердақтың болғанды ушын ҳеш кимнен қорқнастап айта беретугын едим»¹¹

Ислам шайыр Назар улының жекке хатшысы болып ислеген белгилі өзбек совет балалар шайыры Қуддус Мухаммадий де усы фактлерди тастыйақлап былай дейди: «Ислам шайыр түркмен классиги Мақтумқулы қарақалпақ шайыры Бердақ және де Машраблардың бир неше қосықларын ядтан билетугын еди. Әсиресе, ол Мақтумқулы ҳам Бердақтың қосықларын дуғтарды сүйип айтутугын еди»¹²

Демек, Ислам шайыр Бердақтың шығармаларын Қашқадарыялық Абдурахман шайырды үйренген, өкиншияси сол өзбек фольклористикасында бул шайыр ҳақнда мағлұмат жоқ, бирәқ фактың өзін Бердақтың шығармалары тек Хорезм облатинда ғана емес, әл Түрнетан үлкесиниң көп жерлеринде түрли бақыс ҳәм

шайырлардың репертуарынан орып алып, ауыздан-ауызға, бақсыдан-бақсыға өтип отырганлығын көрсетеди.

Ислам шайыр өмирбаяғында Бердақтың «Жақсырақ» атлы атықлы қосығынан есиңде қалған қатарларды келтирип өтеди. Ислам шайыр жырлаған өзбекше варианты Бердақтың шығармасының оригиналы менен салыстырғанымызда төмендегисе:

Оригиналда:

Аң бұудайы түрли сулы сепкешен,
Таза салы турмы, шини еметкен,
Желпези қырық күн қайғы ұбайым шепкенен,
Ден сауыққа бир күн шадлық шақсырақ.¹³

Өзбекше Ислам шайыр вариантында:

Оқбұдой түрп сулы септадан,
Таза шолы түрп курма, экетпадан,
Қырк күн илазы түрп қаңту чекпадан,
Таш—солыққа шодан фуреат эшироқ.¹⁴

Буннан көринип турмыты, Ислам шайыр варианты оригиналдан нарқи жоқ. Шайыр Бердақтың шығармасының идеялық-эстетикалық бақасын толық сақлап жырлауға ерексен. Өр бир қатардың мәнісін толық жеткерген. Ислам шайыр жырлап жүрген вариантын көбилги енағы тәреплери де оригиналдан нарқи степинди ҳам соллықтан да оларды толық келтирип, салыстырып отырыў шарт емес деп ойлаймыз. Бул мәселениң және бир әҳәилетин тәреп бар. Бердақтың «Жақсырақ» қосығы Ислам шайырды өзине ше жапа, оригинал шығармалар дәретинде илаулашдырды. Бул ҳаққында шайырдың өз төмендегисе билдирди:

«Мен усы қосықты (Бердақтың «Жақсырақ» қосығын —Б. Қ.) өз шығармадай көрп барлық сақты сүйип айтутугын едим. Елеге шекем ядқма, мен Бердақтың басқа да қосықларын үйренип алған едим. Олар да шайыр зуанмылық заманың шәлетлеп, олайығы халықты жеқларған еди. Мен Бердақтың жоқарыдағы қосығын көбилги өз елмызлегин байларды қаралап оған қосып қояр едим, олардың базиларын сәл-пәл ҳазир еске аламан»

Аллаһри(эди) Чақарниң катта бойи,
Унда бугарди бел-ойни,
Улеги деб қарарди мәснетидайи.
Ундай бойдан бир мөхаббатни яширди.

Түксондак анёд бул ишлардан ашир,
Дилди булмисди нукус ери,
Хизметкорди улам камбағал бард,
Ошбуликда ундак бун яшароқ¹²

Бундан көринеди, Ислам шайыр Бердақ шығармасын тасвирлеген ҳақиқ өзини аўылындағы азият шыққан бир хөмелларди өзине төп усында өшкүралайди. Ислам шайырдиң бул шығармасын атаққ қарақипшақ классик шайырның поэтик традициялардан шыққан сағандығы, оның мийрастарын зор талав менен творчестволық түрде раўажландырылғанына даўам еттиргенлиги ушын қымбатлы ҳәм бахалы.

Бул жерде соғы да айтып өтиў керек. Бердақтың дәстүрлеринен творчестволық ылаҳам. Йош алаин тең гана Ислам шайыр Назар уаы емес. Ислам шайырлар басқа да атаққан өзбек халық бақенялары ҳәм шийырлары да Бердақтың шығармалары менен жақсы таны болған. оларды мийнеткеш халық арасында зор ықлас пенен атқарын отырган баыларды Ислам шайыр сыяқан. Бердақтың тасиринде, оған творчестволық қатнас пәтийжесинде жаңа оригинал шығаримлар да дәретин отырган. Мисалы, атаққан өзбек халық шайыры Фазыл Юлдаш улы да «Жақсырақ» деп атаған шығарма дәреткин ҳәм оны сүйип атқарған.

Фазыл шийырдиң «Жақсырақ» шығармасын бес күнметтен ибарат болып, ол былайыныша басқанады:

Ифа бәкселди йул сүзәли битәшәди,
Гәп бәксәсангә гәп сүзәли битәшәди,
Еман болан күрә йил дәшәри сүзәлиди,
Яшин былак бес дах сүзәт кәширәди.

Фазыл шийырдиң бул қосыры да өзиниң барын идеялық-эстетикалық өзгешелиги менен Бердақтың уса атамдағы шығаримына ериксиз түрде ядқа түсиреди. О қандай бир өзини ишқи мазмуны, ульиуд рухы менен Бердақтың шығармасындың поэзиялы даўамындай болып сезиледи. Дурыс қарақипшақ шайыры Бердақ тә. өзбек шийырлары Ислам шайыр ҳәм Фазыл шайырларын да «Жақсырақ» релифли қосықларына еки халықтың тарихый раўажланың дәуиринде бұрыннан бар ульиума халықтық

дәулетлик дәуалықларды сийирген, халықтың узақ өмир сүретуғин өлмейтуғин дәстүрлерин хәр қабасы өздерине төп усында жырлаған. Бул арқаулы олар оригинал шығарма дәретин деп сөйлаў керек. Деген менен Ислам шайыр ҳәм Фазыл шайырлардың бул шығармалары Бердақ поэзиясының өзбек халық поэзиясындағы ышамалы даўамы скелинді де айқыв. Фазыл шайырдиң шығармасындағы төмендеги қатарлар Бердақтың поэзиясындағы оның өз заманына болған ыразылығын, шексиз ыза отларды жалын атқын қатарларына оғанда үлпәс келеди.

Ҳәмон гортақ индәймәкән бұк бойдан
Хузәрәт тоқ, тилди, балад сәһәйәдә,
Ишкәлизи бәксәдәди, бәксәри бойдан,
Чуларға қурағалғә сүмбабә ишарәдә...

Фазыл Юлдаш улы ҳәм Ислам шайыр Назар уаы халқымыздағы Октябрь революциясына ышәметти дәуиринде, Октябрьден соңғы жыллардағы уақыт тәрүазларына да өз көзлери менен көрген. Уаы ски турмысты да творчестволарында жоқары талант пенен сөйлендирген сөз усталары. Бул халық шайырлары өз милети фольклоры, классикалық әдебияты менен бирге қарақипшақ шайыры Бердақ дәстүрлеринен ылаҳам анд отырын, өз халқының Октябрьге шексиз дүйәр туркениң адамның рухый мәдәтиң жаңа дүйәлары ҳаққинда Уаы аларлық шығармалар дәретин ҳәм жырлады.

Дәсетк тууысқан қарақипшақ халқының өзгешелиги шайыры ҳәм бақенасы Бердақ Гарағбай улының шығармалары өзбек халқының арасында кәлиен тарқалған. Бунда Бердақ емиқты қолына дәуітер алып, ел халықты ардап өз дөнери менен, поэтикалық талантты менен күзге түсип жүрген бақен ҳәм шайырлардың ышәметти адрәқша үлкен әдмийетке ине болды. Бердақтың поэзиясы оның көркем сыматы өзбек фольклорында Фазыл Юлдаш улы. Ислам шайыр Назар уаы ышәметти халық таланттарының творчествосында, олардың жеке оригинал шығармаларында сезилерли дәрежеде өзиниң адрәқша раўажланыўын танытты. Буннан да басқа өзбек бақен ҳәм шайырлары сол дәуірдеги тарихый жағдайға халықтың конкрет турмысына байланысты Бердақ традицияларын өзбек топырағында да раўажландырады.

Өзбек совет әдебиятының тийиврин салыўшы рево-

люциянинг атақли юртинсиз Ҳамза Ҳакимзада Ниязийнинг аты менен совет даурирдинги өзбек-қарақалпақ-адебий ҳам маданий байлиқларининг жана бети ашылди. Ҳамзаниң 1921-24 йиллардағы хизмати Хорезм обиятиндағы синсий-жәмийетлик турмис пенен оғда ақырламис байлиқка ийе. Өзбекстан Компартиясы ҳам ҳүкметининг тапсырмасына муўаны Хорезм Совет Республикасының маданий ағартыў ислерини жәрдем көрсетүү ушын командировкага жиберилген атақли революционер Ҳамза дәслен Ургенч ҳам Хийўа қалаларында, соңынан бул обияттың бир неше аўыл ҳам қалаларында хизмет көрсетти. халық театрларын шөлкестирип, пьесалар жазды. оларды сахнаға қойды, роллерде ойнады, халық талаптыларын театр труппаларына таратты. Ҳамзаниң еки жылдан аслам уақты Қарақалпақстан турмисы менен тығыз байланысқа болып, ол 1922-24 жылларда Хожели қаласында мектеп интернаты басқарып отырған. Ҳамза бул жерде енди ғана Хиўа ханларының ауымлығынан қутылып, жаңа-жаңа еркин турмис кеширип атырған елдин ул-қызларына тәрбия берди, оларға плим билимин алийбесин үйрестүү арқалы үлкен ғамхорлық көрсетти, усы арқалы ол үлкен интернационалисттик ұсынысын толық ҳам минсиз атқарды.

Ҳамза Хожели мектеп интернатына басшылық етп менен бирге қарақалпақ халқы арасынан енди ғана өсип шығып кийтирған жаңа типтеги әдебият үкиллериниң творчествосының раўажланыўына да унамлы тәсир жасады. «Биз қарақалпақлардын енди ғана жазса баслаған жас жазыўшылары, — деп еске түсирди жазыўшы Қ. Ерманов. — қандай етип жазыў кереклигин Ҳамзадан үйрендик». Ҳамзаниң өзп де қарақалпақ халқының бий мазмуны ҳам форманық жақтан түрли рәңберен фольклоры Жиен жыраў, Күнхожа Әжинияз, Бердақ, Өгең сықли миллти классикалық әдебияттың талапты үкиллерп менен де таныс болды. Булардын унамлы тәсирин биз Ҳамзаниң Хорезмнен қайтқаннан кейинги дәреткен «Мейсараның нем комедиясының, холла ийнан, суўны сыяқлы ҳаран аямақларды ашкаралып жиған бир пеше қосықлартан азы-көпли ашық сезе аламыз. Ҳамза баслаған эжайып достурде табылы даўам етиркен. өзбек халқын қарақалпақ халқының пүткил искусствосы менен жақынла-

тырыстырған ҳам буны терен сиңирип алған. өзбек-қарақалпақ әдебий байланыслары процессиде пүткил бир дәурди алған белгилн шайыр, Өзбекстан халық шайыры, Ҳамза атындағы Өзбекстан ССРы, Бердақ атындағы Қарақалпақстан АССРының республикалық сыйлығының лауреаты Миртемирдин хизметлери буны айқын дәлили бола алады.

Бул өзбек ҳам қарақалпақ халықлары фольклоры ҳам әдебиятылары арасындағы өз-ара байланысларды жанана шартыта, заманға сәйкес рәунише сәнмалық мазмуны менен жаңа формаға ийе болғаннан, оның жаңа сыпатлар пайда етип, жоқары басқичларға көтерилгениниң тастыйқайлады.

БЕРДАҚ ТВОРЧЕСТВОСЫ ХАМ МИРТЕМИР

«Өз журтмын мен де бир бақам.»

Миртемир

Турмисытағы ҳәр бир ҳәдийсениң тосынан болмай-туғандығы сыяқлы, көркес өзп ийсиниң творчествосындағы ҳәр бир дәретсениң де пайда болыўының себеплери заплылықтары бар. Усы көзқарастан Миртемир творчествосында туўысқан халықлар темасынан жазылған шығармаларың жаратылыўы, соның менен бирге оғда қарақалпақ темасының туўылыўы ҳам раўажланыўы бул миңтемининдиң проблематикасынан келип шығады.

Миртемир творчествосында қарақалпақ темасының пайда болыўына ҳам өзбек шайырының қарақалпақ турмисы менен қырық жылдан аслам уақты аралығында ақырламис байланысларға себепни болған түргилер нелерден ибарат? Қарақалпақ үлкеси, бул халықтың әдебияты. Бердақ творчествосы менен өз-ара байланыс ҳам катнасықлар өзбек шайырының творчествосында қандай индивидуаль өзлине тан болған сыпатлар ҳам өзгерислер алып келди?

Иң дәслен соны айтыў керек, өзбек шайырының қарақалпақ халқының турмисы, оның күнделикли шайыры үрп-әдетлери менен жақыннан танысыўы ҳам олардан өз творчествосына илхам алыўы, көргенлериниң қосық қатарлары болып төгилиўине мүмкиншилик берген иорсе — бул жаңа дәурдин пәтийжеси деп

көрсөтүү керек. Лениндик партия ҳам Удды Октябрь көп милдетли елимиддеги басқа да үлкөн окшош милдетлер менен бирге бурун Хийўа халыгының ҳәр төрәпиде зулымның истида езилди келген қарықалпақ халқына бахытлы турмыс берди. Қысқа тарихый ўақыт ишинде бул кишкене миллет өз ҳүкметине, раўажланған айыл хожалығы менен санаатына, илим ҳәм мәдениятна ийе болды. Фольклор, өткендеги классикалық әдебияттын халықымалық гуманистлик ҳәм прогрессивлик позицияларын өзине майрап елип алған жана типтеги әдебият ҳәм искусствосы пайда болды. Өзбек шайыры Миртемир Қарақалпақ үлкесине сапар сте отырып (1938) тек ийе откен жаштарға ғана жыл ишинде бул халықтың феодализм ашықтау кутылып социалистлик раўажланыў жылына бағыл қәд ем аңқанының гүбасы болды ҳәм оның таўсылма күш байрақ творчестволық илхам алды.

Шайырта тәсир еткен еккинчи себеп, булар баян бирәўлердиң шырлериндегидей бурын хәркем әдебияты төмен ҳәм кембағал өз мыллий жазыўына ийе емес, искусствосы тек ғана фольклорлық шығармалар бағбат деп саналанып келген халықтың хәўйқактында өзине тәк болған мыллий әдебий традицияларның бар екенлиги, олардың әжайып итқарыўшыларының ҳәм дәретіўшилериниң бар екенлиги болды. Миртемир ийе усы жылларда қарақалпақ классиклери болған Кувшежа Әжинияз, Бердақтың творчестволары ҳәм олардың әмири менен таўсыады. Шайыр айрықша қарақалпақ классик әдебиятында әжайып тәклик Бердақтың творчествосына үлкән дыққат қояды. Зулмат заманында жасап турўына қарамастан ҳақыйқатлық байырың биләтп кетерген шайырдың идеялық-эстетикалық дәрежеси жоқары қосқанары ҳәм ишәўлар өзбек шайырының элине тартады. Бул ҳаққанда Миртемир хейтирек былай деген еди:

«Бердақтың творчествосы менен мен 1938-жыл Қарақалпаққа барғанымда (ол Ҳақытлары Қарақалпастандақ ийитхатда Төрткүл қызысы еди) тапысқ едим. Сол Ҳақытлары атақлы алым ҳәм үлкән творчество ийелери Алан аға Бегимов ҳәм Нәжимов Дәўқараев маған Әжинияз ҳәм Бердақтың шығармаларын әсиресе, «Бозатўа» қосымын айтып берип хайр қалдырды. Кейин мен олардың қосықларының Ҳаж

дусқалары менен тапысқым. Мен Әжинияздан ҳәм Бердақтан аударма ислеп баспада жориялағаным адамда... Бердақ шығармалары менен ушын таўсықат қарықалпақ халқының өткен әсирдеги турмысын анық көриў мүмкин болған бир айна болды. Ҳәр бир қосымы бир бастырыңқы түс сыңын, «хүү» деп шеклендише шығып кетериктәк дәрежедеги өз алына әжайып дүнья! Оның барлық қосықлары аўар турмыстың сәўлеси болып саналады.»

Миртемир Бердақтың творчествосын ийе, усындағына көп көөрерлик ҳәм жоқары билимдилик пенен ийализадап, оны мақтаншысы сөз етеди ҳәм оған жоқары баҳа береді. Бердақтың творчествосына деген хәрмет ҳәм әсир-мұхаббат рухын, өзбек шайыры өзиниң практикалық искерлигинде творчествосында өзиниң ақырына шекем қәстерлеп сақлады ҳәм иске асырды.

Бердақ Миртемирге қарақалпақ темасын сүўреттеўде, бул темада әжайып шығармалар дәреттеўде үлкен устаз болды. Бердақ шығармаларының усы Ҳажықбектеги мәлим болған өзбекше аудармаларының барлығы Миртемирдин қәлемине тийеди. Бердақ ҳәм өзбек шайыры арасындағы байланыс тек тиян аўдарма менен шекленбейди. Бердақ творчествосына ишәў-мұхаббат сезимлери, оның шығармаларына шек болған образлық усыл ҳәм формаларды биз шайырдин таўсықан қарақалпақ халқының турмысынан алып жазылған бир неше шығармаларына анық көремиз. Бердақ творчествосын өзбек шайыры қарақалпақ халқының өткен турмысын сәўлетлендириўиң айны тәдә болып қалинастан Миртемир творчествосында қарақалпақ темасының толық ҳәм анық сәўлесивинде көңил таўсыласына да орнылады.

Қарақалпақ үлкесиниң тәсирлери Әжинияз, Бердақ сындығы атақлы шайыр ҳәм бақсылардың турмысы, творчествосы менен тапысқу Миртемир творчествосында ҳәм өккинши нәре болмады. Бердақтың традициялары өзбек шайырының поэзиясына илхам берди, оригинал творчество ушын беккем тийкар таарлады. Турмыс халық темасында шығармалар жазылды, ийиңиң дослық сыпарында ишәўжесинде жүрекке ұстаған сәўлетлериңиң башыңы керек еди. Бул жүрек хәминиң қәўсеткен биринен сон бир жарыққа шыға бастады.

дослеп «Айсанемин тойында» (1938), соннан «Багсың айтаңлар» (1939) поэмалары, Ғалатларын урыстан соңгы байланыслардың жемислери сыныкта «Әмиу бейлары» (1946), «Ертеги куя» (1947), «Асқа естелгенин» (1948), 50-жыллардың орталарына келип «Қарақалпақ дөптери» деп аталған арнаулы қосықтар цикли (1956—1957) пайда болды.

Бул жерде ең әқмиыстын бир нәрсеге айрықша итибар берип өлиу керек, Миртемирдин қарақалпақ елше бөдиги салары хәм қарақалпақ темасында шығармалар жазыуына шекемти шайырдың творчествосына нәзер аударып өтиуимыз лазым. Миртемир буги шекем өзбей әдебиятында «Шуълалар күйида» (1928), «Зафар» (1929), «Қайнашлар» (1931), «Комуна» хәм «Бонг» (1932), «Пойтахт» (1936) атлы қосықлар топламалары хәм «Намжы» «Суу қызы» «Дилқушо» поэмалары менен халыққа кеңес таныс боған шайыр еди. Ол 1934-35 жыллары бир неше рет Россияда, Уганымыздың пайтахты Москвада, ири-ири саябат орайларында хәм бей жидылық үлкен қурылысларында болып, азамат рухалды дөреткен уалы ислер менен таньсақан хәм Россияда алған тәсирлерин суу халқына уалы Тенис хәм Коммунашлар партиясына болған мураббаты «Пойтахт» китабынан ерши алған бир қатар шығармаларында сүүрелген еди. Көйин ала Намжы хәм Қырым сәдалары нәтижесинде «Суу қызы» (1937) поэмасы дөретилгенин белгиле. Демек қарақалпақ темасындағы шығармалар Миртемир творчествосында туйықшип халықлар темасының кеңейип, уақытабы артып баратырына бир жағдайда жүзеге келди.

Миртемирдин қарақалпақ темасындағы жазған шығармаларын алаңдауы соны көрсетеди, шайырдың 30 жылдардың ақырында жазған шығармаларында оның буннан бургинги творчествосына санаытырғанда басқашырақ хәр турли форма хәм мазмун жанрына хәм сүүрелген усыллары жағынан да илденулер айрықша көзге тасланады. Жаңа белгилер, жоқары идеялық-эстетикалық сапаттар көзге түседи. Және би әқмиытти терең сонда, Миртемир туйықшип халықлар темасында шығармалар дөреткенде тп сол туйықша халықтың өз перзенти сынында тебиерип, толғанып қолем тербегеди. Алып қарадық шайырдин поэзия

сында туйықша халықлар поэзиясына тән болған көркем сүүрелген, тил, образлық элементлери саабмаң шығармадан-шығармага жаңа көркемлик сапатлар менен байып толыгып, жетилгени бара береди. Миртемирдин қарақалпақ темасында жазған бир қосығында мынадай қатарлар бар:

Сағымда тул ворчи тартап ойрыл,
Жыра, жырау ушып аңды саз мохал,
Жансы қыз алабып саған барышлы,
Бердақ аңсап кеткен бир сәдәк гөзәл,
Жыра, жырау ушып алаң—саз мохал!

Бундағы «Бердақ аңсап кеткен бир сәдәк гөзәл» деген қатарды өзбек шайырның қарақалпақ темасындағы жазған бөлек шығармаларында әниграф етип алыуы мүмкин. Бердақ өз шығармаларында қарақалпақ халқымен өткен әсирдеги айыр турмысын сырды дөреткен өмес, бәлки әнубайы аңсағыа тән терең рухий кеширмелер арқалы халық дөртке толы гөзәл хәм шайыршы менен терең сүүрелген қосық қатарлары арқалы сүүрелгені болса, Миртемир бул халықтың Уалы Октябрьден кейинги дәуирдеги бахтылы хәм жарқын турмысын Ожияны, Бердақ сынды классиклерге көрәу исиет етпеген әжайып өмирди жардауды мақсет етип қойды. Бул жоқары мақсетти орындауды Миртемир муалымы сабырлық хәм табиғилық көретти, Бердақ жези алмай кеткен жаңа темаларда жоқары хуўжин шығармалар дөретти. Миртемирдин қарақалпақ темасындағы шығармалары бул халықтың заманалғи турмысқ хәм бахтылы тәлапни үзқидидағы терси поэтикалық жақпаң жуўмақ уаўымаластырауды бәйи есеплэнәди.

Мине, Миртемирдин «Айсанемин тойында» деген шығарнын алып қарейық, Дастан шайырдың қарақалпақ темасында арналып биринши шығармасы. Онда қарақалпақ халқының еки дәуирдеги бастан кеширген турмысындағы типик уақырлар сүүрелгенди. Шығарма кезеңде индикаторлық иепи мийнет еткен хәм сол мийнетиси бахыт таңпаң адығын бригадир Айсанем хәм кәшкөшы жетпке қосылуы тобын сүүрелген менен белленәди. Жаслардың қосылуы тойларындағы керинклерди өткнште Бердақ хәм басқа да сөз шеберлерин өз шығармаларын да сүүрелген берген, (Бердақның

«Тойда», «Екен» шығармаларын алайық). Ал Айсәлем хэм Жумалардың жана дәурде кәмәлге келген жаслардың кууанышы, бахытқа ерискен ед-журттың шадлығының көриниси:

Журтымыз ҳақықат бахыт басты,
Арзыды: ел үшін пидә есен хан,
Айсәлемнің тойы-тойы го! едін.
Айсәлемнің жыры-жыры го! едін.
Шалық дүзүз бәлет көкөрдән асар,
Ел-халыққа дүбәләп әуеләп тасар.¹⁸

Шайыр поэмада жаңа заманның көтйикесинде пайда болып жана турмыс материалдық хәм рухый райлажаныуды, жаңаша мазмун хәм форма менен байып атырған қарақалпақ халқына тәл болған милдәй — үрп-әдетлерди реал әуеләтәндиреди. Ол бундан менен ғана шекленип қалмай күн сыйып көрсеңди атырған қарақалпақ төбиятында дыққаттан шетте қалдырмайды, шайыр «алтын түмсир реп алып атырған жийде-зәлликларды», «шыншай оларда» топырақта күн сыйып болып атырған уллы тарийхий бурлаыстарды өзине топ болған үскет шеберлик пенен дүстанға сийдирип жиберген шайыр шығармада коллективлик турмыс — колхоздағы жиийет алауламы үшін бахытқа, молшылыққа ерисүүдң тийкары екенлиги хикүүнда идеяны алып шығу үшін реал социалистлик турмыс фактларина сүйенеди. Соңғы үшін да дүстандағы тилге алынған әәдилар бирәуелери Москваға өден алауға баратырған болса, және бирәуелер хәз тартарлық ақ жайлар салтанатлығы көрсетиледи. Әтишине көпшилик түркий халықлар отауды халық тилде менен айтқан «қара үндерде» жасатындығы мәнли. Дүстандағы «ақ үйлер», «иқ жайлар» деген сөзлер жаңа турмыс деген символдық мәңгетә қолланылады. Колхоздан хәйме миннеглар хәм кууанышы:

Бирәу бәйрема деп жана топ шәер,
Бирәу колхоз берген саз үйге көдер,
Бирәу пул дөстәлер сапан болмастай,
Бирәу дәуриячлар үйкәли адәмстай.¹⁹

Миртемир Айсәлемнің тойына байланысты пүткил Союзның қарақалпақ күнделикди турмысаты орын алып атырған ең әҳмиетли экономикалық хәм рухый өсүшликти көрсету үшін жаңаша, оригинал сүйрәст-

леу усулдарын өзине топ форма хәм мазмун табыў жолында нәсләнди хәм оларды табады. Шайырдың тапсырмалық, өзине тәлиди сойда дөстаң, тек ғана Айсәлемнің тойының сәулеси емес. Шайыр тойды тарийхый образ хәм жаңа сюжет линиясын алып киреди. Бул образ — бақсының образы болып, ол автордың идеялық көркемлик нийетин жүзеге асыруў үшін дүстанның пүткил сюжетлик линиясына оғайда органик формалар билеңбес дәрежеде сийдирип жибергенлиги менен дыққатқа алайық.

Бақсы тойға жиыйалаған нийеткесин мақсаға Уллы Октябрьге иексетип феодал Орта Азия, Хийуа халылығына тилик болған бир жағдайды, Бердақ шайырдың «Ақмақ патша», «Рәушан», «Амангөлдн» сыяқты поэмаларында сүйрәстәл берилген уақыяларға уқсас хәдіселерди терәп сезим менен жирылап береди.

Бақсы жирылаған хәдийсеңди қысқаша мазмун мәнбәди: Әмиў бойындағы семьялардың биринде Гүлбийби атыл қыз дүньяға келиди. Оның сулыўлығы даққанда, Хийуа ханы онан басқа да көп хәялардың бәлиўына қарамастан Гүлбийбини зорлық пенен өз сарайына алдырды. Ийбәли хәм мәрт Гүлбийби ханды өзине қабына жолатпастан, оның бет жүзине қарамаган ханын жарамсызлығы әшкаралап сөзлер айтырып, Гүлбийбини аўысы жазалаттырды, қызды иекгөлднң үстине жалаңаш жағқарып оның үстине мине, усылайыш халықтың бир дәрәстә түнәсы, қанда өз қысыасын диткерип отырады. Айсәлемнің берген бахыты турмыстың қәдирисе жетиўге шақырады.

Улыўма алғанда, бақсы айтп берген дүстанның сюжети Бердақтың «Ақмақ патша» дүстанының сюжетине оғайда уқсас екенлиги көрини түр. Демәк, Айсәлемнің турмыс шылығына сүйенген халда Бердақ дүстанасынан үйренген хәм қарақалпақ тематикадағы бул дәсләп шығармасы арқалы Хорезм ойпатында жасаушы мийеткеслердиң ски дәйирдеги турмыс

тиришлигин бир шығарманың мазмунына сыйғызылса, білген, қарақалпақ халқының турмысы, үрил-әдет-лерін үйренген қалда және шығарма дәретін әдебиеттануымызда бұрыннан көрсетілгеніндей-ақ, 30-жылдардағы өзбек совет поэзиясында коллективістірлігі темасына айрықша үлес болып қосылған бұл дәстүрдің жаратып берді.

Бұл жерде соңы айтып өтіміз керек, 30-жылдардағы өзбек совет поэзиясында Уллы Октябрьге шектеміз дәм революциядан соңғы заманауи турмысты бір шығарманың мазмунына сыйғызып беріуі хәм бул арқалы социализм құрып атырған, тарихый бес жылдықтарды зор табыстар менен өткеріп атырған, социал-жәмийетлик, саясий экономикалық хәм мәдениет таруларында да үлкен тарихый өзгерістерди бастан кешіріп атырған халықтың жаңауна турмысын салыстырыу арқалы көрсетіп беріуге қорекет стиледи. Бундай үлкенілер пәтижесинде өзбек совет әдебиетинде сезілери дәрежеде из қалдырған бір қатар шығармалар, мысалы: Уғынның «Жантөмір», Р. Гулямның «Кокен», Х. Алимжаннның «Зейнеп хәм Аман», Міртемірдин «Айбосемнің тойында», «Бақсының айтқанлары» сыяқлы лиро-эпикалық дастандар, поэмалар пайда болды.

Белгілі әдебиетші З. Осмаковның төмендегі сөзлері биз сөз етінп атырған мәселеге байланысты өғада характерли болып саналанады:

«Әдебиетлардың өз ара байланысы хәм ылайы классикалық дәстүрлерден пайдалануыды ақыбетинде Совет шығысы халықлары творчествосында ұақиялық эстетикалық усылдағы горизонтты рауаждандырыу реал өмирди көркем түрде ұлымаластырыудың және шеکلери ийеліу прозалық хәм поэзиялық жанрларды ұллы пот пенен рауаждандырды. Бұрын пайда болған поэма хәм дастанлар қосық түріндегі романдар традициялық түрде яғнай ески жол ямаса ашық импрессионизм ямаса халық эпикалық дастанлары рухында өз халқындан өткен, хәзирги заман турмысына нәзер тастау арқалы дәретилсе де, бул кубылыс, дүткіл жер жүзін әдебиеті тарихындағы итибарға аларлық кубылыс.²⁹»

Міртемірдин «Айбосемнің тойында» атлы дастаны шайыр талантының жоқары басқындарға көтерілген

дәстүрдің айқын көрсеткіші болды. Бул шығарма өзбек қарақалпақ әдебиі байланыстарының тарихында үлкен Ұақып сыпатында Міртемір творчествосында қарақалпақ темасының кеңейуінде қанат берди соңғы Ұақыптары өзбек шығыры төрешінен дәретилсежәк қос-қос поэтикалық шығармалардың басламасы болып хызмет етті. Нәтижесінде арадан көп Ұақыт өтпей-ақ «Бақсының айтқанлары» поэмасы жүзеге келди.

Міртемірдин «Бақсының айтқанлары» поэмасы да «Айбосемнің тойында» шығармасы сықлы қарақалпақ халқының өткендегі хәм социализм тусындағы Ұақыптарын сүүрестеп береді. Бул шығармада бақсының образы поэмада тийкарғы фигура болып, ол аспрх қарармай Ұазайласып атырған. Поэма ски болтмынен ибарат. Оның дәслепки бөлеминде әбуладтан-әбуладқа сығе шекем жетип келген айбемги бір аңыздың мазмунын баянлайды.

«Искендершамада» айтылғанындай, Искендердин дәурінде халықтың басы рауғалы ұрыс-қағыстан басымайды. Искендер өзіннің қонысыас халқының үстине шайқұыл жасайды. Бул шайқаста басқыншылар жетилди, қыр хәм шексиз далалықтар өликке толады. Искендер шах сауашта аман қалған өз әскерлерин бір жерге жыйып алып, өзлеринің арасынан бір ақыллы дәншіпан тауып келиуді бұйырады. Искендер сол дәншіпан өз жұртына патша қылғақыш. Ал халық болса шаққа төзеп етп, онди өз жұртқа бес болатұғын адам қалмағанлығының, тек таға бір жарым сөлеу, дәрбесымқ едімнан басқалардын қырылып қалғанын айтып, Искендер сол гедейди өзини алдына алып келиуді бұнырады. Бір Ұақытлары орта а ски қолына еки адамнан бес сүйегин көтерген дәрбесымқ гедей кирип келеди. Искендер оннан бүтін монғисни сұрайды. Сонда дәрбе төмендегіне жууан қайтарған:

Дәди жылды көтер едм,
Еңер арзан етер едм,
Бас өрбөкке түсп қолым,
Сенер бердм өлме-өзім,
Қабесым булпақ гедейлік.

Бардым бір өсетпін сөз,
Айбарм бір тирлікте,
Берн тарыпн, бири үстем,
Кабесым булпақ патшымки,
Бул не жумбақ, бул неге сар.

Алдында тұрған жигитнің гедей болса да ақыллы дәнше екендігіне анық исенген Искендер оны сол елде

басы қылмақшы болыпты. Бірақ ол делбе көнбер
Искендердің алдына төрт шарт қояды. Усы талаптар
ды орындаса ғана делбе елге бас болуға үде етеді.

Делге «Сукут-хұмат маран
Тирингін қыбат маран,
Қалсаңыз шек боларсың,
Шағдарға тедді болайын,
Төрт порседен бар тылсын;
Айтсам бәрі—мәңгі өмір,
Болмасын шек қылында бар.
Бәрі—мәңгі құлшылық,
Тірраңағы болмасын тек.
Бәрі мәңгі көпес дүлет,

Шыңың ада шінес дүлет,
Бәрі—шадлық болмасын ға,
Мәңгі жырақ жүрсең матаң,
Төрт тилекті берсе алсан,
Бәрің көккөре көре алсан,
Пармандаша меп етейін
Яқ десесің, меп кетейін.
Шақ Искендер даяран болды,
Мойнык саяны, ойға талды»

Дұрыс, әлбетте, делбесымақтың бұл сөраулары
тек наса Искендер емес, балкі непіс жыллық тарих
та жууап берсе алмағанылығы хаққындағы мінс. У
хақықатлық үлкен көркем шеберлік пенен поэма
бойына спидриллип жиберілген.

«Бақсының айтқандары» поэмаың скинин бәл
минде болса лирик қақарман бақсы гелейдін. Иск
ендерден ала алмаған жууалларына совет халқы Лена
дартысы. Удлы Октябрь революциясының өтпийжесін
де ғана ереспілгенлігі үлкен йош пенен жырланады.

Миртемир поэмада айтылажақ идеяны қуры ша
қы суресіңс ақ декларативтілікке жол қоймаст
ойнауы хәм түсиники, анық хәм конкрет ұсылда же
кере билген, шығармашын бұл төреңи психомли х
бақалы. Корид отырғанымыздай шығармада бақсының
образы жетекші орынды ийелейді. Бұл шайырды
«Айсанемини тойында» достанымда да ұсылай еді. Б
поэмада болса шығармашың еки болымн де бир жер
жәмлелуде хәм белгилн идеяны жеткеріуде бақсы обр
ы орайлық орынды ийелген. Бақсы образының ш
гармаларда қайта-қайта біринши планға шығарыл
тосынан болған ба? Жоқ, әлбетте! Бунда биз Мир
темирдің поэтик ұсылына тийисли белгилердің кем-с
рауажланып барғандылығын, қарақалпақ мллалй поэ
сы, классик әдебияты менен фольклорының тради
ларына творчестволық қатнас жасай билгелитін. Қ
далпақ хәм өзбек поэзиясына тән болған көркемлігі
ең жақсы тажирйбелерин шебер синтезлей алғанын
көреміз. Бақсының образы сөзсіз Миртемир поэ

сында шайыр хәм бақсы Бердақ қозғаған ой сезімлер
дың символлық көрнісін болып есепланады. Кейін ала
дәретілген «Қарақалпақ дәптеринен» орын алған ш
гармаларында да шайыр бұл ұсылды барған сайын же
тилистирпін барады хәм бақсының образы шайырды
идеялық эстетикалық мақсетин жеткеріуде басқа да
көпдеген шығармаларынан орын алады.

Миртемир қарақалпақ фольклорына, халық даналы
ғының көрнісін болған бақсы образына, сондай-ақ ап
саналық хәм ярым апсаналық сюжеттерге де қатнас
жасауы хәм оларды өзінни идеялық эстетикалық мақ
сетин жеткерпн беріуде пайдаланыуға талпынуылары да
әдебиеттары тосынан болған құбылыс емес. Бұл шы
гармалар жазылған уақытта әдебиетімыз енді бир
қанша тажирйбеге ийе болып, күп сайын жаңа дәуір
ге сөйкес рауажланыу жолында еді. Шайыр хәм жа
ңыұшылар жаңа социалистік ұсақалар алдында өсу
хәм өзгерістер жолында албыран қалмады. Реал у
ақыяларды толық хәм терен жеткерпн беріу ұсылдарын
излестірді. Мінс, ұсылдай изленістерде совет таират
керлеріне жазыушы шайырларына, конкрет алғанда,
өзбек шайырларына фольклорға хәм классикалық әде
биетқа тән болған сүуретлеу ұсыллары «жәрдемге» кел
ді.

Миртемир қарақалпақ темасындағы шхкин кпін
жырларды шығармалар менен емес, ксн эпикалық шы
гармалар менен баслап берді. Мүмкін, шайырдың бұл
үлкенді алған тәсірлеринин көлемі де кең хәм Бердақ
сыяқды хәсір ийелери творчестволары тууралы сөз қ
заған ой-сезімлерде сондай дәрежде кең хәм терен
болғанлықтан шайыр оларды кпін жырларда сүурет
леп толық жеткере алмағандықтан ұсылай сткен шы
ғар. Миртемирдің қарақалпақ темасындағы поэмалы
рының мазмуны хәм олардан анализлеулер мынадай
етип жуумақ шығарнуға алын келеді:

Біріншіден, қарақалпақ турмысы Бердақ твор
чествосы менен жақыннан танысуы шайыр творчест
осында үлкен әмийітке ийе болды. Буған шекем бир
неше қосықлар, бир қанша поэмалары менен белгилн
болған Миртемир творчествосында енді форма хәм ма
зун жағынан да жаңаша сипатлар пайда болды. Ша
йырдың творчествосындағы туымқан халықтар тема

сынмз мазмуну, көлемі кеңейді: жаңы мазмун, тымша көм образлар пайда болды. Бул теманың басламалары сыпатында дерстелген «Айсенемнің тойында», «Бақының айтқанлары» поэмаларында шайыр Бердақ традицияларында дауам еттерин ғана қоймастан өзбек совет поэзиясында халықтар достығы және пролетар интернационализмі рухына және тереңлесуіне, оның байлық барыуына сезімдері тасир жасады.

Екіншіден советтік қауықаттық және туытқан халықтарды турмыс социалисттик реализм жазушының ушын тауыналас күш тайрат және илхамның дәрежесекенлиги не жүзінде тастықылды.

Үшіншіден, 30-жыллардағы өзбек совет поэзиясында бар шығармада еки дәуірдин қауықатлығын жемлеп сүүретлеуге, мийнеткеш, халықтың Уллы Октябрьге ишкемли және оның соңғы турмысын бир өзгерге алып келиуге, салыстыруға және сол арқалы жана дәуірдин қауықатлығының уллылығын көрсетууге және оны жоқары бақалауға ҳәрекет етилди. Шайырның шеберлиги сонда ол фольклор және Бердақ поэзиясының дәстүрлерине творчестволық қатнас жасады және сол арқалы новаторлық шығармалар деретти. Миртемирдин поэмалары өзбек және қарақалпақ оқыушыларының диққатына өзине тартты және 30-жыллардағы өзбек қарақалпақ әдебий байланысларының тәрийхында сезімдерли дәрежеде из қалдырды.

Төртиншіден, қарақалпақ тасирлеринен деретилген поэмалардың табысы, туытқан қарақалпақ шайыр-жазыушылары менен бөксем байланыс орнатуы шайыр Миртемирдин бул халықтың классик және совет әдебиятына және де тереңирек үйренууге, творчестволық байланысларды және де бөксемлеуге, туытқан темаларды басқа да шығармалар деретууге және көркөм аударма ислерине илхамландырды. Усының нәтижесинде «Қарақалпақ дәптери» циклиндеги шығармалары «Қырық қыз» және Бердақтың шығармаларының өзбек тилиндеги аудармалары жүзеге келди.

ЖАЗЫЛМАҒАН ҚОСЫМЛАРДЫҢ ДАУАМЫ

Уллы Уатандарлық урыстан кейинги жылдарда Миртемирдин қарақалпақ әдебияты және оның белгилі тайраткерлері менен байланыс жаңада жана басқышқа

дәстурлиди. Шайыр бул дәуірлерде ҳәр жылы бир неше ыртебе Қарақалпақ үлкесине сапар ети, онда жана дәстур арттырды және жана творчестволық режелерге қатып тасып қайтты.

«Миртемир аға қарақалпақ әдебиятының жаңа жаңа қауықат қадирданларының бири еди» — деп еске түсирди. Қарақалпақтын халық жазушысы Бердақ атындағы республикалық сыйлықтын лауреаты Ж. Аймуразов. — Сол 1938-жылдан кейин Миртемир аға бизлер бетке тез-тез келип туратуғын болып қалды. Әлбетте, буның себеблері бар. Әуели биз оған ол бизлерге жүдо унап қалды. Ол халқымызды әдебиятымызда сүйсүтүи еди. Қарбайым асантай күште ғана келип кетпейтуғын еди, дәстүрлеп айлап творчестволық жиһанлысларымызға қатнасар еди, қарақалпақ турмысы менен бирге жасар еди және творчестволық жұмыс менен бәнт болар еди. Бул мийнеткеш, жасларға «Иним» дел оғада терең месир қойған әнлүайы ақ көңирек инсан еди. Раўажларын баратырған әдебиятымыздын ҳәр бир қолемин көрсетилдик, динишанлық менен бақлап барар еди. Ол еди де үйренетуғын еди, үйрететуғын еди, керек қауықатлары жәрдем қолын сазар еди. Биз ол киел менен сол елдин дәрежеде қонымыст кеттик, той мәресклериниздин Миртемирден өткен уақықтарын аз. Ташкентке қонымыз түени қалғанда, жұмыс басталық менен қонымыз тиймей керек алмасар, ол жүдә қана болатуғын еди. Жокке менен, өзине Тертүздеги дәстүрли ушығаруудан-ақ (1938-жылы — Б. Қ.) ҳәр тәрепмеге ол халық унап қалды және оның менен бир өмирге дәс болып қалдық. Миртемирдин сөмбесинде ул була дүньяға келгенде, оған Мырза деп ат қойылғаны буның туўасы»²⁶

Поэтикалық «Қарақалпақ дәптери» деп аталған досықтары дүрқиминде пайда болуы тәрийхы қауықатта шайырдың өзи төмендегисин билдиреди: «Қарақалпақ дәптери», — деп жазыды Миртемир, — сол жазушының және қуты сапардын мийбетери болып дүньяға кеткен және бул қарақалпақ халқына деген туытқанлықтын көринеги болды десем болады»²⁷. Биз бул жерде «Қарақалпақ дәптери»нен киргизилген шығармалары аналызлеуге кириспесен бұрын бул шығармаларды жоқарыдағы еки поэманың азымлы дауамы екенлигин айрықша атап өтуғимиз орынды. Өйткені, әдебиятымызда Миртемирдин бул шығармалары қаққынды

баскараак пикирлер айтыган. Атап айтканда, ба-
бир адебиятшылар Уллы Ғатаңдарды урыска шектеп
шайырдың дореткен «Айсәлемини тойында» «Бақсыны
айтқанлары» поэмалары оның соңғы «Қарақалпақ дө-
птери» шикли менен байланысы изертлемейди. Мыс-
лы, адебиятшы Қ. Азизов шайырдың әдебий портретін
жаза отырып «Қарақалпақ дөптери» дүркіміндегі шы-
ғармалар тек ғана 1936-57 жыллары жазылған дө-
есилдейды»²⁶

Миртемирдің өмірі хэм творчествосы хаққын
пикир айтқан И. Гафуровтың күйиштеринде болса шай-
ырдың қарақалпақ темасында жазған тек ғана «Сө-
рет» поэмасы анализ етилген.²⁷ Миртемирдің қарақ-
пақ темасында жазған шығармалары шайырдың бас
халықтар темасында жазған деретселеринен сапалы
жақтан да, мәситабы жағынан да ажыралып тура-
хэм соның үшін да ол шайырдың уыўма творчест-
лық өсиў-өрлеў жолында үлкең әҳийетли орынды ий-
лейди.

«Қарақалпақ дөптери» дүркіміндегі шығарма-
шайырдың совет халықларынан туўсқан семьясы,
бахытлы турмыс кеширли атырған қарақалпақ сян х
оның мийнет аямдары хаққындағы зор тәсирлерди,
ой-сезимлерди синтез хэм қосық қатарларына төп-
ген көринис болып, ол Миртемир творчествосында
туўсқандық темасын, импрессионизмди илене-
субәдепидирудин бир сылтаў белгиси деп есаландай.
«Миртемирдің «Қарақалпақ дөптери» оның шайыр
сөзатында қийындай доржеде, не ушың қәдилли екен-
дин анық көрсетеди Миртемир туўсқан халықты
өмирин турлы тарихиллики миллий өзине төнәк-
рин, оның өтими тарийхын хэм бүгинги күнин даңқай-
ленеи, оғада ақ дөкпирктен сан жүрекли инсаннын кө-
месен бақталы хэм сезгенлерин қосық қатарлары
ажайып талант ретинде диди. Шайыр пүткил бир
лықтың жанлы жәрқын портретин жаратып берди. По-
эстикалық портретин хәр бир сызығын хәр бир бе-
гисин оғада шайыр тобияталық оғада творчестволы
турде үлкең халықшылық пенен иғышилды. «Қара-
қалпақ дөптери» өзбек әдебиятының ажайып бетле-
нің бири болып есаландайды»²⁸

«Қарақалпақ дөптери» не киргизилген басы бир
шиллек шығармаларды биз шайырдың Уллы Ғатаңды

дық урыстан соңғы творчестволық лабораториясында
устырастырмақ. Мысалди, Қарақалпақстанға хэм Хо-
рғезге дослық сапар стий нәтийжесинде (1946) «Әйи-
бойлары» атлы бир қатар қосықлар жазылды хэм олар
баспада жарияланды.²⁹ Миртемир бир темада деретил-
ген еки қосығы арқасы асау дәрй болып есаланған
Әйиў бойындағы талай-талай дөптерлерден берли жан
қоныс болып киятырған өзбек хэм қарақалпақлардин
бан тобийи көринислерин олардың туўсқандығын
көрсетилди. Шайыр 1946-47 жылларда Қурбанбай жы-
ғы Тажибоситан жазып алынған «Қырақ қы» доставин
өзбек тилине аударыў мақсесинде (ол Уйғы менен бир-
ликте) бул үлкең және бир рет сапар исегди. Солей
етип «Ертеңги күн» (1947), «Илимпаз», «Әскер естели-
нис» (1948) сыяқлы шығармалар доретеди»³⁰ хэм
баспа сөз бетлеринде қарақалпақ классик әдебиятына
ири аманатғай әдебиятынан көплеген үлгерли жө-
нитилди»³¹

Солей етип Миртемирдің қарақалпақ үлкең менен
заяи байланыс, жақшылығы жылдан-жылға бекем-
деп бир береди хэм усы арқалы енди жазылажақ
«Қарақалпақ дөптери» циклинде тийкар тарилды. Соң-
ғы үлгерли «Бердақ жазы алмай кеткен сырлы тө-
нәлерди» жазыў мақсесин менен «Қарақалпақ дөптери»
қосықтары хэм поэмалар цикли дүньяға келеди.³² Ол
өз бақат өсилей-ақ қарақалпақ тилине аударылды. (Х.
Бөтов тарешинен)³³ хэм китан оқыўшылардың қызғиш
үйиўлигинге миясар болды. Бул аударма соңғы
1980) жыл бағалаан тилдине және де қайта исләнип
қарақалпақ әдебий байланысларының тарийхына және
ир ажайып бет келип қосылды.

«Қарақалпақ дөптери»—Миртемир лирикасының ең
өлкең терең мәниси кең форма хэм мазмун жарған
өлкең бөрән, идеялық-эстетикалық жақтан оғада психи-
калықпен жүрек тербенислерини айрықша бир жай-
қал-жаснан туратуғын гүл достесине усады. Шайыр
өз «Ертеңги күн» деп атылған қосығынан алынған тө-
нәлиги қатарларға дыққат аударылық. Бунда шайыр-
дың ушқ циклинне себеп болған тийкарлар илхам бағыш
көринислер анық сезилип турғандай болады:

дин шығармаларында «Бердақ сөзі менен айтсам» деген қосық қатарларының тез-тез ұшырасып тұруы да шайырдың Бердақ поэзиясына деген мұхир-мұхаббатының ғана көрінісі болып қалмастан, өзбек шайырының қарақалпақ классигінен түрлі сұуретлеу ұсылларын үйренгенлігінің хем новаторлық пенен қатнас жасағандығын тастыйықлап бере алады.

Миртемирдин қарақалпақ темасында жазылған көпшілік қосықтарының, мынсы ұсыны көрінуінің мүмкін. Бердақтың жарқын образы өзбек шайырының бұл дүниеге кірген шығармаларында біресе, халқының өмісінің жырлап беріуінің бақысы біресе елдің кексе жасы үлкені сыпаттында көрініп, қайта-қайта бизің көз алдымызға келіп отырады. Миртемирдин ишкірінше, қарақалпақ аўыр өтімішін Бердақ айтып беріп атырғанда хем оның өзін Уллы Октябрьден соңғы халқының ыңылай өзгерген көрінісіне қайып қалай тұрғандай болып көрінеді.

Миртемирдин «Көл бойында» қосығы да басқа да бір қатар қосықтары менен бірге екі белікпен тұрады—Нөкістің әсіраптары қалемге тартылады. Қыр өтірінін шөкістіннің құмарлықтар қоршап алған қаланың бір қапталында айдын көл бар. Көлде «қайықлар ойыны» оның ғызра айланасында «сықақ куйыны» дауым етеді. Мийман болған қонақ жас шайыр жигітлерік қахарманымызды табиғат көріністері және тө өзіне тастады. Қосықтың мыне усы көл бойында ұшырасқан «қозы қалпақты, бабам сыяқты» кексе адам хем лирик қахарман арасындағы өз ара гүррідің шебер сұуретлейді. Мийман бұл үлкінің қайсар, ынша төн, ажайып табиғаты хәққында, сонның менен бірге көз алдына толқыналып атырған көл сулыбұғыны хәққында гүррін етеді. Соннан кексе қарияның гүррін тарих бетлеріне қарай шеберлік пенен бұрын жиберіледі. Фарғаның әңгімесінен өл өтіміште соңша дәрежеде азапты ақырет шеккен болса хәзргі дәуірде соншалық дәрежеде заманға миннетдар екенлігі барқ урып тұрады:

Мен өмірімде төрт хан
Талай бай көрдім,
Елде тек жарық жан көрдім,
Азапты көрдім;

Ашмағалы маңдай сорым,
Шөл гезділі сақ,
Кімге жетсін адам менен,
Қолымда тақ...

Бой маалары сұрыу-сұрыу,
Дербам көрмес нан,
Көрсен күнім аударлуу,
Мен сорды шылап,

Көл бойында тап сол күзлер
Яшыма түсті,
Ахыу арлы, муалы күзлер,
Ядыма түсті.

Қарақалпақ халқының басынан кешірген өтіміштегі бұндай ұақыяларды Бердақ шығармаларында үлкен шеберлік пенен сұуретлеп берген хем жоқарыдағы қосық қатарлары феодализм дәуірі ушын типік болған Бердақ сұуретлесендей түрміне хәққықатлығын еске түсіреді. Демократ шайыр Бердақ поэзиясында реалистік қаншалық дәрежеде терең болса Миртемирдин бұл қосықтардағы фарғаның әңгімесі де сол дәрежеде исеңімді хем ол өзінің реалистік сәулеленуінің тапқан. Миртемир шығармада қарақалпақ халқының өткен дәуірін, тарихий өскерткіштерін ғана көрсетіп қоймастан қосыққа заманауи рух, азат хем бахытты дәуірдің келбетін алып кіреді. Қосықтың жуағмында тұрғанлық сезімін образлаушы характерде болып, ол пайыздың жүргендігі ой-кірілердің толық аңлыға мүмкіншілік береді. Онда мийман шайыр жағат, лирик қахарман кексе қарияға қарап былай дейді:

Дешім мен де, өз ұйм ғой,
Мийман өмістен,
Өз дүгіт ғой, өз тойым ғой,
Сабды келмесінен,
Ел де ортақ жер де ортақ,
Төбем де ортақ,
Вақит ортақ, кебал ортақ,
Көп-қауыр ортақ,

Мүшкі те ортақ, мал да ортақ,
Дорая да ортақ,
Суд да ортақ, бары да ортақ,
Сапара да ортақ,
Мен де саған бір пересіткен,
Әй, мен, азат Шара!
Сол қандай мен бәткен,
Баяғы зағымға ғарқ.

Жоқары мұхир мұхаббат оғанда неқ адамгершіліктің рухы менен сұуғарылған жоқарыдағы қосық қатарлары тек ғана лирик қахарманың жүргенінен тийісілі емес ел ол шайыр хем гражданын Миртемирдин жүргенінен бұрқасындап қайып шыққандай болып көрінеді. Қарақалпақ халқының оның мийсет адамларына деген иексіз құрмет, мұхир-мұхаббат, туымсаңшық ой-сезімдері шайырдың «Қарақалпақ дәптері» дүркініне қарыздиген хем бір шығармада символік қызмет еткендей бір идеялық поэзияның бойлап созылып жатқанды.

Қарақалпақ халқы өзінің табиғаты бойынша оғанда қызың қызылге жаны күштар халық. Бұл белгілер шайыр хем басқа Бердақ творчествосына да өз тәсірін

тийгизген. Оның «Тойда», «Болған емес», «Палақпан», «Шығырым», «Өгізім» сыяқлы сатира-юморлық шығармаларында оғада абыр турмыс тиришілігі баянлана да оқыушыны еріксіз күлдіруінің моменттері бар. Бұл белгілер Миртемирдің қарақалпақ темасындағы «Хәдийсе», «Женгежан», «Кегейліден келген қыз» қосықтарында да анық көзге тасланады. Мысалы, «Женгежан» деп аталған қосықты алып қарайық. Шайырдың дүркінен орын алған «Барқұт», «Хәдийсе», «Қара шаш» деп аталған юморлық шығармалары сыяқлы «Женгежан» қосығы да өзінің қунақылығы, тапқырлығы, хәзілкершілігі менен айрықша дыққатты өзіне тартады.

— Женгежан!—дедім,
— Қайым-ау!— деді.
— Бери келші—дедім.
— Айнама-ау!— деді.

Женгей қунақ еді, өзеі шоқ еді,
Кеуіінде хеш қандай тірлігі жоқ еді,
Жасыл азда түсіп жайлады бахит,
Хәзілге қалайы еді бұл ұяқат.
Көз тігіп, ақ шегіп,—Женгежан!—дедім.
Бери көл, садаға, сөзді жөң,—дедім.
—Көпешің, нигемесің, қайым-ау!—деді.
Бен кем біледей айыма! деді.²⁷

Бұл қосықты еріксіз мыйық тартуымыз. жеңіл күлкесіз оқығұ яки болмасын тыңлау хеш қандай мүмкін емес. Қосықтағы сыр өзіне тартушы белгі сондай лирик қақарман хәм жеңге арасындағы диалог сондай дәрежеде тәбыйғи хәм шеберлік пенен сүүретленгендіктен қақарманлар арасындағы оңбұайылық хәм адамгершілік китап оқыушыларына толық жетіп барады хәм олардың ой-өзімілерін қытықлайды. оларда эмоция оялады.

Сонын менен бірге, лирик қақармандағы бйғары хәзілкершілік хәм жеңгедегі қирақалпақ хәл-қызларға тән болған тиник белгілер: әңбұайылық хәм әдеп хұрмет, ийбөлік хәм шың оғандарлық, миймаңдослық хәм хәзіл тапқырлық пенен «жууап урмұ» сыяқлы белгілер толық ашып берілсе.

Қарақалпақ темасында шығармалар дәретіуде тынысыз өлденуілер Бердақ тридиптиясы хәм Миртемир творчествосына байланысты жаңа новаторлық шығармалардың көбейіп хәм олардың жетілісіні бары.

на унамлы тасвр етті. Бұл белгіні биз Миртемирдің «Қариқалпақ дәптеріне» киргизілгені сүүрет» поэмадан көрүүмізге болады. Миртемирдің бұл шығарма өзібіяйттанушықмаздан өз ұақтында ылайықлы бахасын алды. Көпшілікке бұрыннан белгілі болғанандай бұл қосық испен жазылған повесть былайынша баслады:

Алғач да, тағар да емес,
Әрқашы бір жас шайыр едім,
Зұқармай гөздел болсаң сен,
Мез шыққанша шын Тағир едім.²⁸

Қосық менен жазылған бұл повесть адамгершілік сүйіп мұхаббат бөккен кезімі хәм сабыр-тақаталық сыяқлы нисан рухлы дұнысының ең заманагөй темаларына арналып жазылған. Повестьте тийкарты орында бес қақарманның—Ташлапның шикі кешірмелері ийелдейді. Лирик қақарман—Ташлапның қоғамда сүүрет сүүрсе—бұл лирик қақарманың жүрегін ызарған салып атарған бір досы сұпатында да, оның оқыушылар менен еркін сырласуы, гүррлесеуінің себебі сұпатында да шығармада орында иелетілген.

Бір қашық көтер сүүрсе,
Сүүрет, сүүрет, сен неге ташлап
Төзірмен, сүүрмен, хатқа,
Дәрман елші сәбіхта, өң қаш

Демек шығармадағы барлық ұақымалар лирик қақарманың қоғамдағы сүүретке тығыз байланысты. Миртемир усы арқалы оқыушыны тез өзіне тартушыны қысықтыратуын; поэтик жумбақ дәреге алды. Повестьте бұл жумбақтың сырлары Ташлапның тилинен баянланады. Ташлапның кешірмелері оғада абыр хәм өмірдің ең сыяқлы қоспалы. Повестьтің қысқаша сюжети төмендегіше: Айсулуу деп аталған артистка қызға сүйіспенізге басқы кириуіне байланысты бизің өмірімізге басқы кириуіне байланысты бұл сөмьенін бахыты таза өмірине иан түседі. Жаңа шайыр Ташлап өз қатар-қурбылары менен урысқа атланады. Хәмлілер болып қалып Айсулуу өз еркін күтіуге тақат ете алмайды. Ардан төрт жыл өтеді. Көпшілік қатарлы Ташлап да елге аман сау Улаш Жеске пенен қайтып ке-

житит таыс ақсақал менен дөрйә бойында дем алып қыдырып жүрһи. тосаттан олар жийдесарлықтағы жалғыз бир қабирге уырасады. Шайыр бул қабирдин сырын ақсақал жолдасынан айтып бериуді өтинеди. Соған соң ақсақал Оқтябрдин дәслепки жылларында өзи гууа болған муңлы қәдіссин айта басайды. Бул қабирге Василий деп аталған рус алымы жерленген. Ол Оқтябрден соңғы жыллары Хорезм ҳам Қарақалпақстанға бириншилерден болып келип, үлкениң тобиятың изертлеушилердин бири болған, кеули ашық Василий ғарынын айтыуы бойынша, тез арада қарақалпақ халқының арасында үлкен абыройға, дүрметке ериседи. Соның уыны да ғары ақсақал рус алымына тән болған жоқары адамгеринлик белгилерин төмендегитише ишип жүрөктен ядқа түсиреди:

Уақы болды мисал сүйрет,
Өлмес бир жалын сәй.
Жас ғарыға үллет,
Сөзлері алтын еді.
Елдин досты ыдыкер,
Жан ыяме мәр: сәй.

Дос болғанда олар,
Жарыға, құбат еді.
Қолда киши балғасы,
Гүзәр еді ыяме-сәй.
Көрсете—әз ыяме,
Онда ақыл уақы мол.⁴²

Василийдин бул қарақалпақ жерине келген ұақыты елде ала сапыран болып турған, жана турмыстың душпаңдары соңғы рет аяқ басып бас көтерип атырған ғауасатың дәуір еді. Ақсақалдың «Лениннің тап қасынан келген» рус алымы баспаңшылар жазықсыз өлтирди. Бирақ бундай алымның үлке ушың ислеген хызметлерин көлөшек әулад ұмытпайды, үлкен де, киши де онын естелигине келіп бас ийеди».

Буннан көрһинп турһыты «Илимпаз» деп аталған қосымқа совет дүкіметі, туысқан рус халқы, В. И. Ленин ҳам Коммунистлер партиясының қарақалпақ миллетиниң тарихында ойналған роли сониниң дәрежеде терсін ҳам шебер ашып берилген болып, бул идея оқыушыларға декларативизм, құрғақ шауқым-сүренсиз образлы жеткерилген, шығарма құрғақ насиятгөйлниктеп аўлақ. Онда рус халқы әмелге асырып атырған ислер әулақ кокрет ашық дәм түсиникли түрде сүйрөтлеп бериледи. Бул да Миртемирдин көркемлик шеберлигине тийтени.

Миртемирдин және бир «Сажде емес» деп аталған қосымғы да шайырдың қарақалпақ темасында жазған

шығармаларының ишинде айрықша өҳмийетке ийе. Шайыр онда жоқарыдағы «Илимпаз» шығармасындағы белгилерди және де раўажландырады. Бул қосымғынң жазылуына түртки болған себеплер ҳаққында шайырдың өзи былай деп көрсеткен еді: «Автоном республика райтахты—Некис қаласындағы майдаңда уллы көсеминиз В. И. Лениннің үлкен естелиги орнытылған. Ол үийнеткестердиң ызырат орнына айланып кеткен. Қарақалпақстанға бир барғанымда көсеминиң естелиги алдында терен ойланған ҳам әлле бир нәрселерди сыбырлап атырған бир қарақалпаққа көзим түсти. Өзи ұзақ ауыллардың брилен келген болса керек көсеминиң естелигине ұзақ ұақыт тигилер еді. Мендиң икирамыде бул ақсақал ғары соңша жылдан соң тирилин келген Бердақ болып көринди».⁴³

Мине, усы ушырасыудан соң көп ұақыт өтпей-ақ «Сажде емес» атлы шығарма пайда болды. Ол былайына басланады:

Тынбай ғары төмеді... Тилениң астында нас...
Бул көрһин сарай емес, жи Валеркент.
Бул—райтахт, Саулаты да тап райтахтарға уқса,
Үлкен майдаң төрише—үлкен монумент,
Аллеялар аралып, әсте жүрһи келер ғары.
Он қолың көтерип туыры қушыңа,
Улды бир адам түрер. Тынбай кеткен ақыры!
Бундайды көрмеген еді, келип бул жасқа.⁴⁴

Шайыр шығармада қаҳарманның белгилі бир монументтеги кокрет ҳәректелерин қыймыл-қозғалысларын деталма-детал ашық ҳам ашық, оғанда шеберлик пенен сүйрөтлен береди. Бул шығармаға тобиғийлық алын келген. Қараңыз: «Тынбай ғары гезер... Тилениң астында нас...» Келтирилген қатарларда кексе бир адамның әншүайы қарақалпақ ғарысының портрети, сол ұақыттағы жағдайы шеберлик пенен сүйрөтленген емес пе ақыры! Қатарлар, көрһинислер әншүайы, бирақ терсін мавли. Сол ғарының буннан кейинги жағдайың байланысты бир детал тәсирди берилген: ол дәслепки үлке монументке тигилин ҳайран болып қалады, таңырап адамдай болып сезиледи оған естелик, буннан соң ғары бир ирсени селгешеди болып қойының бир сүйрөтти шығарып қарайды. Оны монумент пенен сәлестери баслайды:

Ғарышқа кўндинде боп. Жаўдырар ски кван,
Бирд орызда тоқтап қарар арман,
Ғары ардақ байқады: Бул уыс эвнан!
Бул дуньяшқ хеш өлмес адамларыпан. 18

Сонынан қосықта ғарышқа өткендегі аўыр турмыс, оның сол моменттегі монумент алдындағы ишкі кеширмелери сўўретленеди: жат жерлерде тентирең жасы кишилерден орманларын сенткендерин; бай ишанлардың берген аўыр азабы, бир балықшының қызын сўйип қалыуы, бирақ қалын мил төлей алмай арлыш «жанып» жүргенлери, қырық жастын асқан бул тул қатын менен турмыс қурғанлығы перзент көргенлиги... Сонынан Уллы Октябрьдің шетийжесинде баштылы турмыс кеширгенлиги, қудаласы бир қарақалпақ инсанының басынан кеширген ски дәўир ўақыялар еслетилди:

Малды ташқанлар барып, отынды шаяқас жағып,
Төр тәкшеп рәхет көрер заман—бул заман.
Күн-күшеп байлық артып, мийнет сткелер тоянған,
Нурлы бахит аўзын сўрер заман—бул заман. 19

Буннан сондай поэтик улыўмалыстыруў келип шығады, кексе қарақалпақ ғарышқа улын көсем Ленинни естелиги алдында бас шийў—бул оған сажде етпекти оған сыйшыў; ескиликтең қалдығы емес, болжамол енуўайы инсан жүрегиндеги көксимге деген мекен мұхаббаттың балқып сырғақ шығыўының көринеиси, бетек гана кексе мийнеткештиң емес, ал Ленин идеярышқа бахыттың, бостанының гилтин алаған барлық инсанының жүрегинен орын алған ишкі кеширмелер болысапланады.

Туўысқанлық темаларда шығармалар дәретиў анық емес әлбетте. Ол жазыўшы ҳәм шайыр улын оғандық мийнетти ҳәм қайын сынақ болып санланады. Миртемир мине усындай аўыр сынақлардан сүринбей бислы өткен шайырлардың бири. Шайырдың туўқанлық дослық ҳаққындағы жазылған ҳәр бир шығармасы жоқары эстетикалық талғампазлық пенсия ретилген болып, олар өзиниң оригиналлығы формаларына хазмун жағынан өзгешеллиги, тилиниң тартымлылығы менен дыққатты аўдарды.

Халықлар дослығы ҳәм олардың ажыралмас туў

қалдығының шаршамас, талмас жарығысы Миртемирдің творчествосының бундай белгилери көрип өткениминдей, туўысқан қарақалпақ теңасыны байланыслы дәретиўде шығармаларына да тән. Өзбек шайыры Миртемирдің қарақалпақ әдебияты менен болған байланыслары аналлизиниң социалисттик реализм сўўреткериниң творчестволық имканиятлары оғада кен насштаблы ҳәм көп формалы екенлигин көрсетип берди. Миртемир ҳәм қарақалпақ әдебиятының өз ара байланысы советлик ҳақыйқатлық келтирип шығарған соның нәтийжесинде өз камалына келген қубылыс болып бул байланыс туўысқан халықлар дослығының бекемленуўине, әдебиятлар ҳәм мәданиятлардың тағы да өз ара бийип барыўына үлкен үлес болып қосылады. Миртемирдин бул тараўда ислеген хызметлери дурысында да, басы бир айырым жеке шайыр-жазыўшылардың туўысқан әдебиятлардың өз ара байланысында ҳәм олардың байланы барыўында «көпир» болыўы мүмкиншилиги ҳаққындағы болжаў ҳәм пәкирлердин дурыслығын тастыўықлайды.

Миртемирдин қарақалпақ әдебияты менен болған өз ара байланысы Уллы Октябрьдин соңғы өзбек ҳәм қарақалпақ әдебият байланысларының ең әҳмиетли бөлтериниң бири. Миртемир өзбек совет әдебиятының тийкарын салыўшы Ҳ. Ҳ. Ниязидиң хызметлери арқалы тийик салынған бул ски туўысқан халықлар әдебиятларының арасындағы өз ара байланыс традицияларын зор табыс ислеп жаңа басқишқа, оны ҳәр төрепкеме баийты.

Миртемирдин қарақалпақ әдебияты ҳәм искусство гайраткерлери менен болған қатынасықлары қырық жыл (1939—78) даўам етти. Бул бир адамның өмирине барабар. Мине, усы ўақыт ишинде оның ислеген хызметлерин көзден кеширгениминде, ол ҳәр бир адамның қолынан келе бермейтуғын оғада қымбатлы қалыс мийнетлер болып сапаланады.

«Ол бир өмирге қарақалпақ халқы ҳәм классикалық совет әдебиятан айрықша меҳир менен ўйренеди. Қарақалпақ халқының миллий дәстүрлерин ҳәм көп әсирлик тарихын ўйренеди де дыққаттан шетте қалдырған жоқ. Сонықтан да Миртемирдин өз де бул халықтың өтмин тарихы ҳәм заманағы турмысы, бахытлы өмири ҳаққында, Бордақ сияқты бурын зулымдықтың жәбирисине зар қағып «жаза алмай кеткен

жалынм өзгөсселерди» жазды. Шайырдың бир неше поэмалары ҳам «Қарақалпақ дәптери» дүркининен орун алған шығармалары буын айқын мысалы.

Миртемирдің қарақалпақ әдебиаты үшін ислеген мийнетлеринин бир төрепи—булар «Қырық қыз» эпосы ҳам Бердақ шығармаларының өзбек тилиндеги көркем аудармалары болын есепланады. Қарақалпақ тилин өз ила тилиндей сүйген ҳам үйренген Миртемирдин бул әдебиат пенен болгын қатнасықтары мине, ушы адимлардан басланған. Керкем аударма шайыр ушин қарақалпақ темасында шығармалар дәретпүге жол ашын берген.

Миртемирдин мийнетлеринин және бир төрепи сонда, ол қарақалпақ шайыр-жазыўшылары, искусство гайраткерлерни кең өз ара қатнас традицияларын бекисиледи. Ол кең көкпиреклї туысқандардың қадирине жете алатуын, оларға ҳам устаз ҳам шакирт бола алатуын әжайып киши лейи адам еди. Оның А. Бегимов, Н. Дәуқараев, Ә. Шамуратов, Ж. Аймурзасев, Х. Сейтов, Т. Жумамуратов, Ю. Юсупов, Т. Сейтжанов ҳам тағы басқалар менен болгын татыў-дослығы өзбек ҳам қарақалпақ халықлары арасындағы, ски миллет әдебиатлары арасындағы дослықтын буннан былай да беккемлейўине айрықша үлес болып қосылды.

Миртемир өз мийнетлеринин нағийжесинде өз халқы арасында қандай абырайға ийе болгын болса, қарақалпақ халқы оның шайыр ҳам жазыўшылары, поэзия шайдалары арасында да сондай дәрежеде жоқары абырайға еркти. Өзбек шайырынын қәлеминен шыққан бир неше шығармалар қарақалпақ шайырлары төрепнен аударылып, қайта-қайта баспадан шықты. Өзбекстан халық шайыры Миртемирдин қарақалпақ әдебиаты ушин ислеген мийнетлери халық төрепинен жоқары бақаланды. 1978-жылы Миртемир қарақалпақ темасында дәретпеген «Қарақалпақ дәптери» циклиндеги қосықлар дүркини ушин ҳам Бердақ шығармаларын өзбек тилине зор талант шеберлик пенен аударғаны ушин Бердақ атындағы Қарақалпақстан АССР республикалық сыйлығының лауреаты деген атақты алмуғы иянасар болды. Бул сыйлық шайырдың туысқан әдебиаты алдындағы қалыс бирақ әжайып мийнетине берилген жоқары баға сыпатында өзбек ҳам қарақалпақ

халықларының бузылмас дослығынын айқын туўасы болып қалады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

- 1 Бердақ, Тахтамаш шығармаларының жыйнағы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1977, 33-бет.
- 2 Бердақ, Тахтамаш шығармаларының жыйнағы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1977, 32-бет.
- 3 А. Давалов. Шығармалары, 1-том. ҚКМБ, Нөкис—1959, 161—165 бетлер.
- 4 Ю. Юсупов. 1-том. «Қарақалпақстан» баспасы Нөкис, 80-бет.
- 5 И. Я. Шен. Ислам. Амударья, Ст. в. сб. «Шисатели-истнак» М. илд. «Созревшис», 1976, 312-бет.
- 6 Гулзар. «Фергана лалди күшиқлари»: Т. Ф. Гулом номидиги баяғи адабиет нашриети, 1967.
- 7 Бердақ, Тахтамаш шығармаларының жыйнағы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1977, 75-бет.
- 8 Гулзар, 97-бет.
- 9 Б. Курбанбаев. Бежақ ижоди. Тошкент «ФАН, 1977, 91-бет.
- 10 И. С. Толстова. Қарақалпақ ая предании Хивезискии шеки. В. XIX, начало XX века. Нукус—Ташкент, ККГИЗ, 1964, 9—11 бетлер.
- 11 УэФА, А. С. Пушкин номидиги Тал ва адабиет институти фольклор архиви, Ива. 1169, 11-бет.
- 12 Сонда, Ива. 1167 3-бет.
- 13 Бердақ, Тахтамаш шығармаларының жыйнағы. «Қарақалпақстан» баспасы Нөкис—1977, 43-бет.
- 14 Фольклор архиви, ива. 1169, 2—13-бетлер.
- 15 Сонда ива. 86.
- 16 «Совет Узбекистени» 1978-жыл, 26-февраль.
- 17 Миртемирди Аларлар, 3 томлик, 2-том, Тошкент 1971—
- 18 Г. Гулом номидиги Адабиет ва санга нашриети, 41-бет.
- 19 Миртемирди. Асарлар, 2-том, 409—419 бетлер.
- 20 Сонда, 409-бетлер.
- 21 З. Юсупова. Влияние советской литературы и пробы на образность личности. В кн. Взаимодействие литературы в художественная культура развитого социализма» М., «Наука» 1977, 95-бет.
- 22 Миртемирди. Асарлар, 2 том, 403—404 бетлер.
- 23 Сонда 403-бет.
- 24 Шайыр Ж. Аймурзасев пенен жекке гуррақпеген. 1978-жыл, 1-март. (Автор).
- 25 «Совет Узбекистени» тагистни 1978 йил, 26-февраль.
- 26 К. Ахиязов. Миртемир. Адабий портрет. Тошкент, Ф. Гулом номидиги Адабиет ва санга нашриети, 1969, 82-бет.
- 27 Н. Рабулов. Оларорт куялиси, УЭКП МК нашриети, Тошкент, 1970, 24—25 бетлер.
- 28 Өзбек совет адабиети тарихи. III том, I китоб. Тошкент, «ФАН» нашриети, 1979, 211-бет.

²⁵ «Шарқ юлдузи» журнади, 1946 жыл, 3-саны. (17-бет) 4-саны (15—16 б.). Социал Миртемир, Танланган асарлар, Тошкент, Ҷадавнашр 1947 (62-65 б.) тоғлама киргизилген. Белгил тилдама жоне «Башкык айтқаллары» (72-78) ҳәм «Ойсанаминге туйқанд» (72-78 б.) дөстайлары да бурып жария синады еди.

²⁶ Миртемир, Танланган асарлар, Тошкент, Ҷадавнашр, 1958, 313-322-бет.

²⁷ «Қарақалпақ шоирлари», «Қизил Ўзбекистон» газ. 1948 43-октябр.

²⁸ «Қарақалпақ дәстүри» дүркиминдеги қосақлары дөстелди «Шарқ юлдузи» журналында 1962-жыл 8-санында ҳәм 2-санында басылган еди, Миртемир, Танланган асарлар, Тошкент, УэССР Давлат бадиий адыбий нашриети, 1958 жыл. (287-336 бет) тоғдык басылган.

²⁹ Миртемир, Қарақалпақ дәстүри. Нөкис. ҚҚМБ, 1959—50-ж. Аўдарган Хожабек Сейтов.

³⁰ Миртемир, Танланган асарлар, Тошкент УэССР Давпа. 1958, 322-бет.

³¹ Миртемир, Асарлар, 2-том 21-бет.

³² Сонда, 18-бет.

³³ Миртемир, Асарлар, 2-том, 18-бет.

³⁴ Сонда, 19-бет.

³⁵ Сонда, 24-бет.

³⁶ Сонда, 429-бет.

³⁷ Сонда, 436-бет.

³⁸ Сонда, 436-бет.

³⁹ Сонда, 436—437-бетлер.

⁴⁰ Сонда, 416-бет.

⁴¹ Миртемир, Бердақ асарларини ўзбек тилига таржималаш тақрибасинда, УэИА, А. С. Пушкин атындағы Тил ҳәм әдебиет институтында өткерилген илимий семинардағы докладтан, Тошкент, 1977 жыл, 25-ноябрь.

⁴² Миртемир, Асарлар, 2-том, 34-бет.

⁴³ Сонда, 34 35 бетлер.

⁴⁴ Сонда, 36-бет.

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ ӨЗБЕК ТИЛИНДЕ.

Бердақ поэзиясы Уллы Октябрь социалистик революциясынан бурын ҳәм революциядан кейинги дөстелдики жылларда Хорезм, Бухара, Самарқанд эфирларинида сондай-иқ Ферғана ойиватларында да белгил дөрежеде тарқалган еди. Бирақ, ол тар масивтабта, тийжаринан халық шайырларына, бағсы-жыраўларына ғана мөлим еди. Бердақтын уатаны,—Қарақалпақстанда 1932—1940-жылларда шайырдың әдебий мийрасын синаўы, оны бастадан шығаруўи нем дәўам етти. Бунық жуўмағы ретинде 1940—1941-жылларда Бердақтын шығармалариниқ дөстелдики углилер, сокин ала шығармалариниқ тоғдамы жарыққа шықты. Мине, усы жумыс-ардан кейин ғана Бердақты басқа тиллерге аўдаруўи, сониқ ишинде өзбек тилине аўдаруўға өзбек халқын қарақалпақ халқыниқ улды шайырын менен кенден тағиштыруўға имканият туўды. Айтайық, Бердақтын бастадан шықты. Соғы жинирма жыл ишинде шайырдың шығармалары үн мәртебе өзбек тилинде тоғдам түрлинде басылды. Кел ғана қосықлары өзбек тилинде шыққан автодогиаларти кирди. Республика баспа-ринида Бердақ шығармалары бирдене мәртебе рус тилинде да жарық көрди. Бердақ шығармаларыниқ көп миқтылық рускида өзбек китап оқыўшыларына жетип баруўи өзбек ҳәм қарақалпақ халықларыниқ әдебий-мәдениий бирге ислесиўиниқ жарқын мысалы болып саналанады.

Бердақ шығармалары 50—60 жылдарға келин өзбек ҳәм рус тиллеринен тийжарық илимиздеги көп ғана ха-

дықтардың тілдеріне аударыла бастады. Солай етіп, Улаш Октябрь революциясынан бұрын өзінің жеке топамын баста сөзге шығара алмаған, бірақ өмір бойы мийеткеш халықтың мұнәрия- арзыу-армалары жырлан өткен улаш шайырдық шығармалары тек бизің заманымызда ғана өзінің хақықый бақалауың тапты.

Хақықайтында да, Ленин партиясы, совет жәмийеттерди социалдық мазлунға ийе, оригинал поэзия дөреткен Бердаққа монғолик өмір берди хәм ол көп милдетли жәмийетимиздин мәдәсий тәзйиссенен өз орнын алды.

Бердақтың шығармаларының өзбек тилине аударылауы Өзбекстан халық шайры Миртемирдин аты менен онын улашма творчестволық хызмети менен тығыз байланысды.²

Миртемирдин оригинал көркем творчествоны аудармашылық өнери менен бирге алып барған аударма өсиінде өз творчествосының тыйкары биғарларынның бири ретинде қараған сөз устаси. «Достымы Миртемирдин көркем аударма бойынша үлкен ырайаты ширди умы тидылайды,—деп жазды белгилі жазыушы. Социалистлик Мийбет Қаҳарманы, ӨзССР И.келер академиясының хақықый ағасы Камил Яшил,—Төмер Рустисла, Пушкин, Лермонгов, Некрасов, Гейне, Тагор, Бердақ, Назым Хикмет хәм дүнианың басқа да көркем сөз усталарының творчествосынан үлгилер қығын ағысы «Манас»тың қарақалпақ эпосы «Қарқ қызды аудармаларының өзи бир дүнья. Миртемирдин бұл өсиини хәм халық мийнетинен үлги алса арлайды»³.

Шығарында да, шайыр хәм аудармашы Миртемирдин Битис хәм Шығыстың өтминштеги хәм хазирги замандын поэзиясының үлгилерин өзбек тилинде сөз усталық поэзия сөйлөтүү тек ғана шайырдың жеке творчествосына емес, ал улашма өзбек аудармашылығының сондай-ақ, турли халықлар әдебиятларының өз ара байланыслары мәселесинде де үлкен жетискенлиги биық есепланады. Итибар берди совет дәуири, социалистик реализм әдебиетти қамалға келтирген бир ғана өзбек шайыры өз халқың дүнианың онлаған улаш сөз зергерлерди менен таныс етти. Миртемирдин рус хәм дүнья, СССР халықлары әдебиятларының аудармалары бирме-бир атап шығаруың өзи әдәуир кәлмесин

жумыс. Анығырақ айтқанда Миртемирдин аудармашылық хызметиниң өзи жеке изертлеу объектиси болып, ол бойынша бирқанша жұмыслар ислениў мүмкин. Бұл әлбетте, жақын келешекте иске асығу шубҳасыз.

Жұмысымыздың темасынан хәм өзгешеликлеринен келип шығып, биз бұл бапта Миртемирдин қарақалпақ тилинен өзбек тилине аударуы тәжирийбелери хақындағы биғи бир ой-ниқерлеримизди демократ шайыр Бердақтың творчествосы мисалында бағи етүүге ҳәсет етемыз. Солай етіп, аудармашының жақын, туысқан тилерден көркеси аударма етүү өнери бойынша пиқерлеримизди жуғмақластырауға тырысамыз.

Сонғы жылларда совет әдебиеттануы индиги көп үллетлиқ әдебиятларымыздың өз ара байланысы хәм тәсири мәселелери дүққат орайында тур. Соның менен бирге, әдебиятлардың өз ара раўажланыуы процесинде үлкен орын ийелейтуғын көркем аударма мәселесинде, оның теориялық-фронттикалық проблемаларына дүққат бир қанша күрешди. Бұл теманың емес әлбетте. Буның өзи жәмийетимиздин коммунистлик келешекке қарай илгерилеуи, Союзимыздың көп үллетлиқ халықлар арасындағы өз ара туысқалық байланыслары хәм бирлигиниң раўажланыу және бекемденлиң баруы факторларынан келип шығып отыр. Соның ушын да тек ғана келиғи он-ол бес жылдың ичинде өзбек тилинен рус тилине, ики рус тилинен өзбек тилине, басқа туысқан халықлар хәм иет тиллерден өзбек тилине аударуың оқимийлиги проблемаларына арналған бир қатар изертлеулер пайда болды. Бирақ, мына нәрсени де атап өтүү срылы. Өз ара жақын тилдерден аударма мәселеси алғары мағалалар менен ретленисилерди есаңқа алмағанда, аз үйренилген проблемалардың бири болып есепланады. Егерде, көп санлы әдебиет баспалары жыл сайын туғысқан қазақ, түрхмен, өзәрбайжан, қырғыз, қарақалпақ татар, башқұрт хәм басқа да тил, этник хәм территория бойынша жақын халықлардың әдебиетлеринан аудармаларды киши оқығышларға усынын тұрса, әлбетте, аударманың сапасы жонинде жиң күйдисемлик мүмкин емес. Усы есалтан өз ара жақын өзбек хәм қарақалпақ тилдериниң бир-бирине көркем аударуы мәселеси елге көркем изертленбеген тараў болып келешек.

Дурыс, тейлара әлебиятшылардың хәтсетке аударма-

шылардын пикиринше, жақын тиллерден аударуы әңгір-аңғай, жеңіл нәрсе, соның үшін ол арнаулы ізертлеу объектисі бола алмайтуғын ие. Усы пикирден келіп шықса керек, айырым ізертлеушілер «жақын» тиллер деп аударыудың ие машақаты бар, тек ғана оригиналдағы сөздер менен тәп айналыстарының сол тилдегі эквивалентін тапса болғаны деп натуруы жууғаққи келеди. Жақын тиллерден аударма мәселесі менен шұғылланып жүрген ізертлеушілер бундай натуруы пикирге келіуі мүмкін емес. Мысалы, тууысқан қазақ, түркмен, қырғыз, қарақалпақ хәм басқи халықлар әдебиеттарынап өзбек тилине шебер аударылған шығармалар жоқарыдағы тийкарсыз көз қарастарды биқир етеди.

Әдебиетші И. Г. Неупокосва мынадай деп тасты-йықлайды: «Тил жақынлығы әдебиеттардың бир-бирине тасирленуі себеплеринин бири болып ғана қалмай, алардың бир-бири менен байланысында рауаждандырады».

Тил жақынлығы тейде аудармашы ұзынбайсын жекиллестиреді, түп нұсқадағы образ хәм стиль структурасына жақын түсник пенен қатнас жасауға мүмкиншилік береді. Бирақ соның менен бир қатарда тил жақынлығы аударма процесинде керсинше бир қатар қыйыншылықтарды келтирип шығарды»¹.

Бұл пикирлердин дұрысылығы Бердақ шығармаларның өзбекше аудармасын оқыманда еле де айғын-рақ сеземін. Қосымша ретинде әдебиетшілер Ғ. Саламов пенен Т. Бабасевлардың айтқанларын да келтирип өтуі, менинше орынсыз болмас деймен: «Түркий тиллерден өз ара аударму мәселесини нуқта үйренуі, оның принциплерин илеп шығыу бир тәжірибени ылымий теориялық жақтан айқинластыруу, методикалық көрсетпелер, түркий тиллердин салыстырма сөзликлерин дүзүйиң алде қашан уақты келди?»

Жері жерине тутас, тил, этник хәм үлгі-әдетлері бир-бирине жақын болған түркий халықлар, соның иинде өзбек хәм қарақалпақ халықлары да күте ерте заманлардан бери өз ара мәдени-әдебий жиқлардан байланысып келмекте. Олар ауызкеп сөйлескенде де бир-бирине дилхамасыз түсинеди. Деген менсе, фонетика, лексикалық хәм грамматикалық айырмашылықлар бери бир сөзиліп турады. Олар өз ара мүнасибст жақтында

дәткені, аударуу процесинде де бираз яркынши жасайды. Бұл айырмашылықлар көркем аудармада еле де үлкен тосқынлаудар пайда етеди. Бундай өңт жақын тилден аударылдығына қарамастан, аудармашыға да әдеуір қыйыншылықлар тууырады. Бұл жағдайда аудармашы хәр еки халықтың көркем әдебий тилин жетик билиуі, көркемлик жақтан тәжірибелен болыуы, қақыйқы твортстводық педәкерлик көрсетуиң тилие, Усы талаптардан қарағанда аудармашы тек бир тилден еккинши тилге аударыуы ғана емес ол—қақыйқат художик. Аудармашы жүректерди жүректерге тутастырауының бир халықты еккинши бир халықтың мәдениетиндеги мәдениетинин рәзинисе менен таныстырауының қалқис хызмет етеуғын қайраткер. Бундай қыйын, бирақ қыйырлы рети орынлап жүрген шебер аудармашылар көп. Солардын бири—шайыр Миртемир.

Миртемир тийкаршына үлкен ски темаға биргетуғын шығармаларды аударды. Буларды биринисинде аяқталы қарақалпақ жырауы Қурбанбай Тәжибасевтан жазып алыған «Қырық қыз» эпосинин төп арымы «Он еккинши қосықтан» «Жиғурмаланың қосыққа» шек» болса» екинчисин си көлемлесі—қарақалпақ халқынын мақтаншы, демократ шайыр Бердақ Ғарғабай ұлының қосық хәм поэмалары болды.

Бердақ хәм Миртемир, өзбек әдебиетинде бұл еккунши образларын бир бирисиз көз алдына келтирүү қыйын. Өзбек шайыры Қарақалпақстанға болған дос-деди сапарының әжиқиде-әқ (1938-жылы) Бердақ творчествосы менен танысқан, оны басап сөз арқалық өз халқына жеткерүүге ұмытпаши, емес Бердақ шығармаларын үлкен сүйишдик менен аудардым»²—деп ишн жсүвалден айтырған анық.

Бердақтың творчествосы өзбек шайыры Миртемир ушып тууысқан қарақалпақ халқының өтмингеси турмысинде анық көрсететуган «айна» хызминде атқарды, қарақалпақ темасында шығармалар дәртсінуге тауысылап илхам берди. Усы жұмыстын иланығы балшырында қарал өткенимиздей-ақ бұл «түркілердин»³ поэтикасы Миртемирдин бир қатар поэмалары, «Қарақалпақ дәптерл» дүркиmine киретугын ожайып қосықтары болып табылады. Соның менен бир қатарда Миртемир дерлик қырық жыл бойына Бердақ шығармаларын өзбек тилине аударуу рухы менен жасалды.

Бул асыра сиктеу яки шайырдын Бердактын поэзиясына хүрметин, мухаббатын бертирин көрсетиу эмес. Шыкырмиздин доллийн ретинде, көпшилликке маани бир аз фактларды тахирарлауға туура келди.

Миртемир 1938-жылы тууусқан карақалпақ үлкесине сапар етеди ҳам Бердактын шығармалары менен жақыннан танысады. Шайырдың озинин тууулық берүүине караганда, ол гейпара шығармаларды баспа беттеринде жерия етеди. Уллы Уатандарлық урыстан кейинги жылларда («Қырық қыз» эпоси аударылғаннан кейин) шайыр және де Бердақ аудармалары боийнша баслап қойған ислерия ақырива жеткерюу ушын тийбай мийнест етеди. Жуумаганда, 1951-жылы ӨзССР Илимлер академиясы баспасы ҳам «Узданнашр» коллективин Бердактын «Тандамалы шығармаларын» Миртемир аудармасында өзбек китап оқушыларына тартыу етеди. Бушнан кейин Бердақ шығармалары «Тандамалы асылар» (1956), «Тандалған шеърлар» (1968), «Сайланма» (1978) деген атларда бирнеше мәртебе өзбек тилинде жарық көрди. Бушнан тысқары ҳәр жылы өзбек тилинде шығып турған карақалпақ поэзиясы антологиялары ҳам топламаларға, Миртемирдин «Тандамалы шығармаларына кирди.

Солай етип, Бердақ шығармаларының бирден бир аудармашысы өзбек халқынан атақлы шайырды Миртемир болып қалды. Демек, өзбек халқы Бердакты көз мөниде ҳам кең планда Миртемир аудармалары арқаны таныды. Бердақ поэзиясының аудармалары болса Миртемир усаған шебер аудармашыны көп миллеттин совет әдебияты тарихына, өзбек-карақалпақ әдебий байанышлары тарихына, аударма өниси тарихына алтын дәришлер менен жазыуға салмақты долли болып хымет етти.

Миртемирдин аудармашылық хызметин, әспресе, шайырдың карақалпақ әдебиятынын көркем аудармалары, шайырдың өз тили менен айтқанда «машақатлы мийнет» эволюциясы, көркемлик шеберлигине тийисли тәриптерин, тилекке қарсы, әдебияттануу интимизме елге шекем күго аз изертленген. Бердақ шығармаларының өзбекше аудармасы туурағы тек гана айырым пунктлерге ийемиз. Биз өзимиздин «Бердактын творчествосы» атлы изертлөимизде жақын тилдерден аударма мәселесинин гейпара теориялық жақларынын ортан

тасладық ҳам Бердактын оригинал шығармалары менен Миртемирдин 1951, 1956, 1968-жыллардағы аудармаларын салыстыруу арқаны аудармашынын жетикслик ҳам кемшилликдорин анықлауға ҳәркет етис едик. Бул бойынша айтқанда лирик ҳам тиласкеримиз аудармашы Миртемир төрөплин орынды деп табылды ҳам мақулланды, соның менен бирге олар Бердактын шығармаларының жана аудармаларында: (1977-жыл) «сапқа алынған еди. Миртемир 1977-жылы яғни Бердактын 150-жыллық юбилейи мүнәсибеси менен, онын жана ҳәм толық аудармасына кирисип, бир қатар үчиллердин республикалық газета ҳам журналларда жарылап үлгерген еди.» Социнал бир жана аудармалар Бердақ шығармаларының «Сайланма» деп аталатуын топламаша киргизилди (1978). Бирақ баймәсғил әжел (1978-жыл январь) ожайиқ шайыр, шебер ҳам ҳарын-тасмас аудармашы, тууусқан халықлар әдебиятынын жақын досты ҳам жанашыны Миртемирге бул ийвдиккин иети ақырива жеткерюуге имканият бермедди. Деген менен, Миртемир ислен үлгерген нәрселеринин өзиде үлги алса араийтуғын жуиислар. Енди биз Бердактын шығармаларынын Миртемир қәлеминен шыққан аудармаларының бир неше баспаларына нәзер салсақ, өзбек шайырынын аудармашылық шеберлигинин гейпара қырлары анық көзге тасланады.

Халқықаттық әдетте салыстырғанда гана анықланады. Бердақ қосықлары менен поэмаларының өзбекшеге аудармалары мына нәрсени көрсетеди. Миртемир Бердактын әдебий мифрасына үлкен хүрмет ҳам мухаббат менен қатнас жасаған, оны төрөк үйрентген, онын иясылық-көркемлик өгенеликлерин жақсы меңгерген ҳам шайырдың мифрасынын бир бөлөгин, дурмысырақ, шайыр поэзиясынын күш-қүдретин анық көрсетип туратуғын қосық ҳам поэмаларын аударған.

Мына нәрсени де атап өткен орынды. Бердактын шығармаларының өзбекше аудармаларынын бир қаншасы оқушыларға бир аз қысқартылған түрише усылыптан. Бирақ, көркем шығарманы қысқартып формада аударыудың айырын артықшалықлары менен бирге сызы; қауинин жақлары да бар. Мысалы, қысқартып аударғанда автордың идеялық-көркемлик ийвлеттеринин жетерли дәрежеде ашылмай қалыуы ҳам шығарманың сюжетлик - композициялық ағешеликтерине

пуқсан келиши мүмкин. Ақыр-аягында белгилі бір халықтың миаллы, психологиялық өзгешеліктерін өзиге сиңіріп алған қандайда бір жақсы шығарманың оригиналдығы бузылады. Бір жақсы жері: Миртемир Бердақтың шығармаларын аударғанда, мәселенің жоқарыда атап отылған нәзік төрелеріне айрықша итибар берген. Ол қысқартуы «резервлеріні» Бердақ шығармаларында ұшырасатуыны айырым тоқираулануы жағдайлары есабынан табады. Мысалы, Бердақтың «Халық ұшы» шығармасын алайық. Ол оригиналда 120 қатарды көбірек. Бул шығарманы лирикалық поэма жанрына жақтарыуға болады деген белгилі әдебиетші, филология ғилмлеріне докторы, профессор А. Хайметовтың пікіріне толық қосылуы мүмкін.¹ Себебі бул шығармада ұлы шайыр Бердақтың өмір хам творчестволық программасы дүниға көз қараслары мақсетлери, арнау-орманлары, ultiға өмір философиясы өзінің сөзлесін тапқан. Шайыр өзінен заманластарын жоқары рухый пазыйлетлерди ийелегуе шақырады. Аударманың оригинал рухын толық сақлап қалған халда өзбекшеге қосықты 120 қатар стип аударды.

Талқылауды ӨзССР Илимлер академиясы хам «Удданнашр» баспалары шығарған (1951 жылғы екі топلامнан баслаймыз. Ал усы бір жылда жарык көрген екі топлам бир-биринен қалай ажырадын турады? Оларға снген шығармалар аударма сатысы бойынша бир-биринен нарық бар ма ямаса уқас па? Бул мәселелерге жуған беріу—көрсетілген аудармаларды оригинал менен пұқта салыстыруы арқалы жеткесіленіктер хам кемшліклерди анықлау, сондай-ақ аударманың творчестволық ізденіулериниң эволюциясына көрсетип беріу деген сөз.

«Удданнашр» шығарған Бердақтың «Тандалмалы шығармалары» филология ғилмлериниң докторы Н. Дайқирғантың «Бердақ—ұлы гуманист шайыр» деген мақаласы менен ашылады. Соңнан Бердақтың заманшасы болған шайыр Өтеп Аминжанбай улының (1826—1902) ұлы шайырдын едімне бағыншап жазған қосығы бериледи. Бул топلامда шайыр Миртемир аударған 37 қосық хам 5 поэмасы орын алған. Ал Бердақтың ӨзССР Илимлер Академиясының баспасы тарапынан жарық көрген топلامында 21 қосық хам тек ғаш

«Ақмақ патша» (қысқартылған халда) дәстаны бериледи. Аталған топلامлардын ексун де Бердақтың «Тандалмалы шығармалары»нан (Некис, 1950-ж.) алынған аударылған.

Бердақтың шығармаларының өзбек тилиндеги идеялды баспалары өзбек хам қарақалпақ халықларының әдебий және мәдени байлыктарының тарихында айрықша орын ийеледи. Себебі, өзбек халқы қарақалпақ халқының ұлы шайыры хам пікір ийесиниң творчествосы менен кеңсен тапысуға хам бахыдауға мүмкиншилк алды.

Бердақтың бир жылда жарық көрген өзбек тилиндеги екі топلامын оригинал менен салыстыруы мыналарды көрсетеди. «Жаз келерме?», «Көрек», «Жақсырақ», «Көрермен», «Билесен бе?», усаған шығармалары текстологиялық жақтан бир болып екі басиңда да бир-биринен нарық қылмайды. Бирақ «Халық ұшы», «Нәзер едім», «Заманда», «Келиң», «Өмірім», «Күнлерім» усаған қосықлары екі топلامның хәр биринде гейпара белгилери менен ажыратып турады. Мысаллар келтирейік:

Бердақтың «Халық ұшы» деп аталатуыын белгилі программалық шығармасы бар. Онда шайыр хам шыншасы Бердақтың өмірлик хам эстетикалық идеяларын берилген. Усы қосықтың оригиналында мынадай қатарлар бар:

Қалмағайм салыңларды жабирне,
Тоқат ете аймайман оған хамирне,
Илсан берей яратқалың көрерне,
Барлық күшам сарф етпейн халық ұшы.²

Усы қосықтың 1951-жылғы аудармаларына нәзер салсақ, онда олардың бир-биринен әдеуір нарық қылатуының хам айырым өзгеріклер менен аударылғанын көреміз:

«Удданнашр»:

Халқ қалмағайм зольиңларның жабирне,
Тоқат етпеймайман ушпн ачират,
Қарша турай ёнуларның қадирне,
Барлық күшам сарф етпейн халқ учун.³

ӨзССР ИА баспасы:

Қолмағайман залымдардың жабрига,
Төдет аялмайман уянг аярига,
Қарши турган яратганинг қахрига,
Хатто отар курбон халк учун.¹⁴

Керини турганиндай бирини қатар ӨзССР Илим-лер академиясиниң баспасында оригиналга сәйкес берилген. Себеби, бул жерде гәптин өзи көпшилик тилинен емес, ал лирикалық қахарманың тилинен, оның «мен» арқалы берилип тур. Оригиналда болса, «халық қалмағай» деген емсес, ал «қалмағайман» формасында берилген. Мысалдын скинин қатары болса оригиналга сәй аударылған. Бирақ үшінши қатар аударманың еки нускасында да оригиналдап аўлақ тур. Бердақ өзиниң шығармаларында жоқары идеялық-эстетикалық көзқарасларды демократиялық талаптарды алға қойған болса да, барыбир ол өңал жасеп турған дәуирдин тарийхый жағдайларын сениқа алмауы мүмкин емес еди. Сонықтан да ол диншилердин айырым жарамас қылықлары ошкаралған менен диннен түпкинлик беуген емес. Соның ушын мысалдың үшінши қатарындағы «Иясал бергей яратқанын қәхәрин» деген гәнке әжепленүүдин қәжети жоқ. Өзбекше аудармалардағы «қарши турай йвузларинг қахрига» яки «қарши турган яратганинг қахрига» дегенлери де оригиналга қайшы келип тур. Келтирилген мысалдын төртинши қатары да оригиналдың шын мағанасын бермейды.

Бердақтың «Заманда» қосығынан алынған төмендеги үлгилерге диққат аударайық:

Оригиналда:

Мен одмеспен сөзди жүрер борқама,
Туўықаны көп адам жаўдан қорқа ма.
Залымлардын қорқадай сен хәм бир шалға.
Шегләўи жол болмаса да заманда. (50 бет).

Аудармалары:

«Удданишр»:

Мен ўимеспен, ўлсам сўзди қолуси,
Гариб халқим мүдом бдга олуси.

Золимлардын сәир орад бўлуиш
Тондлап кейан күндүз келар бир зәмон (82-бет).

ӨзССР ИА баспасы.

Сўзини ўлмас деген тирик қоламап,
Халқим борға еўдан ўчим оламан.

Қўркмай ундак яйраб халқон соймап,
Йшнимоққа бўлмасада бу зәмон. (42-бет).

Керкем аўдармада адекватлик яғниши оригиналдың толық мәнисинде берилиўи үлкен әҳмийетке ийс. Жоғарыдағы келтирилген мысалларда бул талаплардың азда болса мақсетке сәй смселиги билинип турады. Аўдарманың еки нускасында да биринши қатар оригиналга адекват болған ҳалда берилсес, екинши хәм оннан кейинги қатарлар бираз бурмаланғаны хәрияип турады. Өйткени, төртликтин хазмуны менен өзбекше аўдармасы арқалы танысқан оқыўшы «милнексий, Бердақ халсында революционер шайыр болған екен гоў, бил буны билмей жүр екенбис. Ақыри ол «халқым залымлардып қашанда болса бир күн азат болады» себеби түшпен кейин жарық минутлар, әлбетте, келседи» деп исенем билдирип турупты» деген жуўмаққа келиўи турған гәп. Бердақ феодаллық ортада жасағанылықтан революционер дәрежесине көтериле алмады. Бизнише, жоғарыдағы мысал қатарма-қатар аударылғанда да төмендегидей боллаўи керек еди:

Мен ўлмасман, сўзим юрар борқайт,
Қароғи күн одам еўдан қўрқарим?
Золимларан қўркмай сеп хәм бир күнға
Йўлашши йул бўлмаса хәм заманда.

Бердақтың «Өмирим» атлы қосығынан да бир мысал келтирейик. Бул қосық Шығмы шайырлары хәм бақсыларының творчествосыннан биккем орын ийедеген автобиографиялық дәстүр усылында деретилген. Бул шығарма «Уздавнашр» басыл шығирған топламда «Ўмирим хулларим», ӨзССР ИА баспасында «Ўмирим» деп берилген. Қарақалпақшасында мынадай бир қатарлар бер:

Бердимурад ҳқтын қулы,
Саҳрада өскен бубали,

Жазылды бұл дөңгө жылы,
Хөш бим қайғылы өмірім. (23-бет).

Бұл қатарлар төмендегіше аударылған:

«Уздавнашр»:

Бердимурод ҳақниғ қўли,
Саҳрода ўстағ бубўли,
Улар вилани-тўғиз йили,
Армон билан ўган уйрим.

(98-бет).

ӨзССР ИА баспасы.

Бердимурод халқиниғ ўғли,
Саҳрода ўстағ бубўли,
Езилди бу тўғиз йили,
Хўш қил, эй, қайғули уйрим. (98-бет).

Оригиналдың дәлелсіз қатарында шайыр өзін «хәқтың қулы» яғни құданың қулы деп атайды. Бірақ айрықша түсінік беріп отырудың зарурлығы жоқ. Енді «Уздавнашр» шығарған топтамда бұл қатар өлбөкеште дұрыс аударылған, бірақ ӨзССР ИА баспасында ол «халықтың ұлы» етип «дүзетілген». Үшінші қатар болса, шығарманың доңыз жылында жазылғанына хабарлайды. Бұл қатарлы ӨзССР ИА баспасы дұрыс берген. Бірақ, «Уздавнашр» топтамасындағы («улы» йилин тўғиз йили.» дегенди қалайынша түсінбей мүмкин? Ақыры, хөшким, хәттеки шайырлар да өзлерінің өлср жылын алдын ала болжап бил алмайды ғой. Бұл жағынан ӨзССР Илимлер академиясының баспасы оригиналға бірқанша жақын тұрады.

Ұлыға алғанда 1951-жылы басылған Бердақтың екі аударма топламын оригинал менен салыстырғанда ӨзССР Илимлер академиясы баспасы тұл нұсқаға бөраз жақын тұратуғынын көреміз. Бірақ, бұл екі топламын хәр биринде де бiз жоқарыда көрсетіп өткен ниспәдей кемшилликлер хәм нұқсаптар табылады.

Ал усы айтылған кемшилликлердин себеби недә? Аударушының шоберлигиниң жетиспеушлигиниң бе? Дәлелсіз көз қарастан бұл пикирлер мақұл көрине. Бірақ мәселеге диққатлы қатнас жасағанда аудар

лардағы кемшилликлердин бәзи бир объектив жақтары аян болады.

Бердақтың «Таңдамалы шығармаларының» өзбекше баспасы 1951-жылда, яғни шайыр өлімінің 50 жылдығы белгіленіп атырған күндерде асығыслық пенен нисе асырылды. Бұл жыллары Қарақалпақстанда шайыр Бердақ хәм оның әдебий мийрасы туўралы хәр қайлы қарама-қарсы пикирлер хәўжл алған еди. Әдебиетшильдарын бир топары (И. Дәўқараев, И. Сағытов, С. Басин, Қ. Аһмбетов, М. Нурмухамедов хәм басқалар). Бердақтың творчествосының тарийхий-жәмийетлик мазмунын, оның бағдарларын шайырдын дуньяға көз қараларын, оның стилин, идеялық-эстетикалық тийкарларын В. И. Лешиниң мәдени мийрас хәққындағы дағыннанлық көрсетпелерин басымлыққа ала отырып бақалары, екінши бир топары (И. Савицкий хәм басқалар) ұлы шайырдың творчествосын кемситиўши позицияда турды. Үшінши бир әдебиетшильдар орташа позицияны таңлап, Бердақтың әдебий мийрасы хәққындағы таласлы пикирлерди «келтисе» жолы менен шешиўе хәркет етти. Олар шайыр поэзиясындағы айырым идеялық шекленгенликлериндиге байланыслы айырым орыпаларды тектестологиялық жақтан тинкарсыз «редакторлаўға» хәм оның творчествосын «зәмаң талабына» сәйкеслендириўге уркиды. (Мәселен, «Бердимурод хәқтың қулы» дегенди «халықтың ұлы» деп өзгертиў ҳ. т. б.) Бұл жағдай әлбетте, Бердақтың шығармаларын өзбек тилине аударуў процессинде унағасыз тәсир жасалды. Пикиривиздин дәлелди ретинде, Бердақтың 150 жылдық юбилейине арналған илимий сессияда ислеген Миртемирдин докладынан үзинди келтирип өтемиз: «Мен түсиник берип өтпесем болмаўды,—деген еди сонда аудармашы,— Бердақтың шығармалары жыл сайын жөнәлликлар менен толыспақта. Айырым шығармалар онык емеслиги анықланды. Маған жақьнда жиберилген Бердақ шығармаларының¹² нұсқалары әўлетлирине уқсамайды. Буның себеби алдыңғы нұсқалар баспаға таирланғанда геипара жөндәслер шайырдың мийрасына орынылы орғынесыз қолем сиптеп, жөнәсиз редакторлап жиберген болса керек»¹³. Демек аударманың шамалылары күге орынды. Аударманы ушын ең әҳмийетли нәрсә — оригинал. Ол тектестологиялық жақтан пұқта ислеген

болуу тийис. Мине, усы зорур нерсе иленбегени себепи 1951-жылгы аудармаларда жоқарыда биз көрсөтпөт өткен нускалар жүз берген сди.

1956-жылы Бердақтың «Тантамалы шығармаларының» жаңа баспасы өзбек оқыушыларының қолына тийди. Дослепки баспалар менен бул соңгы баспа аралығында бес жыл ишинде автономиялы республикада Бердақты үйреніу жолында талай тосқынықтар баспа өтпиди. Бул мүддет ишинде қарақалық тилинде Бердақтың шығармаларының жаңа, бир қанша көлемли хэм жетиліскен оригинал топламы баспадан шықты.¹² Аудармашы Миртемир усы баспаға тийкарлана отырып, жоқарыда атап өтилген 1956-жылгы аударма топламын жүзеге келтирди.

Өзбек әдебият илми хэм критикасы сол ўақытлардын өзінде-ақ Бердақтың шығармаларының жаңа аудармалары ҳаққында өз пикирлерин билдирип, Миртемирдин аудармашылық мийнетине жоқары баға берген еди.¹³ Ҳақыйқатында да Бердақ шығармаларының 1956-жылгы жаңа баспасына киргизилген үлгилери нуқта сайлап алынып көрнпш турды. Итибарлы жери бурын аударылган шығармалар қайта көрнп шығылып, творчестволық устханадан қайта өткерилген кызге тасланады. Бул топламың және бир унамлы жери сонда, әйелги топламлардан орын алган авторлары анық емес шығармалары («Кезим», «Қаримберди», «Хорезм» ҳ, т. б.) киргизилмеген. Топлама жәми болып Бердақтың 29 қызыгы хэм 3 поэмасынан үшидилер енгирилген. Бул топламды жүзеге келтирүде Миртемир үлкен меҳир хэм муҳаббат пенен мийнет еткен. Мәселен: «Халық ушын» қосымының бир қатары 1951-жылгы баспаларда «Қарши турғай яратқанынғ қаҳрына...» деп аударылғанын көрнп өткен едик. Соңгы баспада болса, усы қатар оригиналдагыдай «Инсоф берғай яратқанынғ қаҳрына...» деп дурис аударылган. Аудармашының мийнетин дурис бақалау ийнетинде биз гейпара мысалларды салыстырып көрмиз. «Жақсырақ» қосымының 1951-жылгы баспасында ӨзССР ФА баспасы мынадай қатарлар бар еди:

«Суй устада яхин юрб кезмекқа,
Бир қайық елги юз солдан яхшироқ». (27-бет).

Өзинен ези белгили, суу үстинде «жүриүге» бол-

майды, ал жүзүң мүмкин ямаса қайық яки басқа курадалар жәрдеми менеп гезиу мүмкин. Аудармашы келинги баспада бул нуқсанды дүзетеди хэм оригиналды хәлискен қайта тиклейди:

«Суй устада яхиниға кезмекқа,
Бир қайық елги юз солдан яхшироқ». (13-бет).

Енди «Керинди» қосымының ски аудармасын салыстырайық:

ӨзССР НА баспасы, 1951-жыл.

Оталар мен айтай қилмангиз айб,
Бу дүбә хэм меша ёлгон кўринди. (52-бет).

Оа бўлда дўбини била нафоси,
Кўнглимдан кетмайди жабру жафоси.

Кимга тўй, тэмшасек, сафоси.
Ғариб ялим лолу ҳайрон кўринди. (53-бет).

Не Мажнунлар, не Фарҳодлар уриғди,
Чоққир отлар ориқандан сўринди. (53-бет).

«Ғадавнаш», 1965-ж

Оталар мен айтай қилмангиз айб
Барчан кўзинга ёлгон кўринди. (37-бет).

Ов бўлда дўбини била нафоси,
Кўнглимдан кетмайди жабру-жафоси.
Ҳақ бўлмаса бандасини нафоси,
Ғариб ялим лолу ҳайрон кўринди. (37-бет).
Моддиабон эмас, Мажнун уриғди,
Чоққир отлар ориқандан сўринди. (37-бет).

Бу дүбә керәкдур ўлғачи банде,
Қолимга қилмаган кўн захарханде. (54-бет)

Бу дүбә керәкдур ўлғачи банде
Азоблар неканан золимдан кулде. (38-бет).

Биз келтирген дослепки мысалдағы қатар оригиналда «Бөршесен көзиме ялган көрнпди» деп келтирсе, келинги мысалда болса, «хақ болмаса бандесиниң панаасы» тәризиңде жазылган. Демек, 1956-жылгы аударма

оригиналдың мәнісін толық жеткереди. Соңғы мысалдар жөннде де усылай айтыға болады.

Бир мөртебе аударылған шығармаға қайта-қайта қол ұрып кеткен кемшилликлерди сивластырып барыу жеңил жұмыс емес. Бул хәммениң қолынан келе бермейди. Тек гана аударма иени үзкен творчество деп қарайтуғын, мийнеткеи аудармашылар усылай иследи алады.

Миле Бердақтың «Балам», деп аталауғын дидактикалық характердеги қосығын алайық. Ол оригиналда 22 куплет. Қосықтың 1951 хәм 1956-жыллардағы аудармалары да усы көлемде. Оның 1956-жылғы аудармасы дерлик қайта исленгенлиги мүмкин болғаннша оригиналға сөйкеслендирилгенлиги дыққатты тартады. Бунда аудармашының ҳадал мийнети ҳәр бир қатарда сезилип турады.

Оригиналда:

Жамап сөзге қулақты түр,
Торға түсип қалма балам, (89-бет).

ӨзССР ФА баспасы, 1951-жыл.

Емон сүзәп қулақты буз,
Сен рафатда қалма балам. (65-бет).

Ұздаяншар, 1956-жыл.

Емон сүзәп қулақни буз,
Түрға түсип қалма, балам. (80-бет).

Бердақ оригиналда өз заманластарын образы түрде «торға түсип» қалмаслыққа, яғнай бай сөздаллардың мақсарлығына ермеуге шақырады. 1951-жылғы баспадағы «Сен рафатда қалма» деген аудармада жоқарыдағы мағанаға жақын келеди, бирақ бердақ образды сүйретлеу жеңиспейди. Буны түсипген Миртемир 1956-жылғы аудармада оны оригиналға сөйкеслендирип қайта ислейди.

Оригиналда:

Мақылныңиан образы тер,
Жақсы-жаманда сылап көр (90-бет).

1951-жылғыда:

Ишла, маңғалайлақ оқын тер,
Меҳлатда баллар ыр...

1956-жылғыда:

Ишла, маңғалайлақ оқын тер,
Яқын яқын сиһаб ыр... (61-бет).

Көривип турғаншандай, оригиналдың екинши қатары мийнет ҳаққында емес. Шайыр бул жерде адамлардың жақсы-жаманын сынап көрип, ошнан сон гана жолдас болыу кереклигин мәслаҳат ештекте. Бирік 1951-жылғы аудармасында бул икири соғласленбей қалған. Ал кейинги аудармаға болса, бул нуққан дүзетилген хәм шайырдың жиселары қарата айтық насияты толық мәнісінде өзбек оқыўшыларына жетип барған.

Төмендеги мысалда да усындай аўхалды көриу мүмкин. 1951-жылғы баспада оригиналдың мәнісін нағуўры берилген. Ол 1956-жылғы баспада қайта тикленген.

Оригиналда:

Қулақты қолға асырма,
Әпайым болма балам, (90-бет).

Аудармалары:

Қулақ, шумлик буға кирме,
Халда сен бул бұбуу болам, (67-бет).

Қулақ, шумлик йаға кирме,
Оқ қулақни бул доға, балам, (61-бет).

Мысаллардан көрингенндей 1956-жылғы аударма оригиналға күге жақын турады. Бунда албетте, аудармашының көп гана хызмети бар. Бул тақдеттеги мысалларды көптеп телтире беріу мүмкин.

Демек, Миртемир соңғы аудармаларында Қарақалпақстан әдебиятшыларының Бердақ шығармалары бойынша алып барған жана тектониялық мийнетлерин бақлап барған хәм оларды санақа алған. Натийжеде аударма сапалы болып шыққан. Соны менен бирге өзбек оқыўшылары Бердақтың поэтикалық шеберлиги стили, идеялық-эстетикалық көзқарастары ҳаққында бирқанша толығыуық хәм дүрменрақ түсипик алыу мүмкиншилигинде исе болған.

Бердақ «Халық ушын» деп аталауғын программалық қосығында өз заманластарын адамға тон жоқары мораллик қисийетлерди ийелееуге шақырады. Қосықтың ҳәр қатарында мийнеткеи халықтың жетим-

жесирлердин тагдирин туралы пикир журтгизгис ша-
ырдын жокары граждандык хауым есигилип турады.
Аудармашы Бердак шыгармасындагы усы граждандык
пайфосты берюге барынша умтылады. Анырам мы-
саллар келтиремиз.

Қарақалпақшасы:

Душманларды бул заманда зор етти,
Сол себепте биздейлерди хор етти.
Ийтталардык бизаларды урк етти,
Ошди зардаплары зомт халық ушын.²⁸

Өзбекше аудармасы:

Душманларды бул заманда зур етдинг
Шул себепте бизди жуда хур етдинг
Эионларшынг барди харомхур етдинг
Угратки еуу: зомт халық ушын.²⁹

Аудармашы қосықтар, биринши қатарына өзгеріс журтгизбейди. Ал екінши қатардағы «биздәрсейди» деген сөз өзбекше «бизлар каби» деген мәніге билдиреди, бірақ, сол мәнісінде аударылғанда қатардың бу-
ын сапы артып шығарманың көркемдігіне есиленди
нуқсан келтирген болар еди. Соныц ушында аудармашы
«бизди жуда...» деп орнылы аударған. Ушынши қатар
оригиналды әншүайым хабар мәлісінде жазылған, бірақ
аудармашы «эионларшынг барди харомхур етдинг»
деген формада аударып, поэтикалық күш береди. Тер-
тинши қатарда «оның зардаплары» деген сөзди бил-
кастан түсірди қалдырады, себеби ол усы қатардың
мазмунын терсәлетпей, керисинше тоқирарлауға азыл
келер еди. Бул шығарма қарақалпақшада да, өзбекше
аудармасында да 11 буынлы бармақ қосық құрылы-
сының тартиби менш дүзилген хәм абаб-азаб уйкас
формасына ибе. Улыұма алғанда, азаб уйкасы Бердак
поэзиясы ушын күте характерли болып, шайыр есики
Шығыс, классик поэзиясында кең тарқалған. өзбек
қарақалпақ халық қосық хәм термелери сыяқлы халықты
эстетикалық қабыллауына хәм дийдише жақын
усылда қәлем тербетеди. Аудармашы да өз сезгигиле
усы стилге сәдық болыуға илажы болғанша, туп нуқ-
қаны өзгерте бермеуге, шығарма архитектоникасын бу-
зып алмауға қорсетет қылады. Сөзизиндиди дәлділігі
ушын бир мысал келтирип өтеміз.

Қарақалпақшасы

Бердимурат, дурьс айт, сөзлеме ятап,
Бул дүния ушық жол, атанган қалтап,
Жақсы жүрер бул заманда ақыл алған,
Жақсылар хызметти, етпес өз ушын.³¹

Өзбекше аудармасы:

Рост айт, Бердимурод, сұлама бироп,
Бу дүйс—узюк бул, атанган қалтап,
Юзур бу заманда фақат ақыл алған,
Яхшилар хызметти қылар халық ушын.³²

Көринип турғанындай, аудармашы мүмкин болғанша оригиналға «қәлем тийгизбөуге» урынады. Себеби туп нуқсадағы, қатарлар өзбекше оқыушысына да белгиди дәрежеде түсінилки. Уйкасларда оригиналдағыдай толық сақланған. Өзгеріс тек үшінши қатардағы «Жақсы жүрер бул заманда ақыл алған» гәпни аудармашы «Юзур бу заманда фақат ақыл алған» деп өзбекшелейди хәм сонық менен оригиналдағы ески «жақсы» ның тек керексизлигі ғана алып қылады.

Бердақтың «Жақсырақ», «Болған емес», «Болмады», «Нәлер едик», шығармалары жәмийетлик ширканың ет жақсы үлгілеринен саналады. Бул қосықтарды Миртәмир айрықша илаҳи және ықладе менш өзбекшелеген. Аудармашы Бердақтың заман теңсизлигине қарсы түреске шақырағатун, кең мазмунлы откир қатарларын өзбек тилинде шеберлик менш жаплатқан. Сонық менен бирге XIX әсирдеги феодаллық сәулет жәбир шеккен Хорезм ойпатындағы мийнеткерлердиң турмыс картиналары өзбек оқыушыларының көз алдында оригиналдағыдай айқын сәусленеди.

Оригиналды:

Қазы урым, гүлим солип,
Турли-турли заман болып,
Ғосил-қасер қайды азып,
Винде шаһнат болмады.³³

(«Болмады»)

Аудармада:

Турли-турман заман булды,
Хазон урәб, гүлим сүлди,
Етим-сәсир күпшам олды,

Аудармада миллий қобуришти бериў административ мәселе. Бердақтың поэзиясында Улыў Октябрь революциясынан бұрынғы қарақалпақ халқының басына түскен қыйыншылықтар, оның жәмийетлик турмысы реал ҳәм көркем түрдә улыўмаластырыў арқалы усталық псих сүүретленген. Аудармашы Миртемир қарақалпақ халқына яқин оған сыбайлас жасайтуғын хорезмди өзбек, түркмен халықларына тең турмыс өзгешелikleriн жақсы түсиниң. түп нускадағы идеялық көркемлик күшин толық берсе алған. Бул Миртемирдин аудармашылық тараўдағы үлкен утысларының бири. «Болып емес» қосымшаны бир неше қатарлы салыстырып көрейик.

Оригиналда:

Бирин халықтың бийлері,
Сиздур жаҳонда үйлері,
Таймстай дүрүң гүлеріңи,
Дүрүн жуўп айтап емес.

Менен бул айтап салмақим,
Сыни өмездур өзлерим,
Дүмлетпаша көзлерим,
Ҳәң үңд жассы болып емес.²⁵

Аудармада:

Бизнинг халықтың бийлери,
Сиздур жаҳонда үйлеріңи,
Дөңг тәзалла күйлеріңи,
Түрүн жазып айтпап емас.

Менен бу айтап чиң сўзим,
Сыни емас, мененг үзөм,
Дүмлетпаша көң күзөм,
Ҳәң иштә бшсы булап емас.²⁶

Шайыр өзи жасап турған орталықтың ҳақыйқый картинасын жасап береді. Феодаллық жәмийетте мұндағы қасығы янығы бийлер, қамелдарлар, мийбеткеш халықтық тилеклеріне «дүрүн жуўп айтпайтуғын ел ағалары шайырдың өткери қолемине илтинад. Бердақ жаман пейлин әнкаралая ұғын турмыстың өзини туўа сыпатында келтиреді. Шайыр емириниң ақырына дейін көзи жассы болмағанып жаза отырып, феодализм жәмийетине тең еки түрли турмыс образын адамлар

турмысының бір-биринен кескин парық қылаштуғанын беймәл түрдә сүүретлейди. Улыўма, Бердақтың поэзиясында еки түрли турмыс, еки түрли тағдырдың дәріктә әрбиында турлы аңқып сүүретленушн характерин көрес. Аудармашы Бердақтың ұсынаы өзгешелетин терен түсиниң, сонлықпен олар аудармаларда толық сакланган.

Бердақтың поэзиясында турақты бир қайдармақ бар. Ол аты аталмасы да өзиниң гражданаық қосибетлери, жоқери мөрәлини өзгешелеткери менен бир ша- тарапта қатынып отырады. Бул дириктәлик қаҳарман шайырдың өзи. Шайыр халықтың басындағы аўырминдетлерди оңан дигертеп өзиниң дөң биледи қалаық тағдырди өз тағдырынен ажыратып қарамайды. Бердақ поэзиясында усы жан күйер дириктәлик қаҳарман қатыныптуғын бир дә қасық жоқ. Шайыр өзі мақиятын дәтал терсетип, сылтаўида мийбеткеш, әлү ақтең мойын жырлағды. Бән менен бий, молла-ийнан аталық пейи хан дөң терч басқа да «жаман-шайырды» қатан қаралайды. Шайырдың қәлемин өткер, төлеткен илтипаға қытесиз тийеди. Өзбенен аўырмаларында Бердақ поэзиясының жоқарыда атып өтилген қосибетлери толығы менен берилген. Бул жөниде айрым мысаллар келтирип өтсек болады.

Қарақалпақшасында:

Бердүмүрәт қойып болмағым дүрө,
Аўды алмағым бир жақсы көрө,
Шәкәстай шә болып аққанды бира,
Нәң табалмас кетте қайып болмағым.

Өйләсәң бул дүңә бийшәк өмен,
Душпан иш халыққа көт жәңгә өмен,
Бәтәң қәсәдир, түлән, халық қәңгә өмен,
Қарығи қалағи қайып болмағым.²⁷

Өзбекшасында:

Бердүмүрәт қойып, бұтмағи өсәй,
Умығида қиғиңиңиң сәттең менен,
Бир парча топ булап сүзәңг Бәхәсә
Қарығи қалағи қайып бу зәмон.

Уғалсаң бу дүңә болып ағи,
Душпан иш халыққа көт жәңгә өмен,
Бәтәң — әзизәң, түлән, халық қәңгә өмен,
Қарығи қалағи қайып бу зәмон.²⁸

Коринип турганындай аудармашы түп нускасын рухна дурдук қаҳарманын кеширмелерин дурис хам орнын жеткереди. Келтирилген мисалларда экилауагатор класс ўакиллеринен ҳеш қорықпастан олардын «қасқыр» «түткин» сыпатында энкаралайтурын шайыр образы көге айқын тасвирлеп турады.

Бердақтың «Салық», «Быйыл», «Хожам», «Сықмар екен» усаған бир қатар қосықларын өзбекшеге аударғанда олардың улўма мазмунына ҳеш нуқсан келтирмеген, гейшара сөз айпалыслары менен сөз бирикпелеринин өзбекше эквивалентлерин күте сөзли тапқан. Минен, шайырдың «Сықмар екен» қосығын алайық. Оның бас қаҳарманы зықын адам. Ол өзинин абырой-атағын көтерүү мақсетинде маба үшін той берип, оған көп адамларды шақырады. Бирақ сықмар бай елдеги өзине зойдилес адамларды ғана сыйлап, қара туқараға кеўил аудармайды. Аудармашы қосықтың улўма мазмунына келип шығып, қара туқара қазақлардың сўбетлегенўне бир ғана деталь қосады. Соллай етип, бул нәрсе Бердақ қатарларына нуқсан келтирместен керисинше оларға қосымша күш береди.

Тўла келген шайын мейман,
Ғашыдан дуб дегенерек,
Ақалы, берек дед айрыр,
Айрыр ыламын зор экен.²⁹

Аудармашы халық тилиндеги «суўға зар», «нанга зар», «айранга зар» усаған сөз бирикпелеринин кереклисин таңлап, оригиналдың желиин бузбай тийисли орында ислетеди. Бундай мисалларды көздеп келтире берүү мүмкин. Ғап сонша, Миртсмирдин аудармалары Бердақтың өзине төп стилин сақлаған қалда, оның ҳәр бир шығармасының индивидуаль өзгешелликтерин жоғалтыған түринде оқыўшыға жеткерип бератуе хызмет қылады.

Бердақтың 1956-жылы басып шықарылған «Таңлаған асарлар» аудармаларында базы бир кемшилликлерди ушарасатуғынын биз ретинде айтқан едик.³⁰ Бу ған қосымша мыналарды айтүү мүмкин, Ұсы аударма толым менен оригиналды салыстырып терс үйрентимизде басқа да бир нуқсанлар коринеди. Айтайық, «Шығырым» қосығынын бир қатары оригиналда «Қызыл атты сәған қосыл қойыппан» болса, аудармада

«Қызыл ат» емес, ал «семия ол» және бир жеринде «суларанг той» түринде берилген (72-бет). «Қарахас» қосығынан алынған төмендеги қатарлар да натууры аударылған.

Оригиналда:

Жегессе тоңди димен,³¹
Не қыларсан алашты.³²

(58-бет)

Аудармада:

Жемесе тўлаң тўлаңды,³³
Не қыларсан уа-рашты.³⁴

(68-бет).

Енди «Жаз келер ме?» қосағынын алынған аудармаға дыққат аударайық.

Оригиналда:

Тўла ашы суў сарлақ дус,
Қосып иши былақ тур муқ.

(56-бет).

Аудармада:

Демги сувд ашық ва туз,
Жўралар иши тўз муқ.

(29-бет).

Оригиналдың дәсленки еки қатары дурис аударылған, бирақ еклин қатардың мәниен пүткиллей өзгериске ушыраған. Шайыр бул жерде «қос» дегенде үй-жи мәнисинде яғни «үйимнин иши муз болып тур» демекин. Аудармада болса бул «дос иши...» мәнисинде алынп, қателликке жол қойылған. Буның себеби мынада. Қарақалпақ тилиндеги «қос» сөзи менен өзбекше «дўст» сөзи бир бирине уйқас. Аудармашы «дўст» емес, ал оның синоним болған «жўралар» сөзид ислетүү арқалы мақсетке жеткекин болған. Бундай кемшиллик уш қосықтың «Қосымнын қамысын турди» қа-

тары аударғанда да кеткен. Бунда «қосыманың сөзи «құшилмины» (қосыманың) болып надурсы аударылған. Сөзлердің жаңылыс аударылуы «Болған емес» қосымасында көрінісиді. Мисалы, оригиналда «шоқиш-сыз күл болған емес» қатары өзбекшеге «Беташини күл булған эмес» деп аударылған (24-бет). Төмендегі мисалдарға назер салыйық.

Оригиналда:

Болмади айтық шийетин,
Аыр қымық жылау үметтин...

(21-бет).

Аудармада:

Бұлмади қылын шийетин,
Хур бұлди қалдым, қымметин...

(23-бет).

Қарақалпақша «үмметин» хәм өзбекше «дүмметин» фонетикалық жақтан бир-бирине жақын, бірақ мәніси хәр қылыс. Шайыр оригиналда «дуқара халық хор болды» демекте, ал өзбекше аудармасындағы «дүмметин» (жақсылық) хор болыу түсиниксин. Демек жақын тиллерден аударғанда, бир-бирине уқас хәм жақын сөлмеге де айрықша итибар беріу лазым екен.

Бердақтың шығармаларының усы сөз етип отырған баспасында тейләр қосымаларға тиисилди тағы да бир нүқсань бар. Бул айрым сөз бөнтлериниң аудармада сәйкес келмеуи. Аудармашы, әлбетте, Бердақ шығармаларың барышша таза хәм аз формасын бузбаған ҳалда жеткеріуге урылады. Деген менси индивидуаль етиде аз да болса азыны тийген жерлери де ушырылады. Мәселен: шайырдың «Керек» қосымын алып қарайық. Ол оригиналда 12, аудармада 10 төртліктең ибарат. Шайыр усы он еки төртликтің хәр биринде өзи ушын дөмен халық ушын зөрүр болған нәрселердиң атын атап өтеди. Мәселен: бирини төртликтин бөнтинде жақты дүния маған керек» десе еккиншинде, «Бауры пүтин бир қызын бир сабыу ушын маған керек» дейди. Х. т. б. (57-58-бетлер). Өзбекше аудармасында болса, шайырдың ұлымға ликири берилген.

бірақ он төртликтің барлығының ақырында да «Ерур дүлб керек менге» деп тамамлайды. (47-48-бетлер). Ал усы бөнт басар дөмен төртликтердиң мазмунына сәй келе бермейди. Төмендеги мисалдарда усы бөнт басар адының үш қатар менси айысып кете алмай турғандығы анық көринип турады.

Тоглар бөнтда ётар қор,
Менге керек вафол ер,
Вағри буғди юзи аюор,
Ерур дүлб керек менге (7)

Туудай сөккөб ўлласа,
Одди-орилин ўлласа,
Қудайда арман қўймаса,
Ерур дүлб керек менге (7)

1968-жылы Бердақтың «Тавланғиң шеърлар» атлы топламы өзбек китап оқушыларына жетип барды. Топлам шайырдың 21 қосығы менеп «Амангелди» поэмасын өз ишине алады. Бул топламды анализлегенде, өзин 1956-жылғы баспаданан әлеуір парық қылатуғының шығармалардың дыққат пенен ираклен элденганы мәлим болады. Бірақ, топламды басан шығарғанда, бир қатар күйлик қосықларды түсин қалғандығы ақыншыл, бул әлбетте, топламды баспадан шығарыушы баспаңа арнаулы хызметкерлериниң де жиберген кемилти деп билсе болады. Бул жерде усы топлам туураны арнаулы шикир билдирип отырмыз.

Хәқийқат сөз усталары өзлири дөреткен шығармаларға үлкен талап пенен қарайтуғыны, оларға толық үметтешпа алмайтуғыны белгиси. Олар имканияти болса бурығы жазған шығармалары да қайта керип шығып, кемшилликтерни жетилестириуге арабейди. Әсебит тарихында бундай мисаллар жүдә көп. Миртемир тал ушынды шайыр хәм аударманы.

1977-жылы қарақалпақ халқының ұлы шайыры, шилди мақтаншы Бердақтың тууланғаны 130 жыл толыуына байланысты Өзбекстан КП Орталық Комитети бул сәвени көп түрде белгілеу ҳаққында арнаулы қарар қабы алды.²⁹ Қарарда Бердақ шығармаларының топламын өзбек тилинде жаңадан басып шығарыу да көрсенген еди. Миртемир бул қарарды туркисқа асырыўды жүрек дәмيري, эзиниң нарызы деп блади хәм Бердақтың шығармаларының аудармасы

үстінде жападан құтып не баспап жибереді. Бұны патшайесі ретінде сол жылы республика баспа созы белдерінде Бердақтың «Болған емес», «Салақ», «Темір балығын бермеді», «Халық ұшын» ұсаған ондаған жаңа аудармалары жарық көрді. Гафур Гулам атындағы әдебиет қоры искусство баспасында Бердақтың жаңа толдаманың аудармасын басып шығаруы иелі жеделденіп бастап жиберілді. Миртемір бұл сатыры Бердақтың шығармаларын алажа болғанынша өз қалында, оригиналға сай қалдыруға, алдыны баспаларды көзке айыны кемшилдіктерді салдытыруға қаресті етті.

Жаңа аудармалардағы бірден көзге таслантуғы өзгешелік сонша ыбарат, олар көлемі жағынан да аударманың сапасы жағынан да оригиналға күнә жақын тұрады. Мысалы ұшын Бердақтың «Болған емес» қосығын алайық. Ол Миртемірдің әуелгі аудармасында 76 қатар еді. Аудармашы оны қайта көріп шығып, сөздерді өзгерістер кіргізді. Нәтижесінде қосық аудармада 140 қатар болып шықты (оригиналда 152 қатар). Әлбетте, гол тек ғана көлемде емес. Бұл қосықтар 1958 жам 1977-жылы аудармаларын салыстырғанда, оның мазмун да көркемдік дәрежесінде көккіл өзгерістер бар екенлігін көрсетеді.

«Болған емес» қосығы оригиналда «Бұл дүние дүние болғалы, патша одан болған емес, Шайырлар қалам алғалы, қатқа дууры салған емес» деген феодализмдік жамбетті айылауы қатарлар менен басланды. Усы төрлік төмендегіше өзбекшестірілген:

«Удданашар», 1958.

Дүніе қаламдан бері,
Подшоқ оған бүткен эмес,
Шайырлар қалам алғала,
Қатқа дүррі салған эмес.²⁴

1977-ж.

Бу күнә дүніе бүткен,
Подшоқ одан бүткен эмес,
Шайырлар қалам алғала,
Қатқа дүррі салған эмес.²⁵

Дәслепкі аударма оригиналға жақын, бірақ сөзіншісі онан да жақшырақ. Биришинде «Қалам алғала» емес, ал «қалам...» болуы тиіс еді. Бәлкім, бұл

басының айыбынан болған шығар. Бірақ, Миртемір жада аудармада бұларға да қатан итибар берген.

Миртемір Бердақ шығармаларын аударғанда әуелгі бір принципті мұдамы сақтауға тырысады. Бұл шығарманың тек мазмунын ғана сақтау емес, ал оның формасын көркемдік өзгешеліктерін кемітпей оқушыларға жеткеріу болды. Бұның ұшын Бердақ поэзиясының өзінде де біраз мүмкіншіліктер бар. Мәселен, оның біраз қосықтары Хорезм апаратында жасауын өзбек халық қосықтарының көркемдік өзгешеліктерінсіз онша жақрақ емес. Бердақтағы ойнақылық, ойнақылық терсалақ өзбек халық қосықларында да ұшырасып отырады. Булардың қорымы аудармашының дайдысына шенілген. Шикривизди дәлийдәу ұшын «Бұлбұл» қосығын алайық. Бұл шығармада өмір да оның мазмуны жаққында философиялық тілкер жүрілген. Онда халық поэзиясының рухы, сондай-ақ Шығыс поэзиясының әсіресе ұллы түркімен классик шайыры Махтұмқұлы менен үйлесімді сөзіншісі туралы-Буларды аудармашы өзген хәм оларды екінші тілде әлгеріштен бере билген.

Қарақалмақшада:

Шедгелге қонған бұлбұлдан,
Шымыққа құрлық сонн болмас,
Ышқакында қырал түлден,
Сайрасы берманн болмас..

Ғақылданн қара ғарға,
Жеңік алып қатар жарға,
Байықылдай байғус бар ғар,
Жарғалаған перн болмас.²⁶

Аудармада:

Чашалға құштан бұлбұлнинг
Чумуққа хәм шонн бұлмас,
Сытқакында қырал түлден,
Сайрасына дарчо-и бұлмас..

Қанықаб түн қара қарға,
Ғағык үзбө құлар жарға,
Байықылдай перн донн жарға,
Байықылдай перн бұлмас.²⁷

Көринип турғанындай. Бердақтағы ырғақ көркем образдылық, тилдин халықшыллығы, халық даналығы өзбекше аудармасында да усталық пенен берилген.

Бердақтың «Тени балығын бермеди» қосығы да үлкен шеберлік пенен аударылған. Шығарма идеялық көркемлік жақтан терең көркемлеу құралдарына бай. Аудармашы ұсы артықмашықтарды беріуге зор ғайрат салған. Мысалы:

Оригиналда:

Мен еним бардым сол минип,
Сол емес, ұлы қал минип,
Әлибим—яғра, дәл болып,
Тениз балығын бермеди.²⁷

Аудармада:

Мен болғандем солға тушиб,
Сол эмес, не қолға тушиб,
«Алиф» едим, «долга» тушиб,
Денгиз балығын бермеди.²⁸

Биринші хәм төртинші қатарлар өзгериссир аударылған. Екинши хәм үшінши қатарлар мазмунға сәйкес келетугы эквиваленттер жәрдемінде жеткерилген. Оригиналда «Сол емес ұлы қал минип» деген қатар бар. Оны сол тұрысында өзбекшеге аударыу қате болған болар еді. Себеби «қалдыда минмекен?» деген орынды сәуал туады. Аудармашы «Сол емес не қолға тушиб» деп сол ойынша қылып, қатарды шырайлапдырып жиберген. Өзбек хәм қарақалпақ тиллерінде «Әлибим ийри болады», «қолдмн дәл болды» дегенге ұсаған тенеулер бар. Бул тенеулерден Бердаққа хәм оның аудармасында күте орынлы пайдаланған. Әсиресе, «солға тушиб», «қолға тушиб», «долға тушиб» ұсаған бір жағынан синоним, екинши жағынан уйқас артықшелериниң келтирилиуі аударманың сапасын азтырған.

«Салық» қосығының жаңа аудармасы да оригиналдағы көлемин толық сақлаған. Ол оригиналда да, аудармада да 60 қатардан ибарат. Ол алдыңғы аудармаларда 48 қатардан ибарат еді. Қосық досленки аудармаларға қарағанда бираз тосырлирек, толығырақ, се

әқмибетлис—оригиналда сай стип аударылғанын аңғарыу онша қыйын емес.

Қарақалпақшада:

Үйиңде бар жетти баллар,
Қазани түскендай жаңлар,
Көзден ағса нилта жаңлар,
Жүде қыйын болды салар.²⁹

Өзбекшеде:

1956-ж.

Үйиңда бор етим баллар,
Тоқоғар нил деп зор илларлар,
Юрса-бағриши тилларлар,
Жүде қыйын булды салар.³⁰

1977-ж.

Дүжабилдик болар бар,
Ишанлап нил деп зор бор,
Қозши қилмас, невоғар,
Жүде қыйын булды салар.³¹

Бір қарағанда, қосықтың биринши қатарынан досленки аудармасы оригиналда жақын сезиледи. Бирақ, аудармашы «Үйиңда бор етим боллар» дегеннен көре «Дүжабирдас болар бор» деп аударғанды мақул көрген. Бунца себеби Миртемир скинши вариантта поэтик сүүретлесе көбирек кеуіл болген. Бул нәрсе хәм оригиналдағы мазмунында берген хәм шығарманың эмоционал қосиетин арттырған. Екинши хәм үшінши қатарларында Бердақ жарлы Ернәзардың үйиңдеги «көзлеринен қанлы жас ағып, жаңлары қазанға түскендей» болып қыйналып турғанын сүүретлейди. Аудармашы болса тап ұсы көниети басқана формада береди. Бул аударманының кеминлиги деп есеплауға болмайды. Керисинше, оригиналдың мазмунына терең түсінгеннен, оның шеберлигиниң жетискенлигинен дерек береди.

Салыстырып анализлеу жолы менен Миртемирдин Бердақтың шығармалары үстінде алып барған аудармашылық хизметтерин қарап өттик. Енди ұсы анализ хәм салыстырыулар қандай нәтижелер беріуі мүмкин? Бизинше, бул мәселени оратаға қойыу хәм оған жууап беретуғын пайыт келди. Сонын менен бір қа-

тарда жақын тиллерден көркем аударма ислсүдін баян бир ичинилері ҳаққында ой-пикирлерди жуумақластырыўдың да рети келген болса керек.

Бириншиден, туўысқан яки жақын тиллерден табысды аўдарыў ушын исленген, жуўмақланған, сан текет болыўы тийис. Бердақтың 40—50-жыллардағы баспа шығармалар оригинал топтамаларында баян бир қосықлардың тектелери «мананга сәй келтириў» деген ақибети нотийжесинде сөзилерин дәрежеде бурманған. Бул дәрежедеги өзгеріс қиын деселсеки өзбекше аўдармаларына да кері тәсір жасады. Тек соңғы жыллардағы Бердақтың шығармалары үстінде алынған баларман үлкен критикалық-лексологиялық жұмыслар, оскі мийрасқа маркетология-лексология қатнас позициясын алын барыман әдеби критикалық жұмыслар жиберилген қосимликлерди толықтырыўға ижканият берди.

Екиншиден, жақын тиллерден аўдарыў иси де ҳақыйқый творчестволық мушки жұмыс ексини анализлер көрсетип береди. Оныц ушын да айрықша талан, тиктымеъы мийнет ҳәм шеберлик талап ейтиледі.

Үшиншиден, жақын яки туўысқан тиллерден аўдарманда аиторден, өзине тан оригинал стилі: сақтаў аўдармалардың шығарманың мазмунын жете түсиниў, онын көркемлик өзгешеликлерин сүўретлеў қуралларынан пайдаланыў өзгешеликлерин мүжик болғаншына толық сақтаў даяым. Миртемир тий усы талаптар тий харинда жұмыс алып барды ҳәм Бердақтың шығармаларының өзбек тилинде тұл нуқсадағыдай жамилуўына еришти. Ол әрүр болған оригиналда геинара тәп айланғыслары менен сөз бирикпелеринин өзбек тилиндеги эквивалентлерин табысды қолланды. Бул нәрсе аўдарманда шығарманың мазмунын толық сийағаныўына ҳәм оның поэтик-эмоционал қушларының илғайыўына алып келди.

Тертиншиден, аўдарманшы туўысқан тилдин өзине тан анықтықларды менен ағылдаларын фонетикалық өзгешеликлерин, сондай-ақ сөз фондин биюўи тийис. Дурмыс геиде жақын тиллердин бирдеме жазылған шығарманы оригиналда оқығанда ондағы сөзлер менен сөз бирикпелеринин барлығы дерлик таныстай. Гантин мазмуны да түсиниктедей көрсенди. Бирақ әмелий пәске келгенде, оригиналдағы сөзлердин үштен бир бөлесин

(предмет атлары, географик яки этнографик атамалар, сондай-ақ ҳикметли сөзлер менен фразеологиялық сөз бирикпелерин) билеметуғынымыз анықлавады. Бунди қарғайларды сөзлениң жәрдемси ушык. Бирақ, усы ҳақтық деген жақын тиллердин толық түсиндрмели сөзликлерине ийе емесиз. Аўдарманшы Миртемир қарқалпақ тилин жақсы билгенди мәлим, деген менен айрым аўдармаларда баян бир кемшилликлерге жоқ қойылған. Болким, олар өзбекше қарқалпақша түсиндрме сөзлик болғанда жиберилмеген болыўы да мүмкин еди.

Бесиншиден, қысқартып аўдарғаннан көре оригиналды толықтырақ аўдарған макул. Дурмыс, ҳәр қыйлы шариатларға байланысды Бердақтың шығармалары 50-жыллары көбисесе қысқартып аўдарылды. Хазирги жағдай болса Бердақтың шығармаларының толық рәшгште өзбек китап оқыўшыларына жетип барыўына талап етеди. Бул аўхалды сөзген Миртемир соңғы аўдармаларын толық ҳәм мазмунды есин беріўге ҳәркет етти. Миртемир Бердақ шығармаларының аўдармаларының ҳәмисени қайта аўдарын шығыў нийети бар ексини айтқан еди. Устаз аўдарманы арымзадай кетти бирақ бул тараўдағы жұмыслар тоқтан қалмаўы тийис. Устаз Миртемир дерлик қирық жыл өмирин бағыт еткен бул илгилкини исти дәўам ештиретуғылар табылатуғымына биз бәккем сенемиз.

* * *

Миртемир тек Бердақтың қосықларының ғана аўдармашысы емес, ал ол туўысқан халықтың қалемине тен бир қатар ири поэмаларын да өзбекшеге аўдарды.

Бердақ өз дәўариниң новатор шайыры еди. Қарқалпақ классик әдебиятында ожайып әникалық поэмалардың жаратылыўы Бердақ аты менен байланысты. Ол «анниң «Шекпире», «Ақмақ патша», «Ерпазар бий», «Амангелди», «Рәўшан», «Айдог бий» шығармалары менен қарқалпақ халқының жазба реалисттик әдебиятын жоқары басқушыларға көтерди. Өзбек шайыры Миртемир Бердақтың әдеби мийрасын үйренгенде оның жоқарыда ағалан әумийетди тереңлерине айрықша итибар менен қатнас жасағанын көреміз. Миртемир 50-жыллары-ақ Бердақтың поэмаларын аўда-

риўға киришкен еди. Нотийжесі 1951-жылы Өзбекстан Мамлекетлик баспасы тарапынан шығарылган Бердақтың «Гайланган асарлары» топламына бес поэма («Шежіре», «Амангелди», «Ғриазар бий», «Ақуяқ Патша»), Өзбекстан ССР Илимлер академиясы баспасы шығарган «Гайланган асарлар» топламынан үш поэма («Амангелди», «Ғриазар бий», «Ақмақ патша») орын алды еди. Жоқарыда атал өтилген объектив ҳәм субъектив жағдайларға байланысы Бердақтың поэмалары да бир аз қысқарған ҳалында басылған. Бунақ кейинги жылларда басылған «Гайланган асарлар» (1956), «Гайланган шеърлер» (1968), «Сейланма» (1978) топламларында, түрли жылларда шыққан антологияларда жоқарыда көрсетилген поэмалардың биразы орын алып, өзбек оқыўшылары тарапынан сүйип оқылмақта. «Амангелди» поэмасы Бердақтың элик подготволары ичиндеги көлсми жағинан киши бирақ ажайып шығармалардың бири. Ол оригиналда 88 қатар болып, өзбекшеге 72 қатар көлсминде аударылған. Миртемир поэманың сюжетлик ҳәм композициялық биринги топақ сақлаған ҳалда аударған. Өзбек оқыўшылары қарақалпақ халқының өтмиштеги ең бир ҳасиретли жағдайларының бири менен аударма арқали жақсы танысады. Қоқан ханы Музаффар өзиниң қол астындағы қарақалпақлардан хан ҳәреми ушын үзликенз сулуў қызлардан жиберип турыўды талап етеди. Халық бул сурбелликке қарсы шығады. Қарақалпақтардың сәрдары Асан ханға оарып халықтың кейли билдиреди, «қыя түбе бир салым дуз да жоқ» екенип батыл түрде айтады. Ащыўға милген хан Асанды дарға асып өлтиреди. Бириқ қарақалпақ халқы зорлыққа бойсынбай, Амангелди батырлық жолбастылығында Қоқан ханына қарсы көтүриледі. Амангелди ханды өлтирди. Асаның өшини алады. Бул қатарлар өзбекше аудармасында күте көтердики рухта, шеберлик пенен берилген. Аударманың оригиналдың сядили, ұқсаслық өзгешелигин ҳәм көтердики иптовацисын сақлаўға ҳәрекет етеди.

Қарақалпақшада:

Хорин тамыда қылыңдық,
Не ажайып палдан келди.
Келсе бабасын билыңиз,
Журт агасы Амангелди.¹⁰

Өзбекшеде:

Қуруб тамона қилыңиз,
Не ажайып палдан келди,
Келсе бабасын билыңиз,
Журт агасы Амангелди.¹¹

Бул төртлик поэманың кирисий бөлиминен алынған. Оригинал ҳәм аударманы салыстырыў соңы көрсетеди-аударманы түп нускаға дерлик «қол тийгизбейди», оны оригиналда қалай болса, солай өзбекшелестиреди. Себеби бул қатарларды өзбекше эквивалентлер менен алмастырыўдың да зорурыги жоқ. Деген менен поэмда уяқалыр раўажлының сайын ҳәм драматикалық ситуациялар откырлескен сайын сүүретлеу күни де өсип барады. Эне усындайда аударманының шеберлиги анық көринеди.

Оригиналда:

—Қарақалпақ бермес қызың,
Хаммаси де менен қузым,
Тийдирмесен тирде өзим,
Дег Асан әр Қўқан келди.
Сөшпен қантпады Асан,
Қыя аларсан, өлсем қашаң,
Ваған болмас бизге Қўқан,
Сен шуўлағиңды санд, дем!¹²

Аудармада:

Қарақалпақ бермес қызың,
Хаммаси ҳәм менен қузым,
Бермес, тирик юрсам ўзим,
Дег Асан әр Қўқан келди.
Дег оларсан ўлсам қашаң,
Ваған бўлмас бизге Қўқан,
Вағдолағиңиң бил, дел!¹³

Аударманы биринши куплеттин үш қатарына «қол тийгизбейди», тек «тийдирмесен тирде өзим» деген үшінши қатарды «Бермес тирик юрсам ўзим» деген үйлесikli сөзлер менен алмастырып, поэтикалы жақтан жаңғыртып жибереди. Усындай аўдалды екинши куплеттик биринши ҳәм ақырғы қатарларында көриўимиз мүмкин.

Поэманың кейинги жақларында Амангелдиниң бий-

лик еткен дәуиринде қарақалпақлардың қоныс халық-
лар менен байланысын көрсететүгүн бир неше тер-
малар бар. Эртең өзбек тилиндегі аудармасында бул
қызықлы болым берілмеген. Ақыры: бул жерде Аман-
тединин дәуиринде «неме халван инам қолғениги»,
— Бухара, Гүлжуан, Қашқар, Ташкент, Қоқан, Анди-
жан, Маргуани ұсаған қалалар менен байлашыс ор-
натылғанылы айтылады. Усы аударылмаған бөлшек-
лер XVІІІ—XIX ғасырлардағы қарақалпақ-өзбек байланы-
старын көрсетеді хэм аяларды шыңдауға белгилі дәре-
жеде тәсірли тийгизеді.

Бердақтың «Ерназар бий» поэмасы оригиналда 184
қатар, ял аудармада 124 қатардан ыбарат. Демек бул
поэма де қысқартылып аударылған. Бірақ, аядаз со-
ны көрсетеді аудармашы бул шығарманы өзбек оқыу-
шыларына мағмуи хэм форма жағынан бир түтин етти
жеткерип беріу үшін көп еңбек еткен. Поэма қара-
қалпақшада 8 бұйықлы «азаб» түрінде ұйқасқанган
болып, өзбекшеликтерди толық менен сақтанған.

Оригиналда:

Хал түтөкөр қылғанда,
Бийлигин аяғында,
Хал ақ ұйы болғанда⁴⁶
Мудайман Ерназар бий.⁴⁷

Аудармада:

Хал түтөкөр қылғанда хэм,
Бийлигин олғанда хэм,
Хал ақ ұйы болғанда хэм,
Мудайман, Бүк, Ерназар бий.⁴⁸

Буида дәлелки үш қатарди Ерназар бийдин басына
түскен қырым саудаар ларконистлик тил менен атап
өтиледі де, ақырғы қатардағы «мудайман» сөзи ар-
қалы қахарман характері ашылады, өзін басылаған ие-
тин ҳақлығиға терең иеинген ерки күшли адамның об-
разы сөзленеді. Аудармашы өзбекшеде де усы рухтың
толық бере алған. Салыстырып қарап:

Қарақалпақшасы:

Сауаш күни алғаш таслап,
Сардар болып иени баслап,

Жапырақ халы ташлап,
Сойдақ қалды Ерназар бий.⁴⁹

Өзбекшеси:

Сауаш күни алғаш ташлап,
Сардар болып иени баслап,
Биларинин қушы ташлап,
Полдон яди Ерназар бий.⁵⁰

Бас қахарман Ерназар бийдин характерине тоқтап
өткен едик. Соған қосымша оның образын жоне де те-
релететүгүн куплетлер аз емес. Мискей, хал сарпа-
нинда сарпай бәлистриуи уақтыңды сүбуретленди.
Метердин таңлаған шығармалары Ерназарға жақпайды,
Ерназардың унатқанларын Метер қолдан шағарысыс
келмейди.

Оригиналда:

Метер⁵¹ турин сөз баслап,
Латте шондан усады,
Хар турин сарпай таслап,
Жаратпады Ерназар бий.⁵²

Аудармада:

Метер тәли сөз баслап,
Латте шондан усады,
Хар турин сарпа ташлап,
Олған иди, Ерназар бий.⁵³

Аудармашы дәлелки қатарды түп нуқдалағыдай
етип аударды: еккинши қатарда болса оригиналдағы
«уады» сөзини «ташлады» менен береди. Себеби, кон-
тексттен мәлим болғуыни Метер Ерназарға күте-
төкәббарлық менен қарайды. Оның ядына ҳәрқыйлы
тәс сарпайларды таслайды. Соның ушунда аудармашы
еккинши қатарды «латте шондан ташлады» деп ауда-
рады. Ақырғы қатардағы қарақалпақша «жаратпады»
сөзи өзбекше «длинге етмади» деген мағананы билди-
реді. Бірақ оны «олған иди» Ерназар бий» деп ауда-
рып оригиналдағы мәксети хэм сол жолға тийисли
интонациялық ләтти күшейтеди. Поэмада Ерназар
бийдин Метер менен сохлығысуыниг кейинги жағдай-
лары қысқартылған түрінде бериледи. Сондай-ақ поэ-

мада бул жағи: Ерназар бийдің Қылышбай қамалын бұзып шығуы, Жөкеінде Зарлық төрени қарақалнақтардың ханы етін кетіріуі. Ғене Үргенішке дүжм-дүжм урғулары менен байлаһисе, Хийўи ханына қарсы түрсе, сәтәтликтер Ерназардың ийиша менен айтысуы, бийлердин сәтқиллығы ҳәм Ерназар бийдин өлими усаған трагедиялы көринеәслер бирәз қысқартылар менен өзбек китап оқушысына жеткерилген. Аудармашы поэмаың өзгешелектерин жеке етиши итотлашыны толық бере алған.

Бул жерде «Ерназар бий» поэмасының аудармасындағы базы бир жетпәсейимликлерин де айтып өтиў орынлы. Бул пұқаллардың көпчилигин айырым географиялық атамалардын өзбекшеге түсиник сөзлерисә аударылауын яки олардың натуўы берилуї менен байланығы. Мысалы оригиналда «Үш ай жатқан Қылышбайды бузып шықты Ерназар бий» деген қатар өзбекшеге «үш йил өткан Қылышбойи өлиб чыкди Ерназар бий» деп аударылған. Онын үстине «Қылышбай ел бөтөры» деген түсиник сөз берилген. Нәтижесинде Қылышбай қорғаның аты болып, автентикалы республиканың Әмиўдорья районинда жандасқан. Демек, оригиналда үш ай қамалда жатқан Ерназар бийдин төдирә ҳаққында ҳәм оны бұзып шығып үлкен әрдик көрсеткени тууралы тәп болады.

«Дүжмит шаққарып келин деп келди Төсин алевин деп» деген қатардың «Төне» сөзини анықламаст берилмеген. «Төне» — ҳазирги Түркмениястан ССР Ташаўыз областындағы Төне Үргенли қаласы екинш урхис өзбек китап оқушылары бирәз берейди. Төмендеги келтирилген мисалларда да оригиналдағы мәни азда болса өзгериске ушыратқан.

Оригиналда:

Душпанни саяда салды,
Тоғыз ушан кеме алды,
Киеп алын күс беге болды,
Арслан аўын Ерназар бий»

Аудармада:

Душпанни саяда салды,
Түгиз ушан қирмиз салды,

Юг саяда күшпан булды,
Арслан аўн Ерназар бий»

Екинши қатар оригиналда «Тоғыз ушан кеме алды» яғни Ерназар бий өзиниң ноқерлери ушан тоғыз үлкен кеме алып, душпан менен айқасыўға дөңирлесди демекши. Өзбекше аудармасында «Түгиз ушан қирмиз салды» (?) деп жақылған ҳәм оған берилген түсиник сөзде «ушан» — кеме сөзи қайдан келип қалғанығы түсиникенд. Демек, бул жерде жақын тилдерин аударғанда аудармашының сезилдиги, таңдырығы, туысқан халықтар турмысынан хабардарлығы айрықша керек екенлигин көрмиз.

Енди Бердақтың ек көлемли шығармаларының бири болып «Ақмақ патша» поэмасынан аудармасына бир нәзор таслап өтейик. Шығарма Миртекир тарапынен 50-жыллардың басында өзбек тилине аударылған болып, ол Бердақтың 1951, 1956 ҳәм 1978-жылдары өзбек тилинде басылған толқамларына кирген. «Ақмақ патша» Бердақтың творчествосында айрықта орын тутатуғын ыркылик-қисылық жақтан күә иекли шығармалардың бири болып есапланады. Ол оригиналда 3000 қатардан ырығырақ, Соңнан өзбек тилине 1500 қатардан ырымбарағы аударылған. Бул жерде мына бирәз анықатқа майлық, аудармашы поэманы бирәз қысқартқан ҳалда берсе де, түп нускадағы сюжет ҳәм композицияның пүтисинин бұзбайды.

Аударманы бундай мүмкиншиликте поэмаың өзинең мәлейи ҳәм шын табиды. Айтайық оригиналдағы келгени сәуретленетуги айырым көринеәслер, ситуациялар аудармашының қалекисин бирәз қысқарып, бирақ, жеңил маалымға жылғасы болып шығады. Мысалы, оригиналда лирикалық кирисеў 56 қатар, аудармада — 4 қатар. Қылышбай атысы аёққылшымы ҳикан 160 қатар, аудармада 100 қатар. Зәриў аты қыздың таңдан ҳаққындағы әнгиме ҳәм монолог қарақалнақшыда 441 қатар, өзбекшеде 108 қатар. 4. т. б. Аудармада патшаның Түлмие ислеген зорлығы, Зәриўдин әсинде көрген хорлығы усаған орындар жоқ. Деген деген шығарма ықшам, толық ҳалында китап оқушыларға жетип бирғаны даўсыз.

Бердақтың қосықлары менен при полотноларының аудармаларын салыстырып қараў аудармашының ше-

Полини яқин эсда дардор,
 Болч мади қўш Саҳибқамол,
 —Ота,—деди,— Шох қилди мол.
 Ҳимма ҳайрон, ҳамма ҳайрон.¹⁹

Миртемирдин аўдармашылик шеберлиги жоқары дағы қатарлардап көришип тур. Себеби моҳир-муҳаббат ҳом илҳам менен ислонген аўдарман аўлае шығарманың авторын туўмақка ялыққа жақыннан таныс қыла, сқиншидеп аўдармашының өзін де белгили етеди. Миртемирде усындай творчестволық гайрат көрсеткен. Бердақтың шығармаларын аўдарықла тынбай мийкет етти ҳом еки туўысқан халықтың ҳурмет-иззетине ийе болды.

Солай етип, поэмалар аўдармаларына ислонген қысқаша эскурстан мыналарды көремик: «Амангели», «Ғризад бий», «Ақмақ патша» поэмаларының тинкарғы мазмуны өзбек китеп оқыўшыларына тартымлы етип усымақтан. Аўдармашы поэмалардың аўдармасына творчестволық қатнас жасаған, ретли жерлеринде қысқартыў усыларынан жақсы пайдаланды. Оқуийетли жери онда Бердақ поэмаларының етили толық сақланған ҳом байытилған ҳалда аўдарылған. Айрым майда-шүйе жетиспешилвиклерди есаңқа аамығида. Бердақтың поэмалары Миртемир тәрепинен үлкен усталық пенен аўдарылған.

* * *

«Мен Бердақтың шығармаларын сүйип аўлардым», — деген еди Өзбекстан ССР халық шайыры Миртемир 1977-жылы 25-ноябрде ӨЗССР Илимлер академиясы Президиуми, А. С. Пушкин атындағы Тил ҳом әдебият институты ҳом республика Жазыўшылар союзы тәрепинен өткерилген Бердақтың 150 жыллық юбилейине арналған Илимий сессияда.

Шығында да Бердақтың шығармаларының аўдармаларын анализлеп қарасаңда аўдармашының жоқарыдағы сөзлери таныс менен тастайықланады. Оған қосымша Миртемир Бердақтың шығармаларын тек шын сүйип ғана аўдармастан ал ең басшысы оларды терен билеп аўларды Солай етип, ол еки туўысқан халықтың сүйикли шайыры болды.

бердигинди тағы бир тәрепин аштыўға имканият береди. Егерде аўдармашы қосықларды аўдарғанда тийкарынан қосық қурылысы, турақлар, уйқас өзгешеликлерини сақлауына ерискен болса, поэмаларды аўдарғанда, бираз творчестволық еркинликке де жол береди. Мысалы, оригинал текстен қысқартқанда бааы сюжетлик-композициялық өзгерислер болып қалуы мүмкин болған жағдайда аўдарманы еркин аўдармашы бег бурады. Бундай жерде аўдарманың уақылылардың логикалық рауажлануы бағытына қаран не қолданады. Мысалы, «Ақмақ патшаның» қарақалпақшасында хан сарайының белдеи болған Гүлиме ишанаң жеке қатнаслары бираз толық ҳом көп иланды сўрестиледи. Бул орынларды өзбекше аўдарманы билдастан түсерип қалдырады. Бирақ, ханның қызға қыптан ҳайуаншылықлары эшқара ететуғын қатарларды дурис табады.

Хон кўрди Гулоф келбати,
 Парнадай сугу сымбатин,
 Ада эди шүм иятин,
 Түрт кўн бам кўрип аўаб.²⁷

Шығарманы соңына тақан шайыр Ақмақ патшаның өз қыялары Анар ҳом Гүлар менен жүзбе-жүз ушарасыўы берилген. Бул жерлерди шайыр баян ики хабир формасында берсе аўдармашы бул көриниклердин сўрестленуинде айрықша илбар берип, оларге көтерикликке, трагедиялық рухы экиреди. Себеби, қызлардын өз әкеси «Ақмақ патша» менен ушарасыўы поэманың ең бир кульминациялық орынларының бири. Аўдармашы усы жерде «Ҳимма ҳайрон, ҳамма ҳайрон» деген қатарды қатарынан 23 күнелетип ақтарыла қайталайды. Бул арқалы қаҳарманлардың психологиясын ашыў менен бир қатар мийнеткеш халықтың ақмақ патшаға ҳом басқа қаҳарманларға қатнасы ашылады.

Оригиналда:

Патша қызға жақын келди,
 Қыз ата деп бәсен ийди,
 Белдеи ислерин айтты,
 Ҳәш күнәк қоймаған екен.²⁸

¹⁴ Қарақ: «Узбекистон» маданияты, 1977-жыл, 20-декабрь; «Гүлстан» журналы 1977-жыл, 12-сөн; «Содда» журналы 1977-жыл 11-сөн; «Совет Узбекистони» газетасы 1974-жыл, 26-февраль.

¹⁵ А. Хайитқистов. Бердақ ышаралары десматтик характер. Бердақ тувалган күннинг 150 йилдине басылаб УаФД Президиума, УССР Фанунлар соода ва А. С. Пушкин номан Тил ва адабият институти билан бирликлени сессияда доклад, 1977, 25 ноябрь Ташкент.

¹⁶ Бердақ, Талламан ышармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1956, 9-бет.

¹⁷ Бердақ, Талламан ышармалары, Ухаджанар, Ташкент, 1951, 9-бет.

¹⁸ Бердақ, Талламан ышармалары, УССР ФА актиривети, 1951, 23-бет. (Кейинги ышармаларда уш көрсетилген басмалардан алынады, тек гана белгилер көрсетиледи — В. К.).

¹⁹ Аҳмаджун ушун айтаберген (В. К.).

²⁰ Миртемир. Бердақ ышаралары Узбек тилига тарихи кирил тажиривадан. Бердақ тувалган күннинг 150 йилдине бошланган ышарил сессия, УаФД А. С. Пушкин номан Тил ва адабият институти, Ташкент, 1977-жыл, 25-ноябрь.

²¹ Бердақ, Талламан ышармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1956, Пешота тақриятлар: М. Нурмухамедов, И. Санитов, Г. Гезмуратов.

²² Қарақ: М. Хайруллоев. Қарақалпақ маданиятынинг ифтихори «Қириқ Узбекистон» газетасы, 1956-жыл, 21-декабрь. А. Хайитқистов. Бердақ ышаралары узбек тилида «Совет Узбекистони» маданияты газетасы, 1957-жыл, 20-январь.

²³ Бердақ, Талламан ышармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1956-9-бет.

²⁴ Бердақ, Талламан ышармалары, Ташкент, Ухаджанар, 1958, жыл 10-бет.

²⁵ Бердақ, Талламан ышармалары, 11-бет.

²⁶ Бердақ, Талламан ышармалары, 11-бет.

²⁷ Бердақ, Талламан ышармалары, 31-бет.

²⁸ Бердақ, Талламан ышармалары, 26-бет.

²⁹ Бердақ, Талламан ышармалары, 28-бет.

³⁰ Бердақ, Талламан ышармалары, 23-бет.

³¹ Бердақ, Талламан ышармалары, 41-бет.

³² Бердақ, Талламан ышармалары, 42-бет.

³³ Қарақ: Д. Қурбанбаев. Бердақ ышармалары, 100—102-бетлер.

³⁴ Бердақ, Талламан ышармалары, 47-48-бетлер.

³⁵ «Совет Узбекистони» газетасы, 7-февраль 1977-жыл.

³⁶ Бердақ, Талламан ышармалары, 23-бет.

³⁷ «Узбекистон» маданияты, 20-декабрь, 1977.

³⁸ Бердақ, Талламан ышармаларының жыйнағы, Нөкис, 1977, 50-бет.

³⁹ Бердақ, Сейламан, 16-бет.

⁴⁰ Бердақ, Талламан ышармаларының жыйнағы, Нөкис, 1977, 98-бет.

⁴¹ «Совет Узбекистони» газетасы, 26-февраль, 1978.

⁴² Бердақ, Талламан ышармаларының жыйнағы, 46-бет.

⁴³ Бердақ, Талламан ышармалары, 32-бет.

⁴⁴ «Совет Узбекистони» газетасы 20-февраль, 1978.

⁴⁵ Бердақ, Талламан ышармалары, 13-бет.

⁴⁶ Бердақ, Талламан ышармалары, 1968, 83-бет.

⁴⁷ Бердақ, Талламан ышармалары, 132-бет.

⁴⁸ Бердақ, Талламан ышармалары, 81-бет.

⁴⁹ «Ақ ушар» болуға—еркек, айрылу, сурган еттилу.

⁵⁰ Бердақ, Талламан ышармалары, 139—140-бетлер.

⁵¹ Бердақ, Талламан ышармалары, 86-бет.

⁵² Бердақ, Талламан ышармалары, 139—140-бетлер.

⁵³ Бердақ, Талламан ышармалары, 87-бет.

⁵⁴ Миср-хей сарайындагы мамонтлараранл бири.

⁵⁵ Бердақ, Талламан ышармалары, 141-бет.

⁵⁶ Бердақ, Талламан ышармалары, 87-бет.

⁵⁷ «Кидизабей» ҚҚАССР Амударья райониндагы аумдын аты.

⁵⁸ Бердақ, Талламан ышармалары, 89-бет.

⁵⁹ Бердақ, Талламан ышармалары, 88-бет.

⁶⁰ Бердақ, Талламан ышармалары, 142-бет.

⁶¹ Бердақ, Талламан ышармалары, 168-бет.

⁶² Бердақ, Талламан ышармалары, 123-бет.

ЖУУМАҚ

Тууысқан қарақалпақ халқының мақтанышы қарақалпақ классикалық әдебиятының тийкары салыушы, демократ шайыр хэм бақсы Бердақ Гаргабай ушанын ышармалары XIX ышардағы Орта Азиядағы кескин социаллық тарихий жағдайларда найда болды. Бердақтың өзине тән тартымлы, мийнеткеш халықтың мелин тәалейтуғын терси идеялы көркемлик жақтан желин қарыққан қосық астанларинда тек қарықалпақ халқына гана емес бир-бирине жақын хэм уқсас тарихий жағдайларды өз басларынан кеширип аралас жасап киятырған тууысқан халықтар, биринши тәсекте өзбек халқының турмысына тийисли деталар өз соўлетениўи танти. Шайырдың тек өз халқы арасында емес, тандай дәўирлерден берли бир-бирлери менен социал-экономикалық хэм мәдени байланыста жасап киятырған өзбек халқы арасында да мәлим скепленги, айрыой құрметке ийе болғанлығы хэм мийнеткеш халқымыз ушын қадирли болып қалғанығының сыры да усында.

Мийнеткеш халықтың дүрини арзыў-арманларын сөз етуй Бердақтың жигирма мың қатардан астам қосығы хэм өзге жақын эрик астанлардан ибарат әдебий жибрасы ушын характерли болған өзгешелиги болып

табылады. Шайырдың «Халық ұшып», «Болған еместе», «Өмірші», «Жақырақ» сыяқлы қосықтарында оның сийесі социалдық турмыс дақындағы қозғалыстары және демократиялық талаптары бірінші планға қойыла, «Салық», «Быйыл», «Жаз келмес», «Ақыбет», «Дауран», сыяқлы шығармаларында Хийуа халықтарының ағызсыз құжымдарының жергиликелі эксплуататорлардың ауылдылығын шеттей жесінде пайда болған мийнеткештердің айыр турмысы, олардың тағдири және мийнет шарияттарының ауауына дақырықат—толық сөзделестен. Бірінші тосқатта ойына және шайыр сыпатында ол өз халқы менен бирге болып феодаалық турмыс келтирер шығарған ауылдылықтардың зохарин тартты және оны творчествосында сөзделестирди. Шайырдың шығармаларында мийлей мийнет терси сонық менен бирге интернационал сыпатқа ийе болған халықшыл гуманистлик идеялар жарқын көринекин тапты.

Бердақ «Келин», «Ойланба», «Бұл заман», «Раушан», «Ақмақ патша», шығармаларында қарақалпақ әдебиятында біріншілерден болып феодаалық ауылдылық заманында қайт-қыздардың еркинлигине ерлер менен тән дақықты болыу кереклиги дақында мәселени қозғайды. «Валам», «Надан болма», «Ылайысыз», «Қарамас» деген қосықтарында өз ишаншылдарын илим-енер ийелестге, тарбияланған адамдар болып жетилестиге шақырады.

Шайырдың жасап турған дәуири эксплуататорлардың ауылдылығын қалдырып алып кеткесинги бұған жууап ретинде мийнеткеш халықтың наразылық билдирюлеринин күшейтүү менен характерленеди. Бердақ «Терис қитқан», «Хожам», «Өгизим» сыяқлы бир қатар қосықларыда мийнеткеш халықтың басына қайғы салып ытырған бай, бай, дин ийелеринин қылмысы менен ошкаралайды. Оларды ажыуалайды. Бұл тиллердің қолысыз доректелерини мийнеткеш халыққа бөйшлау арқалы өз дәуири ушын әхийетлик болған оригинал образларды жаратып.

Бердақ қарақалпақ әдебиятында біринши көртебе лирионикалық және эпик десталарды доретинүши новатор шайыр. Оның қолемине тийисли «Шежарес», «Амангелди», «Ерпазар бий» доэмалары арқалы көркем әде-

бият тарихында поэма жанрын тийкар салынды. Бұл шығармаларында шайыр XIX әсирде қарақалпақ және өзбек халықтарының турмысында жүзеге келген әхийетлик сийесі уақытларды сөзделестирди. Халықаралық жабир ауылдылығын қарест көтрисилер, айрым адамдардың мәртлиги және еркинлиги жырланады.

Бердақ поэзиясында тән болған тийкарғы белгилер ийне усмлардан ибарат. Бердақтың қосықлары шайырдың жетилесткен сөз устасы әркинлиги көрсетини турады. Бұл шебер сөз устасы сыпатында қарақалпақ классикалық әдебияты XIX әсирде өкениги драмында жоқары боленгликке көтерип, белгилі жағдайлар иетий жесинде жүде қолесиз рауажланған классикалық әдебиет традицияларды енди гапа фольклордан жазба әдебиятқа қарай ерлеп қиятырған әдебиетчи өз оригинал творчествосы арқалы байытты дақысы әдебиятың тырынып қалаған шайыр болып тарихта қалды.

XIX әсирдегі қарақалпақ классикалық әдебиятында Бердақ сыяқлы сөз шеберлиги пайда болыуына байланып болған жағдай емес әлбетте. Тарихый жағдайлар XVIII әсирден баслап қарақалпақ және Орта Азиядағы басқа халықтар менен сонық шинде өзбек халықтары бир-бири менен өз-ара араласып жасауына алып келди. Нәтийжесіе бұл халықтар арасында тек және алып-экономикалық қатынастар емес, ал мәдениет жағында да бир-биринде әдебиет мийрасларын ортақласуы бир-биринен үкренитге, творчествонық тосилестилесте және бир халықтың ауыз-өпк және жазба әдебиятында феодализм кесент етсе де, өз-ара байланыста рауажланыуы нызамлылығы пайда болды. Тил, территориялық және этникалық жағынан ульүма тутас топтар менен ийе болған қарақалпақ және өзбек халықтары мәдениетинин рауажланыуында жаңа бақыш басланды.

Марксистлик-ленинлик әдебиет илими көркем әдебиеттин рауажланыуының жоқары басқындығы болған әдебиеттин айырым ийне жағдайларға байланысы айқын рауажланған халықтар әдебиятына өасири нәтийжесин болып келгенлигини объектини закондық ретинде белгилейди. Бұл низирминдеги дурисилем XIX әсирдегі қарақалпақ және өзбек әдебиятларының мисалында анық сезиунимиз мүмкин. Усы уақытқа шейин бай және рөн-бөрен фольклорлық традициялар,

Элишвер Науайы ҳам оның хизметин табылды дауам еттирген эжайың өз усталарына ийе болған өзбек фольклоры ҳәм әдебияты жүдә эстетик менен раўажланған, енди ғана фольклордан шығып киятырған туўысқан қарақалпақ классик әдебияты үшүн үлкен тәсір жасағанылығы сөзсиз. XIX әсирдиң басларында Қарақалпақ әдебиятында Шығыс әдебиятының традицияларының өрнек алып жетилген Күлхожа, Әжинназ сыяқлы атақлы шайырлар пайда болды. Бердақтың творчествосында усындай тәсірлерден гүлленген өзбек қарақалпақ әдебий байламыстары ҳам өз ара тәсір мәселелери бойынша ислетген уың «Бердақ ҳәм өзбек әдебияты» деген илимий жұмысымызға қунылы объект ҳәм дәлил ўазынының атқарды.

Қарақалпақ әдебиятының тийкарын салыушылардың бири демократ шайыр Бердақтың творчествосын мыллан әдебиятлардағы өзара байланыс ҳәм әдебий тәсір проблематикасы бойынша туўысқан өзбек әдебияты менен салыстырып үйреніп нәтижесен төмендеги жуўмақларды шығарыўға тийкар болды:

1. Бердақ қарақалпақ халқының ҳақыйқат мыллий шайыры. Оның творчествосы алды менен қарақалпақ халқының өз тарихы сыяқлы бурнынан киятырған аўызеки ҳәм жазба әдебий традициялардан пайда болып, XIX әсирдеги қарақалпақ классикалық әдебиятының раўажлашыўына үлкен ўлесин қосты.

2. Қарақалпақ шайыры Бердақ творчествосының формалық ҳәм мазмунлық жақтан жетилісінде идеялық эстетикалық принциплерден жүзге келиўинде бір-бирине тамирас, дәўирлес мәдениетларының биринші гезектеги өзбек фольклоры ҳәм классикалық жазба әдебиятының ролы үлкен болды. Бердақ аўладен ҳәр қыйлы өзбек халық поэтикалық творчествосының соның ишинде, халық қосықлары ҳәм дәстилерынен көп өрнек алып оригинал шығармалар деретти. Бунда ол халықтың поэтикалық творчествосына тән көркем сўретлеў усулларынан образларынан пухта пайдаланды.

Бердақтың творчествосының қәлилесіўинде өзбек классикалық әдебиятының әсиресе улды өзбек шайыры Элишвер Науайының айрықша орны бар. Излеңилердиң нәтижесин, Бердақ Науайыға тән идеялық эстетикалық принциплерди XIX әсирдеги қарақалпақ

халқының турмысы бәғдеринде раўажландырылған, байытқандығын тастайыққейди. Бирақ Науайыға тән болған идеяларды халықтың көркем турмысы менен байланыштырып қойыстын. өз устының айрым шығармалары кеп халық массасына түсиникли тил менен өз поэтикалық идеяларының жемиш менен бере алды.

Бердақ өз усты өз Элишвер Науайының творчествосындағы поэзиялық традицияларға да дауам еттирген шайыр. Науайы өз «Ҳамса»сында ышқ-романтикалық пәзмалары арқылы өз шеберлигин көрсеткен болса Бердақ XIX әсирдеги феодализм турмысқа халықтың тәсірин толық сыйлатуының «Раўшан», «Ақмақ патша» темлик ҳәм азатлық жолында гүрес алып барған халық батырларының образлары сәўлеген: «Ерғазар бий», «Айдос бий», «Ачингади» пәзмаларының ийрәсе етип қалдырды. Науайы өз пәзмаларында өз хуқықы ерки жолына қайтып гүрескен ҳаял-қызлардың эжайын образларын деретип кеткен болса, Бердақ бул дәстүрлерди қарақалпақ әдебиятында биринши болып дауам еттирди ҳәм ҳаял-қызлардың еркинлиги туўралы қосықлар шығарды. өз пәзмаларында гүресип ҳаял-қызлар образын жаратты. Қысқаса, Бердақ Науайыдан сағат ашақандығын өз шығармаларының тийкарында тастайыққайды.

3. Бердақ творчествосы бойынша ислетген айрым тастайыққайларды тәлиқ жақшылық фактин тийкар етип алып оның творчествосын қазақ әдебияты менен байланысы әсетке «анализ» енгіўге умтылыўшылықлар бар. Айырымлары дотте Бердақ қазақ тилинин бийлығына сўйенген ҳалда өз шығармаларын, белгилі пәзмалары жаратты» (С. Тойшыбаева) дегіе шөкем барды. Изертлеў бундай көз қарастардың тийкарысы екенлиги доналады. Бердақ XIX әсирде Хорезм облысында жасап шығармалар деретти, хом эзиниң уың шығармаларында соң жерде ирәласып жасал атырған халық темептен аяўсыз эксплуатация етилген қарақалпақ, өзбек, түрхмен, қазақ хом басқа да миллетлердиң турмысына бийлианысы монотлерди баянлады. Бердақтың «Шәжирә», «Айдос бий», «Ерғазар бий», «Раўшан», «Ақмақ патша» сыяқлы пәзмаларында туўысқан қазақ халқының турмысы емес, ал жоқарыдағы атап өтилген туўысқан халықлар турмысының реал картина-

лари жаратылып берилген. Поэмадағы тийкары ұақыялар қалақ халқы жасаған ханықларда емес, ал Қоқан хәм Хийуа халықлары территорияларында болыуы, поэма қақарымдарының миллий өзреспазлик жолында Қоқан хәм Хийуа халықарына қарсы түресипүлери пикирмизди тастыйықдайды.

4. Демократ шайыр Бердақ творчествосы өз-ара уқсас шараатларда жасап шығармалар дәреткен өзбек шайырларының творчествосы менен үйлес. Бердақтың қолемине мүлөсин айрық шығармаларды Хорезмде жасаған шайырлар Қимил, Бахний, Өзес, Олар Ферғанаға даққы таратам Муқимий творчествосындағы айрық дәретпелер менен салыстырыу әстибжеси, Бердақ өз дәретпешилик ұқышымығы бойынша өзбек демократ шайырлары дәрежесине жете алғанлығы көрсетеди. Бул салыстырыудың тағы бир әқимлетли тәрепи XIX әсирге исеки жүди әсеткек пенен рауажланған қарақалпақ әдебияты Бердақтың творчествосы арқалы бадептке көтерилди хәм қосымсас халықлар әдебияты дәрежесинде көтеріле алғанлығы да биландырди. Бирақ Шығыс поэзиясы өзбек классикалық әдебияты хәм фольклорлық дәретпелерден қай дәрежеде үйренбесин, ол традиция ағымында қалып қоймади, оның творчествосы кем-кемкен түлөлип, өзіне тән елдам ийесин, оригинал көркем шығармалардың авторы болды. Бердақ творчествосының ең әқимбетли өзіне тән белгилеринин бири мана усы.

5. Қақыйқат, жоқары талант ийелери болған шайырлардың шығармалары басқа тууыққан халықлар арасында тарқалып, олар арасында да өз жанкүйерлерин хәм традициялық жолын даимлаушыларын табады. Бул тирбиеніз қақыйқатты Бердақ традицияларының өзбек фольклоры хәм жазба әдебиятында дауам етисү мысалынан көремиз.

Бердақ хәм шайыр хәм қалыпна дуулары менен сл аралық халық дастандарын хәм қосымдарын атқаратуғын белгили бағын да еди. Изерлеудеримиз Бердақтың түркий тиллес халықларға ошақ фольклордағы айрым дастандарды билегенлиги, басқа да фольклорлық дәретпелерди үлкен ықлас пенен айтып даққы таратқанлығын тастыйықдайды. Шайырдың өз айтыулары бойынша ол Хорезм хәм Бухара яғни әдиққы шыққан

шақарларды аралаған Сол себепин оның шығармалары басқа халықтың шайырларына әсиресе, өзбек биджес хәм дастаншыларына да (жырды) мәлим болған. Нәтижеде Бердақ шығармалары қол жазба яки ауыз әки жол менен өзбек халқы арасында апытырағы, Бухара, Зарафшан хәм Ферғана әтирапларында таралған. Белгилли өзбек халық шайырлары Фазыл Юлдаш улы, Ислам шайыр Назим улының творчествосын үйренюде Усы пикирди тастыйықдайды.

Ислам шайыр жие ұақытларында Бердақтың бир қаар қосықларына өз қолемлеслеринен үйреню алады хәм оларды кибиеткеш халық арасында ықлес пенен айтады. Бердақтың творчествосы сөз жоқ Ислам шайырдың творчествосына кескин тәсир жасайды. Бердақтың «Жақсырақ» қосымшын тәсиринде Фазыл шайыр хәм Ислам шайырдың өзлериде усы уақымда еришпал шығарма жазып өзбек фольклорында Бердақ традицияларының яе де терең тамыр урдығына үлес қосты.

Бердақтың қолемине тийисли «Келип» қосымшын халық варианты Ферғанадақ табылауы болса, шайыр қосықтарының көк территорияға жайылғанлығын тастыйықлап ғана қоймай, өзбек халық поэтикалық творчествосына да тәсир жасағанлығын, олардың нәтижесинде еришпал шығармалар дәретилгенлигин көрсетеди.

6. Туысқан қарақалпақ халқының қадирдан шайыр Бердақтың творчествосы тек совет заманында ғана өз бағасын алды. Ленилик партия уалы революция шайырдың шығармаларын жоқ болыудан сақлап қалды, сөзи әқилли мәғиллик әмир бағышлады. Солдай етисү Бердақ творчествосы көп милалетли совет халықтарының мәдениет тәзийнесинен орны алды.

Бердақтың тийкар салған әдебияты совет заманында түлөс жасады. Қарақалпақ совет әдебиятында Бердақ традицияларының заңлы ийелери болған жүдө көп шайырлар жетилисп шықты хәм бул әдебиятты социалисттик реализм жолы менен алға илгерилетти. Бир ұақытлары жүдө кем рияажланған, көркем творчестволық көплеген жанрлары болмаған қарақалпақ совет әдебияты енди проза, поэзия хәм драматургияның барлық түртери рауажланған, созылық масштабта таңылған жазыушы-шайырларын жетистирин берген.

туусқан халықлар шахарылыгында ала илгерилеп баратырған көркем сөздің көркем шығармалар дәретлип атырған әдебият болып есапланмады.

Бердақтың творчествосы тек қарақалпақ әдебиятында ғана емес, болки басқа тууысқан халықлар, сонң ишинде өзбек халқы арасында да өз дәуламдаушыларын тиуыл атырған творчество. Өмир бойы мийнеткеш халықтың арайы-үмитлерин, оның қайғы ҳосиретлерин сөз стисин бақейл ҳәм шайыр Бердақтың аты, оның мәдғилкке мүвессин шығармалары өзбек ҳәлем ийелерине де әәйіз ҳәм сүйикли. Атақлы өзбек жазыушысы, қарақалпақ мийнеткешлери менен искусство хызметкерлеринин сн жақын досты, қарақалпақ әлиме бир неше мәртебе СССР Жоқары Советине депутатлыққа сайланған Айбек өзиниң 1946-жылы жазған «Суу» деген қосығында мынадай қатарларды келтирди:

Жалада Шайыр халықтың күли үшнә,
Билдидан қармақ сүз ҳәзлы Фараз.
Мәктүмқуды сүз деп, Бердақ, бабра сүн,
Субуһалық дәртнен айбаси ирине!

Өзбек әдебиятында Бердақ традицияларына сәдмқлық етип, оны табысқн түрде дәулам стирип атырған шайырлар көп. Олардан бири Өзбекстан халық шайыры—Миртемир.

Мәлим болғанымдай, Миртемир 30-жыллардың соңында Бердақ шығармалары менен жақыннан танысды. Өз халқының қайғы-ҳосиретлерин үлескн дәретлишдик менен жырлаған шайыр Бердақ қосықлары ҳәм поэмалары өзбек шайырына терең қызғынушылық тууырады. Қарақалпақ халқы ҳәм оның атақлы шайыры Бердақтың әдебий мидрасы менен жақыннан танысыу өзбек шайырының творчествосын әқмийетли өзгерселерге алып келди. Сол 1938-жылы сапарынан көп уамай Миртемир қарақалпақ халқының өтмиши ҳәм заманатойнақ турмысларын өз ойына синирип алған снн үлескн шығарма—«Айсәлемниң тойиңда» (1938) ҳәм «Бақсының айтқандары» (1939) деставларын жазды.

Социалистлик жәмийет дүзип атырған қарақалпақ

халқының социал экономикалық турмысындағы жеңискевиллик дәтвижесинде пайда болған шайырлық идеяларды басқа шығармаларында дәулам стирийди. Миртемир өз алдына үшмийна стип қояды. Миртемир қай тарауды шығарма жазбасын, көз алдына қарақалпақ халқының өтмишиндеги қайғыды турмысын сыпатлаған Бердақтың келбети турады. Бердақ өз халқының XIX әсирдеги турмысын қайғылы қатарларға жәмлеген, ол жағдайларға байланысты кеңлиди, қуўанышлы қосықларды жазса алмаған болса өзбек шайыры Миртемир өз сөзи менен айтқанда «Бердақ жазалмаған кеңлиди қосықларды» келтирүү тилсиги менен жасады. Бул шйғитиниң вәғийжеси ретинде 40 жылларды арымьнда бир қатар қосық ҳәм деставлары ҳәм 30-жыллардың орталарында белгиле «Қарақалпақ дәттери» дүрқиминдеги шығармалары пайда болды.

Миртемирдиң қарақалпақ темасындағы шығармалары ҳақықатында да, идеялық көркемдиги жоқары терең мәнили шығармалары арқалы ҳәр қийлы жағдайларға байланысты Бердақ жарата алмаған дәретпелерди жазғанымғын тастийықлады. Шайыр бул қосықлары арқалы тууысқан халықлардың бузылмас семьясында қол ұсласып коммунистлик келесикке қарай баратырған қарақалпақ халқының әжайлы мийнеткеш перзентлерин, күнсеи-күнге керийлип баратырған дала көринислерин әниге тап усылды, терсн поэтикалық жуўмақлар арқалы анық сүүрстлеп берди, сонңд менен бирге Бердақ традицияларын творчестволық жоқтан раўажландырды.

7. Қарақалпақ халқының мақтанышы демократ шайыр Бердақтың шығармаларының өзбекше аудармаларында Миртемирдиң аты менен байланысты. Бердақ шығармалары усы уақытқа шекем өзбек тилинде бес мәртебе топлам сыпатында бастыдан шыққан. Биринк аударманың авторы—Миртемир. Бул факт шайыр ҳәм аудармашы Миртемирдиң творчестволық лабораториясына да назар тастийық. Миртемирдиң қарақалпақ тилинен өзбек тилине аударыу шеберлигин үйренүүге тийекар дүзип береди.

Өзбек шығармаларының усы уақытқа шекем китал оқуўшыларының қолына барып жеткен бес топламьндағы аудармаларды бир-биринен салластырып қарау

¹ Айбек, Мукиммал асарлар тўйлими. Ғн тўққиз томлик. 2-том Шешлар УзССР «ФАН» нашриёти, Т. 1975, 198-б.

Миртемирдин мийнеткеши аударманы ексилтиг көрсөттү. Ол Бердақ дөретелеринин ҳар бир толганын баслаға усынганда, өзинин бурынғы аудармаларын қайта көздөн өткерип кемшилликлерин дүзөтүп берген. Солай этип, Бердақ шығармаларының ҳар бир баспасы бурынғысынан гөре жақсыланып икшамланып барған.

Бирақ Бердақ шығармаларының өзбекче аудармалары ҳеш қандай кемшилликсиз болмады дөүден аулақ. Биз өзбөсте Бунда Миртемирдин, Бердақ творчествосына болған үлкен мухоббаты бардық тоқшиллықларды жеңиүге көдет берди. Айтажаының, Бердақ дөретелерин үстиндеги мийнетлердин натийжеси Миртемир творчествосына кескин өзгерислер енгизди. Миртемир поэзиясындагы тил, поэтикалық усмалар, көркем сүрөтлер Бердақтың образлы тил шеберлиги асабында байланды. Қарақалпақ дәптери темасы бойынша жазылган шығармалар, Бердақ аудармалары үстиндеги ушырасқан қыйынылықлар 60-жылларға келип Миртемир творчествосында рус, қазақ, түркмен хэм басқа да халықлар турмысына арналган шығармалары, Союзлық республикалар хэм дүния жузылық әдебиятырандан аударган шығармаларына тийкарлы тажириббе мектеби ретинде пайда берди.

Миртемир Бердақ шығармаларының аудармасы арқалы өзбек аударманылық өнеринин гүлленүйине де үлес қосты. Бердақ дөретелеринин аудармалары мысалында аударманылық өнеринин бир-бирине өз-ара жақын туысқан тиллердин көркем аудармашылықын жетилликен үчилерин көрсетти. Миртемирдин бул тараўдагы жетисилликлерин хэм кемшилликлерин үйренүй, жақын тиллерден аударатүрди аудармашы, сөзир, тапқыр хэм көркем сөз устасы болуын көрек екенлигин тийимайқлайды. Аударманы ҳар еки тилди: халықтың үрп-адастлерин, сөз байлығы, әдебиет тек көркем сүрөтлеу усмаларын жақсы билүйи—жақын тиллерден аударманың әҳмийетли талаптарының бир ексилгин көрсөтеди.

Миртемир оригинал творчество хэм аудармашылық тараўында өзбек—совет әдебиятында Бердақ традицияларын табысыла даўам еттиргенлиги, қарақалпақ халқы мысалында әжайып поэтикалық ашылулар исленгенлиги хэм Бердақ шығармаларын үлкен дөретүй-

шиллик иқдас пенен өзбек тилине аударганлығы, өзбек хэм қарақалпақ халқының әдебий-мадений байлыктеларын раўажландырыўға мүнәсип үлес қосқанлығы ушын 1978-жылы (өлгеннен сон) Бердақ атындағы республикалық сыйлыққа миясар болды. Солай этип, өзбек шаһири Миртемирдин творчествосы туўсықан қарақалпақ әдебияты менен өз-ара байланыслары тарихының жарқын бетлеринин бирин санатында майда қалды.

Өзбекстан халық шаһири Миртемирдин туўсықан қарақалпақ әдебияты менен 40 жыл даўам еткен байланысы СССР халықларының туўсықанынан, бузылмас достлығын хэм милдетли әдебиетлар мысалында даўам этип атырганының дәлеллейди. Бул туўсықанылық байланыс жыл сайын күн сайын бекемленип бармақта. Тек бул емес, Миртемирдин туўсықан халықлар менен өз-ара әдебий-мадений қатынасуў факти социалистлик жаүйбет, социалистлик реализм әдебиятының үкәиллерин творчествосының хөр гөреллеве жетилгенүй ушын шекаса мүмкиншилликлер беретуғынлығын да ашық айқын көрсетип береді.

Мынаны атап өтүй зарурлы ушын уяқтық шахем Бердақтың айарық шығармалары өзбекчеленеринмен. Бул мәселе бойынша арамзадан биймеленди теккен ожайып шаһири Миртемирдин исин даўамлаўынлар табылатуғынылығы иренгимиз келеди.

8. Өтминтен бизге сөзет адамларыны миярас болып қалган ожайып дөретелердин үлгини сиеқты Бердақ творчествосы коммунистлик жаүйбет дүзип атырган совет адамлары ушын қадирин хэм қымбатлы болып, әдебий мияраслардың алтын фондтан тийини орын тийдеп турмыты. Ол совет адамларын Ятанды сүйиўге халықлар достлығын хэм интернационализм, достлық хэм ғамхорлық жоқары адамгершилик Назийлетлерин рухында тәрбиялаўға өз үлесин қосып келмекте.

Бердақ өзбек халқы ушын да жүде қадирин болып қалды. Шайырдын шығармалары сонғы отыз жыл арлығында бес мәртебе үлкен тираж бесен басылып шыққанлығы хэм оның шығармалары халқымыз торисинин сүйип оқылыу факти бунан жарқын дәлелди. Өзбеклар коммунистлик партиясы Орайлық Комитетинин қарарына тийкарланып 1977-жылдын соңы хэм 1978-жылдын

басларыда қарақалпақ халқының мақтанышы демократ шайыр Бердақтың 150 жыллық мерекесі қияшам республикамыз бойлап белгіленді. Бердақ шығармаларының рус, өзбек, қарақалпақ тиллерінде қайта басылғуы, оның творчествосы хаққында мақалалардың, монографиялардың жаратылғуы республикалық баспа сөзде Бердақтың творчествосына байланысмы белгилі атылардың мийнетлеринин жарияланылғуы шайырдың творчествосына бағышланған ильминий сессиялардың откерилауы ҳәм шайырдың тууылған күнинде арнап Пакис, Ташкент, Москва қалаларында үлкен юбилей кешлеринин шөлкемлестирилди—пүткел өмир бойы өз ини журты, сондай-ақ өзбек халқы әдебияты ушын да хызмет еткен шайыр ҳәм бақсы Бердаққа өзбек халқының төрел хурметинин белгисе болмы табылады.

Бүгүн өзбек поэзиясының үкилдеринин бири Еркин Самандаров шайыр юбилейи мүнәсибети менсе жазған «Бердақ тойы» деген қосығында (1978) төмендеги қатарларды келтиргенлиги жүде орынды:

Бердақ гәтти, кресми айты,
Журттан бәлет-бәни айты,
Жүреңниц дәртин айты,
Зорлардан бас тарқан эмес.

Жыллар өтти дем арқали,
Бөйлер тәселдерди таяп,
Ыбал қусы, Нәнис қарап,
Бүгінгидей жөлген эмес.

Тәулар қары ерси кетер,
Жаңа гүлдерини соғып өстер,
Ханц, жулдыз оғини өстер,
Бердақ сөзи салған эмес.

Достар Бердақ тойында жам,
Дуры сөзлик диларға тая,
Хәдәкәнен Самандар ҳәм,
Тойда өтти илмәдет эмес.¹

Рауажланған социалистлик жәмийет қурылысында көп милдетли СССР халықлары семиясының басқа ағзалары сияқлы өзбек ҳәм қарақалпақ халқы бир сапта турып, мәдәний байлықтар жаратылди Әллийшер Науа-

йы тийкар салған өзбек, Бердақ тырнағын қалаған қарақалпақ әдебиятылары өзара тамхорлықта социалисттик реализм әдебиятының дәретшүилерин жаратуу жолында тынбай мийнет етпекте. Бул тууысқан еки халықтың әдебий-мәдәний байланыслары ҳәр қыйлы формаларда дауам етпекте. Бул тууысқан әдебиятлардың өзара тамхорлығы рауажланып, Науайы ҳәм екин садық пәкирти Бердақ традицияларының дауамы тағы жыллар асып, әсирлер бойы дауам ете береди.

¹ «Ўзбекистон мәдениети», 1978-жыл, 6-ноябрь.

МАЗМУНЫ

- I Б А П. Қирисиў
Өзбек әдебиаты ҳәм Бердақ Өмир тәсирлери ҳәм
шайырдап өзине тәм өзгенлиги
Реалистлик өмир — Бердақтың сүүрстлегинде
- II Б А П. Өмир бирлиги творчестволық үлселик
Өзбек әдебиатында Бердақ традициялары. Әдеби
мийрас ҳәм дәуир
Бердақ творчествосы ҳәм Мирземир
Жазылмаған қосықлардың дауамы
- III Б А П. Бердақтың шығармалары өзбек тилинде
Жуўмақ

На каракалпақском язъке

Бахтияр Курбанбаев

BERDAK И УЗБЕКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Издательство «Каракалпақстан»
Нухус—1986

Редакторы Ш. Аянов
Художник К. Рейипназаров
Худ. редакторы Н. Қыдыров
Тех. редакторы З. Аллмуратов
Корректоры П. Мырзабаева

ИБ 1567

Терифи берилген ўақти 3/111—1986 ж. Басмўға рухсет
ўақти 22/IV—1986 ж. Қағаз форматы 84x108 1/32 №2 Қол
баспа табақ 8,61 шартли баспа табақ 8,63 екин баспа табақ
102. Тиражи 1000 Биҳеми 55 т.

«Карақалпақстан» баспасы 742000 Нөкис қаласы, К. Маркс

ҚҚАССР Баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы
бойынша мемлекетлик комитетиниң «Правданың 50
атындағы Нөкис полиграфкомбинаты 742000. Нөкис
К. Маркс көшеси, 5.